

T. LIVII
AB URBE CONDITA LIBRORUM

PARTES SELECTÆ.

IN USUM SCHOLARUM EDIDIT

C. J. GRYSAR.

VOLUMEN ALTERUM.

VINDOBONÆ.

SUMPTIBUS ET TYPIS CAROLI GEROLD FILII
MDCCCLV.

INDEX NARRATIONUM LIVIANARUM,
QUAE IN HOC VOLUMEN RECEPTAE SUNT.

LIBER XXI.

	Pag.
De secundi belli Punici initiis. Quum Hannibal contra foedus Hiberum traiecisset, et Saguntinorum, qui populi Romani socii erant, urbem expugnasset: has ob iniurias Carthaginensibus bellum indictum est, c. 1—21 . . .	1— 19
De Hannibalis per saltum Pyrenaeum in Galliam, per Alpes in Italiam transitu, c. 21—38	19— 35
De proelio ad Ticinum facto, c. 38—47	35— 44
De clade ad Trebiam Romanis illata, c. 47—60	44— 57
De rebus a Cn. Cornelio Scipione in Hispania gestis, c. 60-63	57— 62

LIBER XXII.

De pugna ad Trasumenum lacum commissa, c. 1—9	62— 72
Qua ratione Q. Fabius Maximus dictator contra Poenos bellum gesserit, c. 9—35	72—100
De pugna Cannensi, c. 35—61	100—130

LIBER XXIII. c. 1—19.

De Campanorum ad Hannibalem defectione, c. 1—11	130—141
Qua ratione senatus Carthaginensium nuntium de clade Cannensi acceperit, c. 11—14	141—145
De Claudii Marcelli ad Nolam victoria, c. 14—19	145—152

LIBER XXV. c. 23—32.

De Syracusanorum urbe a Claudio Marcello expugnata, c. 23—32	152—165
--	---------

LIBER XXVI. c. 1—16, 41—51.

De Hannibalis usque ad ipsam portam Capenam accessu et de certamine ter deinceps tempestate diremto, c. 1—12	165—179
Urbe Campanorum recuperata quod supplicium Romani ab auctoribus defectionis sumserint, c. 12—16	179—185
De Novae Carthaginiis expugnatione a P. Scipione perpetrata, c. 41—51	185—200

	Pag.
LIBER XXVII. c. 43—52.	
De Hasdrubalis ad Metaurum clade, c. 43—52	200—210
LIBER XXX. c. 3—17, 18—45.	
De belli a Scipione in Africa gesti initiis, c. 3—17	210—227
De pugna apud Zamam c. 18—45	227—258
LIBER XXXIII. c. 1—14, 45—50.	
De Philippo ad Cynoscephalas a T. Quintio Flaminio proc. devicto, c. 1—14	258—270
De Hannibale ad Antiochum, Syriae regem, profugo, c. 45—50	270—275
LIBER XXXVI. c. 5—32.	
De Antiocho ad Thermopylas a M. Acilio Glabrigone su- perato, c. 5—31	275—302
LIBER XXXVII. c. 25—46.	
De pugna apud Magnesiam ad Sipylam, c. 25—46	302—325
LIBER XXXVIII. c. 50—61.	
De P. et L. Scipionibus crimine peculatus in iudicium vo- catis, c. 50—60	325—337
LIBER XXXIX. c. 49—52.	
De Philopoemene, Hannibale, Scipione uno eodemque anno mortuis, c. 49—52	337—342
LIBER XLIV. c. 32—47.	
De pugna apud Pydnam, c. 30—42	342—358
LIBER XLV. c. 35—42	
De Perseo in Samothracia a P. Aemilio capto, c. 4—10	358—364
De Aemilii Pauli ob Macedoniam devictam triumpho, c. 35—42	364—373

TITILIVII

AB URBE CONDITA

LIBER XXI.

Periocha. Initia belli Punici secundi facta . . . . . narrat et Hannibalis ducis Poenorum contra foedus per Hiberum flumen transitus. A quo Saguntum sociorum populi Romani civitas obsessa octavo mense capta est. De quibus injuriis missi legati ad Carthaginienses, qui querebantur. Quum satis facere nollent, bellum eis indictum est. Hannibal superato Pyrenaeo saltu per Gallias, fuis Volcis qui obsistere conati erant ei, ad Alpes venit, et laborioso per eas transitu, quum montanos quoque Gallos obvios aliquot proeliis repulisset, descendit in Italiam, et ad Ticinum flumen Romanos equestri proelio fudit. In quo vulneratum P. Cornelium Scipionem protexit filius, qui Africani postea nomen accepit. Iterumque exercitu Romano ad flumen Trebiam fuso Hannibal Apenninum quoque permagna vexatione militum propter vim tempestatum transiit. Cn. Cornelius Scipio in Hispania contra Poenos prospere pugnavit duce hostium Magone capto.

I. In parte operis mei licet mihi praefari, quod in principio summae totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maxime omnium memorabile, quae unquam gesta sint, me scripturum, quod Hannibale duce Carthaginienses cum populo Romano gessere. Nam neque validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum unquam virium aut roboris fuit; et haud ignotas belli artes inter sese, sed expertas primo Punico conserebant bello; et adeo varia fortuna belli ancepsque Mars fuit, ut propius periculum fuerint, qui vicerunt. Odiis etiam prope maioribus certarunt quam viribus: Romanis indignantibus, quod victoribus victi ultro inferrent arma, Poenis, quod superbe avareque crederent imperitatum victis esse. Fama est etiam Hannibalem annorum ferme novem pueriliter blandientem patri Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, quum perfecto Africo bello exercitum eo traiecturus sacrificaret, altaribus admotum tactis sacris iure iurando adactum se, quum primum posset, hostem fore populo Romano. Angebant ingentis spiritus virum Sicilia Sardiniaque amissae; nam et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam, et Sardiniam inter motum Africae fraude Romanorum stipendio etiam insuper inposito interceptam.

II. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit sub recentem Romanam pacem, per quinque annos, ita deinde novem annis in Hispania augendo Punico imperio gessit, ut appareret maius eum, quam quod gereret, agitare in animo bellum, et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Poenos arma Italiae illaturos fuisse, quae Hannibalis ductu intulerunt. Mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis distulerunt bellum. Medius Hasdrubal inter patrem ac filium octo ferme imperium obtinuit, suavitate morum, uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus, gener inde ob altam indolem provento annis ascitus,

et, quia gener erat, factionis Barcinae opibus, quae apud milites plebemque plus quam modicae erant, haud sane voluntate principum in imperio positus. Is plura consilio quam vi gerens hospitibus magis regulorum conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus quam bello aut armis rem Carthaginiensem auxit. Ceterum nihilo ei pax tutior fuit: barbarus eum quidam palam ob iram interfecti ab eo domini obruncavit; comprehensusque ab circumstantibus haud alio, quam si evasisset, vultu, tormentis quoque quum lace-raretur, eo fuit habitu oris, ut superante laetitia dolores ridentis etiam speciem praebuerit. Cum hoc Hasdrubale, quia mirae artis in sollicitandis gentibus imperioque suo iungendis fuerat, foedus renovaverat populus Romanus, ut finis utriusque imperii esset annis Hiberus, Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas servaretur.

III. In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit, quin praerogativam militarem, qua extemplo iuvenis Hannibal in praetorium delatus imperatorque ingenti omnium clamore atque assensu erat, favor etiam plebis sequeretur. Hunc vixdum puberem Hasdrubal litteris ad se accersierat; actaque res etiam in senatu fuerat, Barcinis nitentibus, ut assuesceret militiae Hannibal atque in paternas succederet opes. Hanno alterius factionis princeps „et aequum postulare videtur“ inquit „Hasdrubal; et ego tamen non censeo, quod petit, tribuendum. An hoc timemus, ne Hamilcaris filius nimis sero imperia immodica et regni paterni speciem videat, et cuius regis genero hereditarii sint relictus exercitus nostri, eius filio parum mature serviamus? Ego istum iuvenem domi tenendum, sub legibus, sub magistratibus docendum vivere aequo iure cum ceteris censeo, ne quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet“.

IV. Pauci ac ferme optimus quisque Hannoni assentiebantur; sed, ut plerumque fit maior pars meliorem

vicit. Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu omnem exercitum in se convertit: Hamilcarem iuvenem redditum sibi veteres milites credere, eundem vigorem in vultu vimque in oculis, habitum oris lineamentaue intueri. Dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad favorem conciliandum esset. Nunquam ingenium idem ad res diversissimas, parendum atque imperandum, habilis fuit. Itaque haud facile discerneres, utrum imperatori an exercitui carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam praeficere malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum esset, neque milites alio duce plus confidere aut audere. Plurimum audaciae ad pericula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat. Nullo labore aut corpus fatigari aut animus vinci poterat. Caloris ac frigoris patientia par; cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate modus finitus, vigiliarum somnique nec die nec nocte discriminata tempora: id quod gerendis rebus superesset, quieti datum; ea neque molli strato neque silentio accersita: multi saepe militari sagulo opertum humi iacentem inter custodias stationesque militum conspexerunt. Vestitus nihil inter aequales excellens: arma atque equi conspiciebantur. Equitum peditumque idem longe primus erat: princeps in proelium ibat, ultimus conserto proelio excedebat. Has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant: inhumana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum metus, nullum ius iurandum, nulla religio. Cum hac indole virtutum atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore meruit nulla re, quae agenda videndaque magno futuro duci esset, praetermissa.

V. Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei provincia decreta bellumque Romanum mandatum esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque ut patrem Hamilcarem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret, Saguntinis inferre

bellum statuit. Quibus oppugnandis quia haud dubie Romana arma movebantur, in Olcadum prius fines — ultra Hiberum ea gens in parte magis quam in ditione Carthaginiensium erat — induxit exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum serie, finitimis domitis gentibus iungendoque tractus ad id bellum videri posset. Cartalam urbem opulentam, caput gentis eius, expugnat diripitque; quo metu percussae minores civitates stipendio imposito imperium acceperunt. Victor exercitus opulentusque praeda Carthaginem novam in hiberna est deductus. Ibi large partiendo praedam stipendioque praeterito cum fide exsolvendo cunctis civium sociorumque animis in se firmatis vere primo in Vaccaeos promotum bellum. Hermandica et Arbocala eorum urbes vi captae. Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum diu defensa. Ab Hermandica profugi exsulibus Olcadum, priore aestate domitae gentis, quum se iunxissent, concitant Carpetanos; adortique Hannibalem regressum ex Vaccaeis haud procul Tago flumine agmen grave praeda turbavere. Hannibal proelio abstinuit; castrisque super ripam positis, quum prima quies silentiumque ab hostibus fuit, amnem vado traiecit, valloque ita producto, ut locum ad transgrediendum hostes haberent, invadere eos transeuntes statuit. Equitibus praecepit, ut, quum ingressos aquam viderent, adorirentur impeditum agmen, in ripa elephantos — quadraginta autem erant — disposuit. Carpetanorum cum appendicibus Olcadum Vaccaeorumque centum millia fuere, invicta acies, si aequo dimicaretur campo. Itaque et ingenio feroces et multitudine freti, et quod metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam rati, quod interesset amnis, clamore sublato passim sine ullius imperio, qua cuique proximum est, in amnem ruunt. Et ex parte altera ripae vis ingens equitum in flumen immissa, medioque alveo haudquaquam pari certamine concursum, quippe ubi pedes instabilis ac vix

vado fidens vel ab inermi equite equo temere acto perverti posset, eques corpore armisque liber, equo vel per medios gurgites stabili, comminus eminusque rem gereret. Pars magna flumine absumpta; quidam verticoso anni delati in hostes ab elephantis obruti sunt. Postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex varia trepidatione quum in unum colligerentur, priusquam a tanto pavore reciperent animos, Hannibal agmine quadrato amnem ingressus fugam ex ripa fecit, vastatisque agris intra paucos dies Carpetanos quoque in deditionem accepit. Et iam omnia trans Hiberum praeter Saguntinos Carthaginiensium erant.

VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat, ceterum iam belli causa certamina cum finitimis serebantur, maxime Turdetanis. Quibus quum adesset idem, qui litis erat sator, nec certamen iuris, sed vim quaeri appareret, legati a Saguntinis Romam missi auxilium ad bellum iam haud dubie imminens orantes. Consules tunc Romae erant P. Cornelius Scipio et Tib. Sempronius Longus, qui quum legatis in senatum introductis de re publica retulissent, placuissetque mitti legatos in Hispaniam ad res sociorum inspiciendas, quibus si videretur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Saguntinis, sociis populi Romani, abstineret, et Carthaginem in Africam traicerent ac sociorum populi Romani querimonias deferrent, — hac legatione decreta necdum missa, omnium spe celerius Saguntum oppugnari allatum est. Tunc relata de integro res ad senatum, et alii provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes terra marique rem gerendam censebant; alii totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum. Erant qui non temere movendam rem tantam exspectandosque ex Hispania legatos censerent. Haec sententia, quae tutissima videbatur, vicit; legatique eo maturius missi P. Valerius Flaccus et Q. Baebius Tamphilus Saguntum ad Hannibalem atque inde

Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem ipsum in poenam foederis rupti deposcendum.

VII. Dum ea Romani parant consultantque, iam Saguntum summa vi oppugnabatur. Civitas ea longe opulentissima ultra Hiberum fuit, sita passus mille ferme a mari. Oriundi a Zacyntho insula dicuntur, mixtique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis: ceterum in tantas brevi creverant opes seu maritimis seu terrestribus fructibus, seu multitudinis incremento, seu disciplinae sanctitate, qua fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt. Hannibal infesto exercitu ingressus fines pervastatis passim agris urbem tripertito aggreditur. Angulus muri erat in planiorem patientioremque, quam cetera circa, vallem vergens. Adversus eum vineas agere instituit, per quas aries moenibus admoveri posset. Sed ut locus procul muro satis aequus agendis vineis fuit, ita haudquaquam prospere, postquam ad effectum operis ventum est, coeptis succedebat. Et turris ingens imminebat, et murus, ut in suspecto loco, supra ceterae modum altitudinis emunitus erat, et iuventus delecta, ubi plurimum periculi ac timoris ostendebatur, ibi vi maiore obsistebant. Ac primo missilibus summovere hostem nec quicquam satis tutum munientibus pati, deinde iam non pro moenibus modo atque turri tela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium animus erat; quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures Saguntini cadebant quam Poeni. Ut vero Hannibal ipse, dum murum incautius subit, adversum femur tragula graviter ictus cecidit, tanta circa fuga ac trepidatio fuit, ut non multum abesset, quin opera ac vineae desererentur.

VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis quam oppugnatio fuit, dum vulnus ducis curaretur. Per quod tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum ac munitionum nihil cessatum. Itaque acrius de integro coortum est bellum, plu-

ribusque partibus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineae coeptae agi admoverique aries. Abundabat multitudine hominum Poenus: ad centum quinquaginta millia habuisse in armis satis creditur. Oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifariam distineri coepti non sufficiebant. Itaque iam feriebantur arietibus muri, quassataeque multae partes erant. Una continentibus ruinis nudaverat urbem: tres deinceps turres, quantumque inter eas muri erat, cum fragore ingenti prociderant. Captum oppidum ea ruina crediderant Poeni; qua, velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrimque in pugnam procursum est. Nihil tumultuariæ pugnae simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem partis alterius conciri solent, sed iustae acies velut patenti campo inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo constiterant. Hinc spes, hinc desperatio animos irritat: Poeno cepisse iam se urbem, si paulum annitatur, credente, Saguntinis pro nudata moenibus patria corpora opponentibus, nec ullo pedem referente, ne in relictum a se locum hostem immitteret. Itaque quo acrius et confertim magis utrimque pugnabant, eo plures vulnerabantur nullo inter arma corporaque vano intercidente telo. Phalarica erat Saguntinis, missile telum hastili abiugno et cetera tereti praeterquam ad extremum, unde ferrum exstabat. Id, sicut in pilo, quadratum stuppa circumligabant lineabantque pice. Ferrum autem tres longum habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. Sed id maxime, etiam si haesisset in scuto, nec penetrasset in corpus, pavorem faciebat, quod, quum medium accensum mitteretur conceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret, arma omitti cogebat, nudumque militem ad insequentes ictus praebat.

IX. Quum diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis, quia praeter spem resisterent, crevissent

animi, Poenus, quia non vicisset, pro victo esset, clamorem repente oppidani tollunt, hostemque in ruinas muri expellunt, inde impeditum trepidantemque exturbant, postremo fusum fugatumque in castra redigunt. Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est; quibus obviam ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent, nec tuto eos adituros inter tot tam effrenatarum gentium arma, nec Hannibali in tanto discrimine rerum operae esse legationes audire. Apparebat non admissos Carthaginem protinus ituros. Litteras igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinæ praemittit, ut praepararent suorum animos, ne quid pars altera gratificari pro Romanis posset.

X. Itaque praeterquam quod admissi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio fuit. Hanno unus adversus senatum causam foederis magno silentio propter auctoritatem suam non cum assensu audientium egit, per deos foederum arbitros ac testes senatum obtestans, ne Romanum cum Saguntino suscitarent bellum. „Monuisse, praedixisse se, ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent. Non Manes, non stirpem eius conquiescere viri; nec unquam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura Romana foedera. Iuvenem flagrantem cupidine regni, viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni praebentes ad exercitus misistis. Aluistis ergo hoc incendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri circumsident exercitus, unde arcentur foedere: mox Carthaginem circumsidebunt Romanae legiones ducebunt iisdem diis, per quos priore bello rupta foedera sunt ulti. Utrum hostem an vos an fortu, nam utriusque populi ignoratis? Legatos ab sociis et pro sociis venientes bonus imperator vester in castra non admisit, ius gentium sustulit: hi tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur, pulsati ad vos venerunt. Res ex foedere repetuntur. Publica fraus absit; auc-

torem culpae et reum criminis deprecant. Quo lenius agunt, segnius incipiunt, eo, quum coeperint, vereor ne perseverantius saeviant. Aegates insulas Erycemque ante oculos proponite, quae terra marique per quattuor et viginti annos passi sitis. Nec puer hic dux erat, sed pater ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. Sed Tarento, id est Italia non abstinueramus ex foedere, sicut nunc Sagunto non abstinemus. Vicerunt ergo dii hominesque; et id, de quo verbis ambigebatur, uter populus foedus rupisset, eventus belli velut aequus index, unde ius stabat, ei victoriam dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas turreaque admovet, Carthaginis moenia quatit ariete: Sagunti ruinae — falsus utinam vates sim — nostris capitibus incident, susceptumque cum Saguntinis bellum habendum cum Romanis est. Dedemus ergo Hannibalem? dicet aliquis. Scio meam levem esse in eo auctoritatem propter paternas inimicitias. Sed et Hamilcarem eo perisse laetatus sum, quod, si ille viveret, bellum iam haberemus cum Romanis et hunc iuvenem tanquam furiam facemque huius belli odi ac detestor. Nec dedendum solum id piaculum rupti foederis, sed, si nemo deposcit, devehendum in ultimas maris terrarumque oras, ablegandum eo, unde nec ad nos nomen famaue eius accedere neque ille sollicitare quietae civitatis statum possit. Ego ita censeo, legatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant: alios, qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto abducat, ipsumque Hannibalem ex foedere Romanis dedant: tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno.

XI. Quum Hanno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit: adeo prope omnis senatus Hannibalis erat; infestiusque locutum arguebant Hannonem quam Flaccum Valerium legatum Romanum. Responsum inde legatis Romanis est bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse:

populum Romanum iniuste facere, si Saguntinos vetustissimae Carthaginensium societati praeponat. Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal, quia fessum militem proeliis operibusque habebat, paucorum iis dierum quietem dedit stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis. Interim animos eorum nunc ira in hostes stimulando nunc spe praemiorum accendit. Ut vero pro concione praedam captae urbis edixit militum fore, adeo accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset, nulla vi resisti videretur posse. Saguntini ut a proeliis quietem habuerant, nec lacessentes nec lacessiti per aliquot dies, ita non nocte non die unquam cessaverant ab opere, ut novum murum ab ea parte, qua patefactum oppidum ruinis erat, reficerent. Inde oppugnatio eos aliquanto atrocior quam ante adorta est; nec, qua primum aut potissimum parte ferrent opem, quum omnia variis clamoribus streperent, satis scire poterant. Ipse Hannibal, qua turris mobilis omnia munimenta urbis superans altitudine agebatur, hortator aderat. Quae quum admota catapultis ballistisque per omnia tabulata dispositis muros defensoribus nudasset, tum Hannibal occasionem ratus quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit. Nec erat difficile opus, quod caementa non calce durata erant, sed interlita luto structurae antiquae genere. Itaque latius quam, qua caederetur, ruebat, perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vadebant. Locum quoque editum capiunt, collatisque eo catapultis ballistisque, ut castellum in ipsa urbe velut arcem imminentem haberent, muro circumdant. Et Saguntini murum interiorem ab nondum capta parte urbis ducunt. Utrimque summa vi et muniunt et pugnant: sed interiora tuendo minorem in dies urbem Saguntini faciunt. Simul crescit inopia omnium longa obsidione et minuitur exspectatio externae opis, quum tam procul

Romani, unica spes, circa omnia hostium essent. Paulisper tamen affectos animos recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque, qui duo populi, delectus acerbitate consternati, retentis conquisitoribus metum defectionis quum praebuissent, oppressi celeritate Hannibalis omiserunt mota arma.

XII. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat Maharbale Himilconis filio — eum praefecerat Hannibal — ita impigre rem agente, ut ducem abesse nec eives nec hostes sentirent. Is et proelia aliquot secunda fecit, et tribus arietibus aliquantum muri discussit, strataque omnia recentibus ruinis adveniēti Hannibali ostendit. Itaque ad ipsam arcem extemplo ductus exercitus, atroxque proelium cum multorum utrinque caede initum, et pars arcis capta est. Tentata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem Saguntinum et Alorcum Hispanum. Alco insciis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, quum ad Hannibalem noctu transisset, postquam nihil lacrimae movebant, conditionesque tristes ut ab irato victore ferebantur, transfuga ex oratore factus apud hostem mansit, moriturum affirmans, qui sub conditionibus his de pace ageret. Postulabatur autem, redderent res Turdetanis, traditoque omni auro atque argento egressi urbe cum singulis vestimentis, ibi habitarent, ubi Poenus iussisset. Has pacis leges abnuente Alcone accepturos Sanguntinos, Alorcus, vincti animos, ubi alia vincantur, affirmans, se pacis eius interpretem fore pollicetur. Erat autem tum miles Hannibalis, ceterum publice Saguntinis amicus atque hospes. Tradito palam telo custodibus hostium transgressus munimenta ad praetorem Saguntinum — et ipse ita iubebat — est deductus. Quo quum extemplo concursus omnis generis hominum esset factus, summota cetera multitudine senatus Alorco datus est, cuius talis oratio fuit.

XIII. „Si civis vester Alco, sicut ad pacem petendam ad Hannibalem venit, ita pacis condiciones

ab Hannibale ad vos retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos venissem. Quum ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem — sua, si metum simulavit, vestra, si periculum est apud vos vera referentibus — ego, ne ignoraretis esse aliquas et salutis et pacis vobis condiciones, pro vetusto hospitio, quod mihi vobiscum est, ad vos veni. Vestra autem causa me nec ullius alterius loqui, quae loquor apud vos, vel ea fides sit, quod neque, dum vestris viribus restitistis, neque dum auxilia ab Romanis sperastis, pacis unquam apud vos mentionem feci. Postquam nec ab Romanis vobis ulla est spes, nec vestra vos iam aut arma aut moenia satis defendunt, pacem afferro ad vos magis necessariam quam aequam. Cuius ita aliqua spes est, si eam, quem ad modum ut victor fert Hannibal, sic vos ut victi audiat; si non id, quod amittitur, in damno, quum omnia victoris sint, sed, quidquid relinquitur, pro munere habituri estis. Urbem vobis, quam ex magna parte dirutam, captam fere totam habet, adimit, agros relinquit, locum assignaturus, in quo novum oppidum aedificetis. Aurum et argentum omne, publicum privatumque, ad se iubet deferri: corpora vestra coniugum ac liberorum vestrorum servat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis ab Sagunto exire. Haec victor hostis imperat; haec, quamquam sunt gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. Equidem haud despero, quum omnium potestas ei facta sit, aliquid ex his rebus remissurum: sed vel haec patiēda censeo potius quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora vestra coniuges ac liberos belli iure sinatis“.

XIV. Ad haec audienda quum circumfusa paulatim multitudine permixtum senatui esset populi concilium, repente primores secessione facta, priusquam responsum daretur, argentum aurumque omne ex publico privatoque in forum collatum in ignem ad id raptim

factum conicientes eodem plerique semet ipsi praecipitaverunt. Quum ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur. Turris diu quassata procciderat, perque ruinam eius cohors Poenorum impetu facto quum signum imperatori dedisset nudatam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem, non cunctandum in tali occasione ratus Hannibal totis viribus aggressus urbem momento cepit, signo dato, ut omnes puberes interficerentur. Quod imperium crudele, ceterum prope necessarium cognitum ipso eventu est: cui enim parci potuit ex his, qui aut inclusi cum coniugibus ac liberis domos super se ipsos concremaverunt, aut armati nullum ante finem pugnae quam morientes fecerunt.

XV. Captum oppidum est cum ingenti praeda. Quamquam pleraque ab dominis de industria corrupta erant, et in caedibus vix ullum discrimen aetatis ira fecerat, et captivi militum praeda fuerant, tamen et ex pretio rerum venditarum aliquantum pecuniae redactum esse constat, et multam pretiosam suppellectilem vestemque missam Carthaginem. Octavo mense, quam coeptum oppugnari, captum Saguntum quidam scripsere; inde Carthaginem novam in hiberna Hannibalem concessisse; quinto deinde mense, quam ab Carthagine profectus sit, in Italiam pervenisse. Quae si ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius Tib. Sempronius consules fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati Saguntini missi sint, et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam pugnaverint. Aut omnia breviora aliquanto fuere, aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius Tib. Sempronius consules fuerunt, non coeptum oppugnari est, sed captum. Nam excessisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servilii et C. Flamini non potest, quia C. Flaminius Arimini consulatum iniit, creatus a Tib. Sempronio consule, qui post pugnam ad Tre-

biam ad creandos consules Romam quum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant ab Carthagine, Romam retulerunt omnia hostilia esse, et Sagunti excidium nuntiatum est, tantusque simul maeror patres misericordiaeque sociorum peremptorum indigne et pudor non lati auxilii et ira in Carthaginenses metusque de summa rerum cepit, velut si iam ad portas hostis esset, ut tot uno tempore motibus animi turbati trepidarent magis quam consulerent. Nam neque hostem acriorem bellicosiorumque secum congressum, nec rem Romanam tam desidem unquam fuisse atque imbellem. Sardos Corsosque et Histros atque Illyrios lacessisse magis quam exercuisse Romana arma, et cum Gallis tumultuatum verius quam belligeratum. Poenum hostem veteranum, trium et viginti annorum militia durissima inter Hispanas gentes semper victorem, duci acerrimo assuetum, recentem ab excidio opulentissimae urbis Hiberum transire; trahere secum tot excitos Hispanorum populos, concituros avidas semper armorum Gallicas gentes. Cum orbe terrarum bellum gerendum in Italia ac pro moenibus Romanis esse.

XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae erant, tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilia evenit. Sex in eum annum decretae legiones et socium quantum ipsis videretur, et classis quanta parari posset. Quattuor et viginti peditum Romanorum millia scripta et mille octingenti equites, sociorum quadraginta millia peditum, quattuor millia et quadringenti equites; naves ducentae viginti quinqueremes, celoces viginti deductae. Latum inde ad populum, vellent iuberent populo Carthaginensi bellum indici. Eiusque belli causa supplicatio per urbem habita atque adorati dii, ut bene ac feliciter eveniret, quod bellum populus Romanus iussisset. Inter consules ita copiae divisae. Sempronio datae legiones duae — ea quaterna millia

erant peditum et treceni equites — et sociorum se-
decim millia peditum, equites mille octingenti, naves
longae centum sexaginta, celoces duodecim. Cum
his terrestribus maritimisque copiis Tib. Sempronius
missus in Siciliam, ita in Africam transmissurus, si
ad arcendum Italia Poenum consul alter satis esset.
Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius
praetor et ipse cum haud invalido praesidio in Gal-
liam mittebatur. Navium maxime Cornelio numerus
deminutus: sexaginta quinqueremes datae — neque
enim mari venturum aut ea parte belli dimicaturum
hostem credebant — et duae Romanae legiones cum
suo iusto equitatu et quattuordecim millibus sociorum
peditum, equitibus mille sexcentis. Duas legiones
Romanas et decem millia sociorum peditum, mille
equites socios, sexcentos Romanos Gallia provincia
eodem versa in Punicum bellum habuit.

XVIII. His ita comparatis, ut omnia iusta ante
bellum fierent, legatos maiores natu, Q. Fabium, M.
Livium, L. Aemilium, C. Licinium, Q. Baebium in
Africam mittunt ad percunctandos Carthaginienses,
publicone consilio Hannibal Saguntum oppugnasset,
et, si id, quod facturi videbantur, faterentur ac defen-
derent publico consilio factum, ut indicerent populo
Carthaginiensi bellum. Romani postquam Carthaginem
venerunt, quum senatus datus esset et Q. Fabius nihil
ultra quam unum, quod mandatum erat, percunctatus
esset, tum ex Carthaginiensibus unus: „praeceps
vestra, Romani, et prior legatio fuit, quum Hannibalem
tanquam suo consilio Saguntum oppugnantem de-
posebatis: ceterum haec legatio verbis adhuc lenior
est, re asperior. Tunc enim Hannibal et insimulabatur
et deposcebatur: nunc ab nobis et confessio culpa
exprimitur, et ut a confessis res extemplo repetuntur.
Ego autem non privato publicone consilio Saguntum
oppugnatum sit, quaerendum censeam, sed utrum iure
an iniuria. Nostra enim haec quaestio atque animad-

versio in civem nostrum est, quid nostro aut suo
fecerit arbitrio: vobiscum una disceptatio est, licue-
ritne per foedus fieri. Itaque quoniam discerni placet,
quid publico consilio, quid sua sponte imperatores
faciant, nobis vobiscum foedus est a C. Lutatio con-
sule ictum, in quo quum caveretur utrorumque sociis,
nihil de Saguntinis — necdum enim erant socii ve-
stri — cautum est. At enim eo foedere, quod cum
Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur. Adversus
quod ego nihil dicturus sum, nisi quod a vobis didici.
Vos enim, quod C. Lutatius consul primo nobiscum
foedus icit, quia neque auctoritate patrum nec populi
iussu ictum erat, negastis vos eo teneri: itaque aliud
de integro foedus publico consilio ictum est. Si vos
non tenent foedera vestra nisi ex auctoritate aut iussu
vestro icta, ne nos quidem Hasdrubalis foedus, quod
nobis in sociis icit, obligare potuit. Proinde omittite
Sagunti atque Hiberi mentionem facere, et quod diu
parturit animus vester, aliquando pariat“. Tum Ro-
manus sinu ex toga facto „hic“ inquit „vobis bellum
et pacem portamus: utrum placet, sumite“. Sub hanc
vocem haud minus ferociter, daret, utrum vellet, suc-
clamatum est. Et quum is iterum sinu effuso bellum
dare dixisset, accipere se omnes responderunt, et
quibus acciperent animis, iisdem se gesturos.

XIX. Haec directa percunctatio ac denuntiatio belli
magis ex dignitate populi Romani visa est, quam de
foederum iure verbis disceptare, quum ante, tum maxime
Sagunto excisa. Nam si verborum disceptationis res
esset, quid foedus Hasdrubalis cum Lutatii priore
foedere, quod mutatum est, comparandum erat, quum
in Lutatii foedere diserte additum esset, ita id ratum
fore, si populus censuisset; in Hasdrubalis foedere
nec exceptum tale quicquam fuerit, et tot annorum
silentio ita vivo eo comprobatum sit foedus, ut ne
mortuo quidem auctore quicquam mutaretur. Quan-
quam, et si priore foedere staretur satis cautum erat

Saguntinis sociis utrorumque exceptis. Nam neque additum erat „iis, qui tunc essent“, nec „ne qui postea assumerentur“: et quum assumere novos liceret socios, quis aequum censeret aut ob nulla quemquam merita in amicitiam recipi, aut receptos in fidem non defendi? tantum ne Carthaginensium socii aut sollicitarentur ad defectionem, aut sua sponte desciscentes reciperentur. Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romae imperatum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates, ut in societatem pellicerent aut averterent a Poenis, traiecerunt. Ad Bargusios primum venerunt, a quibus benigne excepti, quia taedebat imperii Punici, multos trans Hiberum populos ad cupidinem novae fortunae erexerunt. Ad Volcianos inde est ventum, quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab societate Romana avertit. Ita enim maximus natu ex iis in concilio respondit: „quae verecundia est, Romani, postulare vos, uti vestram Carthaginensium amicitiae praeponamus, quum, qui id fecerunt, Saguntinos crudelius, quam Poenus hostis perdidit, vos socii prodideritis? ibi quaeratis socios censeo, ubi Saguntina clades ignota est: Hispanis populis sicut lugubre ita insigne documentum Sagunti ruinae erunt, ne quis fidei Romanae aut societati confidat.“ Inde extemplo abire finibus Volcianorum iussi ab nullo deinde concilio Hispaniae benigniora verba tulere. Ita nequicquam peragrata Hispania in Galliam transeunt.

XX. In his nova terribilisque species visa est, quod armati — ita mos gentis erat — in concilium venerunt. Quum verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani ac magnitudinem imperii petissent, ne Poeno bellum Italiae inferenti per agros urbesque suas transitum darent, tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus maioribusque natu iuventus sedaretur: adeo stolidi impudensque postulatio visa est, censere, ne in Italiam transmittant

Galli bellum, ipsos id advertere in se agrosque suos pro alienis populandos obiicere. Sedato tandem fremitu responsum legatis est, neque Romanorum in se meritum esse neque Carthaginensium iniuriam, ob quae aut pro Romanis aut adversus Poenos sumant arma. Contra ea audire sese, gentis suae homines agro finibusque Italiae pelli a populo Romano stipendiumque pendere et cetera indigna pati. Eadem ferme in ceteris Galliae conciliis dicta auditaque; nec hospitale quicquam pacatumve satis prius auditum, quam Massiliam venire. Ibi omnia ab sociis inquisita cum cura ac fide cognita, praecupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos esse: sed ne illi quidem ipsi satismitem gentem fore — adeo ferocia atque indomita ingenia esse —, ni subinde auro, cuius avidissima gens est, principum animi concilientur. Ita peragratis Hispaniae et Galliae populis legati Romam redeunt haud ita multo post quam consules in provincias profecti erant. Civitatem omnem in expectationem belli erectam invenerunt, satis constante fama iam Hiberum Poenos tramisisse.

XXI. Hannibal Sagunto capto Carthaginem novam in hiberna concesserat ibique auditis, quae Romae quaeque Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem solum sed etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis praedae nihil ultra differendum ratus, Hispani generis milites convocat. „Credo ego vos“, inquit „socii, et ipsos cernere, pacatis omnibus Hispaniae populis aut finiendam nobis militiam exercitusque dimittendos esse, aut in alias terras transferendum bellum: ita enim hae gentes non pacis solum sed etiam victoriae bonis florebut, si ex aliis gentibus praedam et gloriam quaeremus. Itaque quum longinqua a domo instet militia, incertumque sit, quando domos vestras et quae cuique ibi cara sunt, visuri sitis, si quis vestrum suos invisere vult, commeatum do. Primo vere edico assitis, ut diis

bene iuvantibus bellum ingentis gloriae praedaeque futurum incipiamus. Omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat, et iam desiderantibus suos et longius in futurum providentibus desiderium. Per totum tempus hiemis quies inter labores aut iam exhaustos aut mox exhauriendos renovavit corpora animosque ad omnia de integro patienda. Vere primo ad edictum convenere. Hannibal, quum recensisset omnium gentium auxilia, Gades profectus Herculi vota exsolvit, novisque se obligat votis, si cetera prospera evenissent. Inde partiens curas simul in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda apertaque Romanis Africa ab Sicilia esset, valido praesidio firmare eam statuit. Pro eo supplementum ipse ex Africa maxime iaculatorum, levium armis, petiit, ut Afri in Hispania, Hispani in Africa, melior procul ab domo futurus uterque miles, velut mutuis pignoribus obligati, stipendia facerent. Tredecim millia octingentos quinquaginta pedites cetratos misit in Africam, et funditores Baliares octingentos septuaginta, equites mixtos ex multis gentibus mille ducentos. Has copias partim Carthagini praesidio esse partim distribui per Africam iubet. Simul conquisitoribus in civitates missis quattuor millia conscripta delectae iuventutis, praesidium eosdem et obsides, duci Carthaginem iubet.

XXII. Neque Hispaniam negligendam ratus — atque id eo minus, quod haud ignarus erat circumitam ab Romanis eam legatis ad sollicitandos principum animos, Hasdrubali fratri, viro impigro, eam provinciam destinat, firmatque eum Africae maxime praesidiis, peditum Afrorum undecim millibus octingentis quinquaginta, Liguribus trecentis Baliaribus quingentis. Ad haec peditum auxilia additi equites Libyphoenices, mixtum Punicum Afris genus, quadringenti quinquaginta, et Numidae Maurique,

accolae Oceani, ad mille octingenti, et parva Ilergetum manus ex Hispania, ducenti equites, et, ne quod terrestris deesset auxilii genus, elephantum viginti unus. Classis praeterea data ad tuendam maritimam oram, quia, qua parte belli vicerant, ea tum quoque rem gesturos Romanos credi poterat, quinquaginta quinqueres, quadriremes duae, triremes quinque; sed aptae instructaeque remigio triginta et duae quinqueres erant et triremes quinque. Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit. Atque inde profectus praeter Etoivissam urbem ad Hiberum maritima ora ducit. Ibi fama est in quiete visum ab eo iuvenem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem in Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur neque usquam a se deflecteret oculos. Pavidum primo nusquam circumspicientem aut respicientem secutum; deinde cura ingenii humani, quum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset, agitare animo, temperare oculis nequuisse eum; vidisse post sese serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac virgultorum strage ferri ac post insequi cum fragore coeli nimbum. Tum, quae moles ea quidve prodigii esset, quaerentem audisse vastitatem Italiae esse: pergeret porro ire, nec ultra inquireret, sineretque fata in occulto esse. >

XXIII. Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias traiecit praemissis, qui Gallorum animos, qua tradendus exercitus erat, donis conciliarent Alpiumque transitus specularentur. Nonaginta millia peditum, duodecim millia equitum Hiberum traduxit. Ilergetes inde Bargusiosque et Ausetanos et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit; oraeque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces, quae Hispanias Galliis iungunt, in potestate essent. Decem millia peditum Hannoni ad praesidium obtinendae regionis data et mille equites. Postquam per Pyrenaeum saltum traduci exercitus est coeptus, rumorque

per barbaros manavit certior de bello Romano, tria millia inde Carpetanorum peditum iter averterunt. Constat non tam bello motos, quam longinquitate viae insuperabilique Alpium tansitu. Hannibal, quia revocare aut vi retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi irritarentur, supra septem millia hominum domos remisit, quos et ipse gravari militia senserat, Carpetanos quoque ab se dimissos simulans.

XXIV. Inde, ne mora atque otium animos sollicitaret, cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur, et ad oppidum Illiberi castra locat. Galli quanquam Italiae bellum inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenaeum Hispanos fama erat praesidiaque valida imposita, metu servitutis ad arma consternati, Ruscinonem aliquot populi conveniunt. Quod ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis quam bellum metuens oratores ad regulos eorum misit, colloqui semet ipsum cum iis velle, et vel illi propius Illiberi accederent, vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo congressus facilius esset; nam et accepturum eos in castra sua se laetum, nec cunctanter se ipsum ad eos venturum. Hospitem enim se Galliae non hostem advenisse, nec stricturum ante gladium, si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset. Et per nuntios quidem haec. Ut vero reguli Gallorum castris ad Illiberim extemplo motis haud gravanter ad Poenum venerunt, capti donis cum bona pace exercitum per fines suos praeter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

XXV. In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum transisse Hannibalem a Massiliensium legatis Romam perlatum erat, quum perinde ac si Alpes iam transisset, Boii sollicitatis Insubribus defecerunt, nec tam ob veteres in populum Romanum iras, quam quod nuper circa Padum Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum deductas aegre patiebantur. Itaque armis repente arreptis in eum ipsum agrum

impetu facto tantum terroris ac tumultus fecerunt, ut non agrestis modo multitudo sed ipsi triumviri Romani, qui ad agrum venerant assignandum, diffisi Placentiae moenibus Mutinam confugerint, C. Lutatius, C. Servilius, M. Annius. Lutatii nomen haud dubium est: pro Annio Servilioque M. Acilium et C. Herennium habent quidam annales, alii P. Cornelium Asinam et C. Papirium Masonem. Id quoque dubium est, legati ad exostulandum missi ad Boios violati sint, an in triumviros agrum metantes impetus sit factus. Mutinae quum obsiderentur et gens ad oppugnandarum urbium artes rudis, pigerrima eadem ad militaria opera, segnis intactis assideret muris, simulari coeptum de pace agi, evocatique ab Gallorum principibus legati ad colloquium non contra ius modo gentium, sed violata etiam, quae data in id tempus erat, fide comprehenduntur, negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos dimissuros. Quum haec de legatis nuntiata essent, et Mutina praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor ira accensus effusum agmen ad Mutinam ducit. Silvae tunc circa viam erant plerisque incultis. Ibi inexplorato profectus in insidias praecipitatus, multaque cum caede suorum aegre in apertos campos emersit. Ibi castra communita, et quia Gallis ad tentanda ea defuit spes, reffecti sunt militum animi, quamquam ad quingentos cecidisse satis constabat. Iter deinde de integro coeptum, nec, dum per patentia loca ducebatur agmen, apparuit hostis: ubi rursus silvae intratae, tum postremos adorti cum magna trepidatione ac pavore omnium septingentos milites occiderunt, sex signa ademere. Finis et Gallis territandi et pavendi fuit Romanis, ut e saltu invio atque impedito evasere. Inde apertis locis facile tutantes agmen Romani Tannetum, vicum propinquum Pado, contendere. Ibi se munimento ad tempus com meatibusque fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxilio ad-

versus crescentem in dies multitudinem hostium tutabantur.

XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam perlatus, et Punicum insuper Gallico bellum auctum patres acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione Romana et quinque millibus sociorum delectu novo a consule conscriptis auxilium ferre Manlio iubent, qui sine ullo certamine — abscesserant enim metu hostes — Tannetum pervenit. Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum praetore erat, scripta legione nova profectus ab urbe sexaginta longis navibus praeter oram Etruriae Ligurumque et inde Salyum montes pervenit Massiliam, et ad proximum ostium Rhodani — pluribus enim divisus amnis in mare decurrit — castra locat, vixdum satis credens Hannibalem superasse Pyrenaeos montes. Quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit, incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis refectis ab iactatione maritima militibus, trecentos interim delectos equites ducibus Massiliensibus et auxiliariis Gallis ad exploranda omnia visendosque ex tuto hostes praemittit. Hannibal ceteris metu aut pretio pacatis iam in Volcarum pervenerat agrum, gentis validae. Colunt autem circa utramque ripam Rhodani; sed diffisi citiore agro arceri Poenum posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum traiectis ulteriorem ripam amnis armis obtinebant. Ceteros accolae fluminis Hannibal et eorum ipsorum, quos sedes suae tenebant, simul pellicit donis ad naves undique contrahendas fabricandasque, simul et ipsi traici exercitum levare quam primum regionem suam tanta hominum urgente turba cupiebant. Itaque ingens coacta vis navium est lintriumque temere ad vicinalem usum paratarum; novasque alias primum Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus, deinde et ipsi milites simul copia materiae simul facilitate operis inducti

alveos informes, nihil, dummodo innare aquae et capere onera possent, curantes, raptim, quibus se suaque transveherent, faciebant.

XXVII. Iamque omnibus satis comparatis ad traiciendum terrebant ex adverso hostes omnem ripam equites virique obtinentes; quos ut averteret, Hannonem Bomilcaris filium vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis, adverso flumine ire iter unius diei iubet, et ubi primum possit, quam occultissime traicto anni circumducere agmen, ut, quum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostem. Ad id dati duces Galli edocent, inde millia quinque et viginti ferme supra parvae insulae circumfusum amnem latiore, ubi dividebatur, eoque minus alto alveo transitum ostendere. Ibi raptim caesa materia ratesque fabricatae, in quibus equi virique et alia onera traicerentur. Hispani sine ulla mole in utres vestimentis coniectis ipsi caetris suppositis incubantes flumen tranavere. Et alius exercitus ratibus iunctis traiectus, castris prope flumen positus, nocturno itinere atque operis labore fessus quiete unius diei reficitur, intento duce ad consilium opportune exsequendum. Postero die profecti ex loco prodito fumo significant se transisse et haud procul abesse. Quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat signum ad traiciendum. Iam paratas aptatasque habebat pedes lintres. Equites fere propter equos nantes navium agmen ad excipiendum adversi impetum fluminis parte superiore transmittens tranquillitatem infra traicientibus lintribus praebat. Equorum pars magna nantes loris a puppibus trahebantur praeter eos, quos instratos frenatosque, ut extemplo egresso in ripam equi usui essent, imposuerant in naves.

XXVIII. Galli occursant in ripam cum variis ululatibus cantuque moris sui quatientes scuta super capita vibrantesque dexteris tela, quanquam et ex adverso terrebat tanta vis navium cum ingenti sono

fluminis et clamore vario nautarum militumque, et qui nitebantur perrumpere impetum fluminis, et qui ex altera ripa traicientes suos hortabantur. Iam satis paventes adverso tumultu terribior ab tergo adortus clamor castris ab Hannone captis. Mox et ipse aderat, ancepsque terror circumstabat et e navibus tanta vi armatorum in terram evadente et ab tergo improvisa premente acie. Galli postquam utroque vim facere conati pellebantur, qua patere visum maxime iter, perrumpunt, trepidique in vicos passim suos diffugiunt. Hannibal ceteris copiis per otium traiectionis iam Gallicos tumultus, castra locat. Elephantorum traiciendorum varia consilia fuisse credo, certe variata memoria actae rei. Quidam congregatis ad ripam elephantis tradunt ferocissimum ex iis irritatum ab rectore suo, quum refugientem in aquam nantem sequeretur, traxisse gregem, ut quemque timentem alitudinem destituerat vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. Ceterum magis constat ratibus traiectionis; id ut tutius consilium ante rem foret, ita acta re ad fidem pronius est. Ratem unam ducentos longam pedes quinquaginta latam a terra in amnem porrexerunt, quam, ne secunda aqua deferretur, pluribus validis retinaculis parte superiore ripae religatam pontis in modum humo iniecta constraverunt, ut beluae audacter velut per solum ingrederentur. Altera ratis aeque lata, longa pedes centum, ad traiciendum flumen apta, huic copulata est; et quum elephantis per stabilem ratem tanquam viam praegredientibus feminis acti in minorem applicatam transgressi sunt, extemplo resolutis, quibus leviter annexa erat, vinculis, ab actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertrahitur. Ita primis expositis alii deinde repetiti ac traiectionis sunt. Nihil sane trepidabant, donec continenti velut ponte agerentur: primus erat pavor, quum soluta ab ceteris rate in altum raperentur. Ibi urgentes inter se cedentibus

extremis ab aqua trepidationis aliquantum edebant, donec quietem ipse timor circumspectantibus aquam fecisset. Excidere etiam saevientes quidam in flumen, sed pondere ipso stabiles deiectionis rectoribus quaerendis pedetentim vadis in terram evasere.

XXIX. Dum elephantis traiciuntur, interim Hannibal Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat speculatum, ubi et quantae copiae essent et quid pararent. Huic alae equitum missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani trecenti Romanorum equites occurrunt. Proelium atrocius quam pro numero pugnantium editur. Nam praeter multa vulnera caedes etiam prope par utrimque fuit, fugaque et pavor Numidarum Romanis iam admodum fessis victoriam dedit. Victores ad centum sexaginta, nec omnes Romani sed pars Gallorum, victi amplius ducenti ceciderunt. Hoc principium simul omenque belli ut summae rerum prosperum eventum, ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam Romanis portendit. — Ut re ita gesta ad utrumque ducem sui redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis coeptisque hostis et ipse conatus caperet; et Hannibalem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter, an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus, manus consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum legatorum regulique Magali adventus, qui se duces itinerum socios periculi fore affirmantes integro bello nusquam ante libatis viribus Italiam aggrediendam censent. Multitudo timebat quidem hostem nondum oblitterata memoria superioris belli, sed magis iter immensum Alpesque, rem fama utique inexpertis horrendam, metuebat.

XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit pergere ire atque Italiam petere, advocata concione varie militum versat animos castigando adhortandoque: „Mirari se, quinam pectora semper impavida repens terror invaserit; per tot annos vincentes eos

stipendia facere neque ante Hispania excessisse, quam omnes gentesque et terrae eae, quas duo diversa maria amplectantur, Carthaginiensium essent. Indignatos deinde, quod, quicumque Saguntum obsedisent, velut ob noxam sibi dedi postularet populus Romanus, Hiberum traiecisse ad delendum nomen Romanorum liberandumque orbem terrarum. Tum nemini visum id longum, quum ab occasu solis ad exortus intenderent iter: nunc, postquam multo maiorem partem itineris emensam cernant, Pyrenaeum saltum inter ferocissimas gentes superatum, Rhodanum tantum annum tot millibus Gallorum prohibentibus domita etiam ipsius fluminis vi traiectum, in conspectu Alpes habeant, quarum alterum latus Italiae sit, in ipsis portis hostium fatigatos subsistere — quid Alpes aliud esse credentes quam montium altitudines? fingerent altiores Pyrenaei iugis. Nullas profecto terras coelum contingere nec inexsuperabiles humano generi esse: Alpes quidem habitari, coli, gignere atque alere animantes; pervias et paucis esse et exercitibus. Eos ipsos, quos cernant, legatos non pinnis sublime elatos Alpes transgressos. Ne maiores quidem eorum indigenas, sed advenas Italiae cultores has ipsas Alpes ingentibus saepe agminibus cum liberis ac coniugibus migrantium modo tuto transmisisse. Militi quidem armato nihil secum praeter instrumenta belli portanti quid invium aut inexsuperabile esse? Saguntum ut caperetur, quid per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse? Romam, caput orbis terrarum, petentibus quicquam adeo asperum atque arduum videri, quod inceptum moretur? Cepisse quondam Gallos ea, quae adiri posse Poenus desperet! Proinde aut cederent animo atque virtute genti per eos dies toties ab se victae, aut itineris finem sperent campum interiacentem Tiberi ac moenibus Romanis.“

XXXI. His adhortationibus incitatos corpora

curare atque ad iter se parare iubet. Postero die profectus adversa ripa Rhodani mediterranea Galliae petit, non quia rector ad Alpes via esset, sed, quantum a mari recessisset, minus obvium fore Romanum credens, cum quo, priusquam in Italiam ventum foret, non erat in animo manus conserere. Quartis castris ad Insulam pervenit. Ibi Isara Rhodanusque amnes diversis ex Alpibus decurrentes agri aliquantum amplexi confluent in unum: mediis campis Insulae nomen inditum. Incolunt prope Allobroges, gens iam inde nulla Gallica gente opibus aut fama inferior. Tum discors erat. Regni certamine ambigebant fratres. Maior et, qui prius imperitabat, Brancus nomine, minore ab fratre et coetu iuniorum, qui iure minus, vi plus poterat, pellebatur. Huius seditionis peropportuna disceptatio quum ad Hannibalem reiecta esset, arbiter regni factus, quod ea senatus principumque sententia fuerat, imperium maiori restituit. Ob id meritum commeatu copiaque rerum omnium, maxime vestis, est adiutus, quam infames frigoribus Alpes praeparari cogebant. Sedatis Hannibal certaminibus Allobrogum quum iam Alpes peteret, non recta regione iter instituit, sed ad laevam in Tricastinos flexit; inde per extremam oram Vocontiorum agri tetendit in Tricorios haud usquam impedita via, priusquam ad Druentiam flumen pervenit. Is et ipse Alpinus amnis longe omnium Galliae fluminum difficillimus transitu est. Nam, quum aquae vim vehat ingentem, non tamen navium patiens est, quia nullis coercitus ripis, pluribus simul neque iisdem alveis fluens, nova semper vada novosque gurgites — et ob eadem pediti quoque incerta via est — ad haec saxa glareosa volvens, nihil stabile nec tutum ingredienti praebet. Et tum forte imbribus auctus ingentem transgradientibus tumultum fecit, quum super cetera trepidatione ipsi sua atque incertis clamoribus turbarentur.

XXXII. P. Cornelius consul triduo fere postquam Hannibal a ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad castra hostium venerat, nullam dimicandi moram factururus. Ceterum ubi deserta munimenta nec facile se tantum progressos assecuturum videt, ad mare ac naves rediit, tutius faciliusque ita descendentem ab Alpibus Hannibali occurrurus. Ne tamen nuda auxiliis Romanis Hispania esset, quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem cum maxima parte copiarum adversus Hasdrubalem misit non ad tuendos tantummodo veteres socios conciliandosque novos sed etiam ad pellendum Hispania Hasdrubalem. Ipse cum admodum exiguis copiis Genuam repetit, eo qui circa Padum erat exercitu, Italiam defensurus. Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad Alpes cum bona pace incolentium ea loca Gallorum pervenit. Tum, quamquam fama prius, qua incerta in maius vero ferri solent, praecepta res erat, tamen ex propinquo visa montium altitudo nivesque coelo prope immixtae, tecta informia imposita rupibus, pecora iumentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaliaque omnia rigentia gelu, cetera visu quam dictu foediora, terrorem renovarunt. Erigentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani, qui, si valles occultiores insedissent, coorti ad pugnam repente ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal consistere signa iussit; Gallisque ad visenda loca praemissis postquam comperit transitum ea non esse, castra inter confragosa omnia praeruptaque quam extentissima potest valle locat. Tum per eosdem Gallos, haud sane multum lingua moribusque abhorrentes, quum se immiscuissent colloquiis montanorum, edoctus interdum tantum obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta, luce prima subiit tumulos, ut ex aperto atque interdum vim per angustias factururus. Die deinde simulando aliud quam quod para-

batur consumpto, quum eodem, quo constiterant, loco castra communissent, ubi primum degressos tumulis montanos laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus quam pro numero manentium in speciem factis impedimentisque cum equite relictis et maxima parte peditum, ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias evadit, iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

XXXIII. Prima deinde luce castra mota, et agmen reliquum incedere coepit. Iam montani signo dato ex castellis ad stationem solitam conveniebant, quum repente conspiciunt alios arce occupata sua super caput imminentes, alios via transire hostes. Utraque simul obiecta res oculis animisque immobiles parumper eos defixit. Deinde, ut trepidationem in angustiis suoque ipsum tumultu misceri agmen videre, equis maxime consternatis, quidquid adiecissent ipsi terrores, satis ad perniciem fore rati, perversis rupibus iuxta invia ac devia assueti decurrunt. Tum vero simul ab hostibus simul ab iniquitate locorum Poeni oppugnabantur, plusque inter ipsos, sibi quoque tendente, ut periculo prius evaderet, quam cum hostibus certaminis erat. Equi maxime infestum agmen faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam repercussaeque valles augebant, terri trepidabant, et icti forte aut vulnerati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul hominum ac sarcinarum omnis generis facerent. Multosque turba, quum praecipites deruptaeque angustiae essent, in immensum altitudinis deiecit, quosdam et armatos. Sed ruinae maximae modo iumenta cum oneribus devolvebantur. Quae quanquam foeda visu erant, stetit parumper tamen Hannibal ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem augetet. Deinde, postquam interrumpi agmen vidit periculumque esse, ne exutum impedimentis exercitum nequicquam incolumen traduxisset, decurrit ex supe-

riore loco, et quum impetu ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum auxit. Sed is tumultus momento temporis, postquam liberata itinera fuga montanorum erant, sedatur; nec per otium modo sed prope silentio mox omnes traducti. Castellum inde, quod caput eius regionis erat, viculosque circumiectos capit, et captivo cibo ac pecoribus per triduum exercitum aluit, et, quia nec montanis primo percussis nec loco magno opere impediabantur, aliquantum eo triduo viae confecit.

XXXIV. Perventum inde ad frequentem cultoribus alium, ut inter montanos, populum. Ibi non bello aperto sed suis artibus, fraude et insidiis, est prope circumventus. Magno natu principes castellorum oratores ad Poenum veniunt, alienis malis, utili exemplo, doctos, memorantes, amicitiam malle quam vim experiri Poenorum; itaque obedienter imperata facturos: commeatum itinerisque duces et ad fidem promissorum obsides acciperet. Hannibal nec temere credendum nec aspernandum ratus, ne repudiati aperte hostes fierent, benigne quum respondisset, obsidibus quos dabant acceptis, et commeatu, quem in viam ipsi detulerant, usus, nequaquam ut inter pacatos, composito agmine duces eorum sequitur. Primum agmen elephanti et equites erant, ipse post cum robore peditum circumspectans sollicitusque omnia incedebat. Ubi in angustiorem viam et parte altera subiectam iugo insuper imminente ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte ab tergo coorti comminus eminus petunt, saxa ingentia in agmen devolvunt. Maxima ab tergo vis hominum urgebat. In eos versa peditum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. Tunc quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ventum est. Nam dum cunctatur Hannibal demittere agmen in angustias, quia non, ut ipse equitibus praesidio erat, ita peditibus

quicquam ab tergo auxilii reliquerat, occursantes per obliqua montani interrupto medio agmine viam incedere; noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta est.

XXXV. Postero die iam segnius intercursantibus barbaris iunctae copiae, saltusque haud sine clade, maiore tamen iumentorum quam hominum pernicie, superatus. Inde montani pauciores iam et latrocinii magis quam belli more concursabant modo in primum modo in novissimum agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret, aut progressi morative aliquam occasionem fecissent. Elephanti, sicut per artas praecipites vias magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus, quacumque incederent, quia insueti adeundi propius metus erat, agmen praebabant. Nono die in iugum Alpium perventum est per invia pleraque et errores, quos aut ducentium fraus, aut, ubi fides iis non esset, temere initae valles a coniectantibus iter faciebant. Biduum in iugo stativa habita, fessisque labore ac pugnando quies data militibus; iumenta quoque aliquot, quae prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenere. Fessis taedio tot malorum nivis etiam casus occidente iam sidere Vergiliarum ingentem terrorem adiecit. Per omnia nive oppleta quum signis prima luce motis segniter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium vultu emineret, praegressus signa Hannibal in promontorio quodam, unde longe ac late prospectus erat consistere iussis militibus Italiam ostentat subiectosque Alpibus montibus Circumpadanos campos, moeniaque eos tum transcendere non Italiae modo sed etiam urbis Romanae. Cetera plana, proclivia fore; uno aut summum altero proelio arcem et caput Italiae in manu ac potestate habituros. Procedere inde agmen coepit, iam nihil ne hostibus quidem praeter parva furta per occasionem tentantibus. Ceterum iter multo quam in ascensu fuerat, ut ple-

raque Alpium ab Italia sicut breviora ita arrectiora sunt, difficilior fuit. Omnis enim ferme via praeceps, angusta, lubrica erat, ut neque sustinere se a lapsu possent, nec, qui paululum titubassent, haerere afflicti vestigio suo, aliique super alios et iumenta in homines occiderent.

XXXVI. Ventum deinde ad multo angustiorem rupem atque ita rectis saxis, ut aegre expeditus miles tentabundus manibusque retinens virgulta ac stirpes circa eminentes demittere sese posset. Natura locus iam ante praeceps recenti lapsu terrae in pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi quum velut ad finem viae equites constitissent, miranti Hannibali, quae res moraretur agmen, nuntiatur rupem inviam esse. Digressus deinde ipse ad locum visendum. Haud dubia res visa, quin per invia circa nec trita antea quamvis longo ambitu circumduceret agmen. Ea vero via insuperabilis fuit. Nam quum super, veterem nivem intactam nova modicae altitudinis esset, molli nec praecaltae facile pedes ingredientium insistebant. Ut vero tot hominum iumentorumque incessu dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentemque tabem liquescentis nivis ingrediebantur. Taetra ibi luctatio erat ut a lubrica glacie non recipiente vestigium et in prono citius pedes fallente, ut, seu manibus in assurgendo seu genu se adiuvisent, ipsis adminiculis prolapsi si iterum corruerent, nec stirpes circa radicesve, ad quas pede aut manu quisquam eniti posset, erant: ita in levi tantum glacie tabidaque nive volutabantur. Iumenta secabant interdum etiam [tamen] infimam ingredientia nivem, et prolapsa iactandis gravius in connitendo unguis penitus perfringebant, ut pleraque velut pedica capta haerent in durata et alte concreta glacie.

XXXVII. Tandem nequicquam iumentis atque hominibus fatigatis castra in iugo posita, aegerrime ad id ipsum loco purgato: tantum nivis fodiendum

atque egerendum fuit. Inde ad rupem muniendam, per quam unam via esse poterat, milites ducti, quum caedendum esset saxum, arboribus circa immanibus deiectis detruncatisque struem ingentem lignorum faciunt, eamque, quum et vis venti apta faciendo igni coorta esset, succendunt, ardentiaque saxa infuso aceto putrefaciunt. Ita torridam incendio rupem ferro pandunt, molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non iumenta solum sed elephantum etiam deduci possent. Quatriduum circa rupem consumptum iumentis prope fame absumptis: nuda enim fere cacumina sunt, et si quid est pabuli, obruunt nives. Inferiora valles apricosque quosdam colles habent rivosque prope silvas et iam humano cultu digniora loca. Ibi iumenta in pabulum missa, et quies muniendo fessis hominibus data triduo. Inde ad planum descensum et iam locis mollioribus et accolarum ingenis.

XXXVIII. Hoc maxime modo in Italiam perventum est, quinto mense a Carthagine nova, ut quidam auctores sunt, quinto decimo die Alpibus superatis. Quantaecumque copia transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequaquam inter auctores constat. Qui plurimum, centum millia peditum, viginti equitum fuisse scribunt; qui minimum, viginti millia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, qui captum se ab Hannibale scribit, maxime auctor me moveret, nisi confunderet numerum Gallis Liguribusque additis: cum his octoginta millia peditum, decem equitum adducta; — in Italia magis affluxisse veri simile est, et ita quidam auctores sunt —: ex ipso autem audisse Hannibale, postquam Rhodanum transierit, triginta sex millia hominum ingentemque numerum equorum et aliorum iumentorum amisisse et in Taurinis, quae Galliae proxima gens erat, in Italiam degressum. Id quum inter omnes constet, eo magis miror ambigi, quanam Alpes transierit, et vulgo credere Penino — atque inde nomen ei iugo Alpium inditum —

transgressum, Coelium per Cremonis iugum dicere transisse; qui ambo saltus cum non in Taurinos, sed per Salassos montanos ad Libuos Gallos deduxissent. Nec verisimile est ea tum ad Galliam patuisse itinera; utique, quae ad Peninum ferunt, obsaepta gentibus semigermanis fuissent. Neque hercule montibus his, si quem forte id movet, ab transitu Poenorum ullo Seduni Veragri, incolae iugi eius, norunt nomen inditum, sed ab eo, quem in summo sacratum vertice Peninum montani appellant.

XXXIX. Peropportune ad principia rerum Taurinis, proximae genti, adversus Insubres motum bellum erat. Sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset, in reficiendo maxime sentientem contracta ante mala, non poterat: otium enim ex labore, copia ex inopia, cultus ex illuvie tabeque squalida et prope efferata corpora varie movebat. Ea P. Cornelio consuli causa fuit, quum Pisas navibus venisset, exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone, et in novis ignominis trepido, ad Padum festinandi, ut cum hoste nondum refecto manus consereret. Sed quum Placentiam consul venit, iam ex stativis moverat Hannibal, Taurinorumque unam urbem, caput gentis eius, quia volentes in amicitiam non veniebant, vi expugnarat; et iunxisset sibi non metu solum sed etiam voluntate Gallos accolae Padi, ni eos circumspectantes defectionis tempus subito adventu consul oppressisset. Et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quae pars sequenda esset, Gallos praesentem se secuturos esse ratus. Iam prope in conspectu erant exercitus, convenerantque duces sicuti inter se nondum satis noti, ita iam inbutus uterque quadam admiratione alterius. Nam Hannibalis et apud Romanos iam ante Sagunti excidium celeberrimum nomen erat, et Scipionem Hannibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus esset, praestantem virum credebat. Et auxerant inter se opinionem,

Scipio, quod relictus in Gallia obvius fuerat in Italiam transgresso Hannibali, Hannibal et conatu tam audaci traiciendarum Alpium et effectu. Occupavit tamen Scipio Padum traicere, et ad Ticinum amnem motis castris, priusquam educeret in aciem, adhortandorum militum causa talem orationem est exorsus.

XL. „Si eum exercitum, milites, educerem in aciem, quem in Gallia mecum habui, supersedissem loqui apud vos: quid enim adhortari referret aut eos equites, qui equitatum hostium ad Rhodanum flumen egregie vicissent, aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc ipsum hostem secutus confessionem cedentis ac detrectantis certamen pro victoria habui? Nunc, quia ille exercitus, Hispaniae provinciae scriptus, ibi cum fratre Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus populusque Romanus voluit, ego, ut consulem ducem adversus Hannibalem ac Poenos haberetis, ipse me huic voluntario certamini obtuli, novo imperatori apud novos milites pauca verba facienda sunt. Ne genus belli neve hostem ignoretis, cum his est vobis, milites, pugnandum, quos terra marique priore bello vicistis: a quibus stipendium per viginti annos exegistis; a quibus capta belli praemia Siciliam ac Sardiniam habetis. Erit igitur in hoc certamine is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet. Nec nunc illi, quia audent, sed quia necesse est, pugnaturi sunt, nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam detrectavere, eos duabus partibus peditum equitumque in transitu Alpium amissis, quum plures [paene] perierint, quam supersunt, plus spei nactos esse. At enim pauci quidem sunt, sed vigentes animis corporibusque, quorum robora ac vires vix sustinere vis ulla possit. Effigies, immo umbrae hominum, fame frigore illuvie squalore enecti, contusi ac debilitati inter saxa rupesque; ad hoc praeusti artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata fractaque arma, claudi

ac debiles equi —: cum hoc equite, cum hoc peditate pugnaturi estis; reliquias extremas hostium, non hostem habebitis. Ac nihil magis vereor, quam ne, vos quum pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem videantur. Sed ita forsitan decuit cum foederum ruptore duce ac populo deos ipsos sine ulla humana ope committere ac profligare bellum; nos, qui secundum deos violati sumus, commissum ac profligatum conficere.

XLI. Non vereor, ne quis me haec vestri adhortandi causa magnifice loqui existimet, ipsum aliter animo affectum esse. Licuit in Hispaniam provinciam meam, quo iam profectus eram, cum exercitu ire meo, ubi et fratrem consilii participem ac periculi socium haberem, et Hasdrubalem potius quam Hannibalem hostem, et minorem haud dubie molem belli: tamen, quum praeterveherer navibus Galliae oram, ad famam huius hostis in terram egressus praemisso equitatu ad Rhodanum movi castra. Equestri proelio, qua parte copiarum conserendi manum fortuna data est, hostem fudi; peditum agmen, quod in modum fugientium raptim agebatur, quia assequi terra non poteram, atque regressus ad naves erat, quanta maxima potui celeritate, tanto maris terrarumque circuitu in radicibus prope Alpium huic timendo hosti obvius fui. Utrum, quum declinarem certamen, improvisus incidisse videor an occurrere in vestigiis eius, lacescere ac trahere ad decernendum? Experiri iuvat, utrum alios repente Carthaginenses per viginti annos terra ediderit, an iidem sint, qui ad Aegates pugnauerunt insulas, et quos ab Eryce duodevicenis denariis aestimatos emisistis; et utrum Hannibal hic sit aemulus itinerum Herculis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et servus populi Romani a patre relictus: quem nisi Saguntinum scelus agitare, respiceret profecto, si non patriam victam, domum certe patremque et foedera Hamilcaris scripta manu, qui

iussus ab consule nostro praesidium deduxit ab Eryce; qui graves impositas victis Carthaginensibus leges fremens moerensque accepit; qui decedere Sicilia, stipendium populo Romano dare pactus est. Itaque vos ego, milites, non eo solum animo, quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim, sed cum indignatione quadam atque ira, velut si servos videatis vestros arma repente contra vos ferentes. Licuit ad Erycem clausos ultimo supplicio humanorum, fame interficere; licuit victricem classem in Africam traicere, atque intra paucos dies sine ullo certamine Carthaginem delere —: veniam dedimus precantibus, emisimus ex obsidione, pacem cum victis fecimus, tutelae deinde nostrae duximus, quum Africo bello urgerentur. Pro his impertitis furiosum iuvenem sequentes oppugnatam patriam nostram veniunt. Atque utinam pro decore tantum hoc vobis et non pro salute esset certamen! Non de possessione Siciliae ac Sardiniae, de quibus quondam agebatur, sed pro Italia vobis est pugnandum. Nec est alius ab tergo exercitus, qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat, nec Alpes aliae sunt, quas dum superant, comparari nova possint praesidia. Hic est obstandum milites, velut si ante Romana moenia pugnemus. Unusquisque se non corpus suum, sed coniugem ac liberos parvos armis protegere putet; nec domesticas solum agitet curas, sed identidem hoc animo reputet, nostras nunc intueri manus senatum populumque Romanum; qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde fortunam illius urbis ac Romani imperii fore.

XLII. Haec apud Romanos consul. Hannibal rebus prius quam verbis adhortandos milites ratus, circumdato ad spectaculum exercitu captivos montanos vinctos in medio statuit, armisque Gallicis ante pedes eorum proiectis interrogare interpretem iussit, equis, si vinculis levaretur armaque et equum victor acciperet, decertare ferro vellet. Quum ad unum

omnes ferrum pugnamque poscerent, et deiecta in id sors esset, se quisque eum optabat, quem fortuna in id certamen legeret. Ut cuiusque sors exciderat, alacer inter gratulantes gaudium exsultans cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat. Ubi vero dimicarent, is habitus animorum non inter eiusdem modo conditionis homines erat, sed etiam inter spectantes vulgo, ut non vincantium magis, quam bene morientium fortuna laudaretur.

XLIII. Quum sic aliquot spectatis paribus affectos dimisisset, concione inde advocata ita apud eos locutus fertur: „Si, quem animum in alienae sortis exemplo paulo ante habuistis, eundem mox in aestimanda fortuna vestra habueritis, vicimus, milites. Neque enim spectaculum modo illud, sed quaedam veluti imago vestrae conditionis erat. Ac nescio an maiora vincula maioresque necessitates vobis quam captivis vestris fortuna circumdederit. Dextra laeva-que duo maria claudunt nullam ne ad effugium quidem navem habentibus, contra Padus ac violentior Rhodano, ab tergo Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus transitae. Hic vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primum hosti occurristis. Et eadem fortuna, quae necessitatem pugnandi imposuit, praemia vobis ea victoribus proponit, quibus ampliora homines ne ab diis quidem immortalibus optare solent. Si Siciliam tantum ac Sardiniam parentibus nostris ereptas nostra virtute recuperaturi essemus, satis tamen ampla pretia essent: quidquid Romani tot triumphis partum congestumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futurum est. In hanc tam opimam mercedem, agite, cum diis bene iuvantibus arma capite. Satis adhuc in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus pecora consecrando nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis: tempus est iam opulenta vos ac ditia stipendia facere et magna operae pretia mereri, tantum

itineris per tot montes fluminaque et tot armatas gentes emensos. Hic vobis terminum laborum fortuna dedit; hic dignam mercedem emeritis stipendiis dabit. Nec quam magni nominis bellum est, tam difficilem existimaritis victoriam fore. Saepe et contemptus hostis creuentum certamen edidit, et incluti populi regesque perlevi momento victi sunt. Nam dempto hoc uno fulgore nominis Romani quid est cur illi vobis comparandi sint? Ut viginti annorum militiam vestram cum illa virtute, cum illa fortuna taceam, ab Herculis columnis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum per tot ferocissimos Hispaniae et Galliae populos vincentes huc pervenistis: pugnabitis cum exercitu firone hac ipsa aestate caeso, victo, circum-cesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo ignorantique ducem. An me in praetorio patris, clarissimi imperatoris, prope natum, certe eductum, domitorem Hispaniae Galliaeque, victorem eundem non Alpinarum modo gentium sed ipsarum, quod multo maius est, Alpium, cum semestri hoc conferam duce, desertore exercitus sui? cui si quis demptis signis Poenos Romanosque hodie ostendat, ignoraturum certum habeo, utrius exercitus sit consul. Non ego illud parvi aestimo, milites, quod nemo est vestrum, cuius non ante oculos ipse saepe militare aliquod ediderim facinus: cui non idem ego virtutis spectator ac testis notata temporibus locisque referre sua possum decora. Cum laudatis a me millies donatisque, alumnus prius omnium vestrum quam imperator, procedam in aciem adversus ignotos inter se ignorantesque.

XLIV. Quocumque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac roboris, veteranum peditem generosissimarum gentium equites frenatos infrenatosque, vos socios fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginenses quum ob patriam tum ob iram iustissimam pugnatos. Inferimus bellum infestisque signis descendimus

in Italiam, tanto audacius fortiusque pugnaturi quam hostis, quanto maior spes, maior est animus inferentis vim quam arcantis. Accendit praeterea et stimulat animos dolor, iniuria, indignitas. Ad supplicium deponerunt me ducem primum, deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis; deditos ultimis cruciatibus affecturi fuerunt. Crudelissima ac superbissima gens sua omnia sui arbitrii facit. Cum quibus bellum, cum quibus pacem habeamus, se modum imponere aequum censet. Circumscribit includitque nos terminis montium fluminumque, quos non excedamus; neque eos, quos statuit terminos, observat. Ne transieris Hiberum, ne quid rei tibi sit cum Saguntinis! Ad Hiberum est Saguntum: nusquam te vestigio moveris! parum est, quod veterrimas provincias meas Siciliam ac Sardiniam adimis? etiam Hispanias? Et inde cessero: in Africam transcendes. Transcendes autem dico? duos consules huius anni, unum in Africam alterum in Hispaniam miserunt. Nihil unquam nobis relictum est, nisi quod armis vindicamus. Illis timidis et ignavis esse licet, qui respectum habent, quos sua terra, suus ager per tuta ac pacata itinera fugientes accipiant: vobis necesse est fortibus viris esse, et omnibus inter victoriam mortemve certa desperatione abruptis aut vincere aut, si fortuna dubitabit, in proelio potius quam in fuga mortem oppetere. Si hoc bene fixum omnibus destinatum in animo est, iterum dicam, vicistis: nullum eo telum ad vincendum homini ab diis immortalibus acrius datum est."

XLV. His adhortationibus quum utrimque ad certamen accensi militum animi essent, Romani ponte Ticinum iungunt, tutandique pontis causa castellum insuper imponunt; Poenus hostibus opere occupatis Maharbalem cum ala Numidarum, equitibus quingentis, ad depopulandos sociorum populi Romani agros mittit; Gallis parci quam maxime iubet, principumque animos ad defectionem sollicitare. Ponte perfecto

traductus Romanus exercitus in agrum Insubrium quinque millia passuum a Vicotumulis consedit. Ibi Hannibal castra habebat, revocatoque propere Maharbale atque equitibus, quum instare certamen cerneret, nihil unquam satis dictum praemonitumque ad cohortandos milites ratus, vocatis ad concionem certa praemia pronuntiat, in quorum spem pugnarent: agrum sese daturum esse in Italia, Africa, Hispania, ubi quisque velit, immunem ipsi qui accepisset liberisque; qui pecuniam quam agrum maluisset, ei se argento satisfacturum; qui sociorum cives Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum; qui domos redire mallent, daturum se operam, ne cuius suorum popularium mutatam secum fortunam esse vellent. Servis quoque dominos prosecutis libertatem proponit, binaque pro his mancipia dominis se redditurum. Eaque ut rata scirent fore, agnum laeva manu, dextera silicem retinens, si falleret, Iovem ceterosque precatus deos, ita se mactarent, quem ad modum ipse agnum mactasset, et secundum precationem caput pecudis saxo elisit. Tum vero omnes, velut diis auctoribus in spem suam quisque acceptis, id morae quod nondum pugnarent ad potienda sperata rati, proelium uno animo et voce una poscunt.

XLVI. Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas erat, super cetera recentibus etiam terribus prodigiis: nam et lupus intraverat castra, laniatisque obviis ipse intactus evaserat, et examen apum in arbore praetorio imminente consederat. Quibus procuratis Scipio cum equitatu iaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium ex propinquo copiasque, quantae et cuius generis essent, speculandas, obviis fit Hannibali et ipsi cum equitibus ad exploranda circa loca progresso. Neutri alteros primo cernebant, densior deinde incessu tot hominum et equorum oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. Consistit utrumque agmen et ad proelium sese

expediebant. Scipio iaculatores et Gallos equites in fronte locat, Romanos sociorumque quod roboris fuit in subsidiis; Hannibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis firmat. Vixdum clamore sublato iaculatores fugerunt inter subsidia ad secundam aciem. Inde equitum certamen erat aliquamdiu anceps. Dein, quia turbabant equos pedites intermixti, multis labentibus ex equis aut desilientibus, ubi suos premi circumventos vidissent, iam magna ex parte ad pedes pugna ierat, donec Numidae, qui in cornibus erant, circumvecti paulum ab tergo se ostenderunt. Is pavor perculit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus periculumque intercurso tum primum pubescentis filii propulsatum. Hic erit iuvenis, penes quem perfecti huiusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale Poenisque appellatus. Fuga tamen effusa iaculatorum maxime fuit, quos primos Numidae invaserunt. Alius confertus equitatus consulem in medium acceptum non armis modo sed etiam corporibus suis protegens in castra nusquam trepide neque effuse cedendo reduxit. Servati consulis decus Coelius ad servum natione Ligurum delegat. Malim equidem de filio verum esse, quod et plures tradidere auctores, et fama obtinuit.

XLVII. Hoc primum cum Hannibale proelium fuit, quo facile apparuit et equitatu meliorem Poenum esse, et ob id campos patentes, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo Romanis aptos non esse. Itaque proxima nocte iussis militibus vasa silentio colligere castra ab Ticino mota, festinatissime ad Padum est, ut ratibus, quibus iunxerat flumen, nondum resolutis sine tumultu atque insectatione hostis copias traiceret. Prius Placentiam pervenere, quam satis sciret Hannibal ab Ticino profectos: tamen ad sexcentos moratorum in citeriore ripa Padi segniter ratem solventes cepit. Transire pontem non potuit, ut extrema resoluta erant, tota rate in secundam

aquam labente. Coelius auctor est Magonem cum equitatu et Hispanis peditibus flumen extemplo transisse, ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum traduxisse elephantis in ordinem ad sustinendum impetum fluminis oppositis. Ea peritis annis eius vix fidem fecerint; nam neque equites armis equisque salvis tantam vim fluminis superasse veri simile est, ut iam Hispanos omnes inflati travexerint utres; et multorum dierum circuitu Padi vada petenda fuerant, qua exercitus gravis impedimentis traduci posset. Potiores apud me auctores sunt, qui biduo vix locum rate iungendo flumini inventum tradunt; ea cum Magone equites Hispanorum expeditos praemissos. Dum Hannibal, circa flumen legationibus Gallorum audiendis moratus, traiecit gravius peditum agmen, interim Mago equitesque ab transitu fluminis dici unius itinere Placentiam ad hostes contendunt. Hannibal paucis post diebus sex millia a Placentia castra communivit, et postero die in conspectu hostium acie directa potestatem pugnae fecit.

XLVIII. Insequenti nocte caedes in castris Romanis, tumultu tamen quam re maior, ab auxiliaribus Gallis facta est. Ad duo millia peditum et ducenti equites vigilibus ad portas trucidatis ad Hannibalem transfugiunt, quos Poenus benigne allocutus et spe ingentium donorum accensos in civitates quemque suas ad sollicitandos popularium animos dimisit. Scipio caedem eam signum defectionis omnium Gallorum esse ratus contactosque eo scelere velut iniecta rabie ad arma ituros, quanquam gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia noctis insequentis tacito agmine profectus ad Trebiam fluvium iam in loca altiora collesque impeditiores equiti castra movet. Minus quam ad Ticinum fefellit; missisque Hannibal primum Numidis deinde omni equitatu turbasset utique novissimum agmen, ni aviditate praedae in vacua Romana castra Numidae devertissent. Ibi dum per-

scrutantes loca omnia castrorum nullo satis digno morae pretio tempus terunt, emissus hostis est de manibus, et quum iam transgressos Trebiam Romanos metantesque castra conspexissent, paucos moratorum occiderunt citra flumen interceptos. Scipio nec vexationem vulneris in via iactati ultra patiens et collegam — iam enim et revocatum ex Sicilia audierat — ratus exspectandum, locum, qui prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum communiit. Nec procul inde Hannibal quum consedisset, quantum victoria equestri elatus, tantum anxius inopia, quae per hostium agros euntem nusquam praeparatis comeatibus maior in dies excipiebat, ad Clastidium vicum, quo magnum frumenti numerum congesserant Romani, mittit. Ibi quum vim pararent, spes prodicionis, nec sane magno pretio, nummis aureis quadringentis, Dasiro Brundisino praefecto praesidii corrupto, traditur Hannibali Clastidium. Id horreum fuit Poenis sedentibus ad Trebiam. In captivos ex tradito praesidio, ut fama clementiae in principio rerum colligeretur, nihil saevitum est.

XLIX. Quum ad Trebiam terrestre constitisset bellum, interim circa Siciliam insulasque Italiae imminentes et a Sempronio consule et ante adventum eius terra marique res gestae. Viginti quinqueremes cum mille armatis ad depopulandam oram Italiae a Carthaginensibus missae, novem Liparas, octo ad insulam Vulcani tenuerunt: tres in fretum advertit aestus. Ad eas conspectas a Messana duodecim naves ab Hierone rege Syracusanorum missae, qui tum forte Messanae erat, consulem Romanum opperiens, nullo repugnante captas naves Messanam in portum deduxerunt. Cognitum ex captivis, praeter viginti naves, cuius ipsi classis essent, in Italiam missas quinque et triginta alias quinqueremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres socios; Lilybaei occupandi praecipuam curam esse; credere eadem tem-

pestate, qua ipsi disiecti forent, eam quoque classem ad Aegates insulas deiectam. Haec sicut audita erant, rex M. Aemilio praetori, cuius Sicilia provincia erat, perscribit, monetque ut Lilybaeum firmo teneret praesidio. Extemplo et circa a praetore ad civitates missi legati tribunique: suos ad curam custodiae intenderent; ante omnia Lilybaeum teneri, ad apparatus belli edicto proposito, ut socii navales decem dierum cocta cibaria ad naves deferrent, et, ubi signum datum esset, ne quis moram conscendendi faceret, perque omnem oram qui erant, ex speculis prospicerent adventantem hostium classem. Simul itaque, quamquam de industria morati cursum navium erant Carthaginenses, ut ante lucem accederent Lilybaeum, praesensum tamen est, quia et luna pernox erat, et sublatis armamentis veniebant, extemplo signum datum ex speculis et in oppido ad arma conclamatum est, et in naves conscensum. Pars militum in muris portarumque in stationibus, pars in navibus erant. Et Carthaginenses, quia rem fore haud cum imparatis cernebant, usque ad lucem portu se abstinerunt, demendis armamentis eo tempore aptandaque ad pugnam classe absumpto. Ubi illuxit, recepere classem in altum, ut spatium pugnae esset exitumque liberum e portu naves hostium haberent. Nec Romani detrectavere pugnam et memoria circa ea ipsa loca gestarum rerum freti et militum multitudine ac virtute.

L. Ubi in altum evecti sunt, Romanus conserere pugnam et ex propinquo vires conferre velle: contra eludere Poenus, et arte non vi rem gerere, naviumque quam virorum aut armorum malle certamen facere. Nam ut sociis navalibus affatim instructam classem, ita inopem milite habebant: et sicubi conserta navis esset, haudquaquam par numerus armatorum ex ea pugnabat. Quod ubi animadversum est, et Romanis multitudo sua auxit animum et paucitas

illis minuit. Extemplo septem naves Punicae circumventae, fugam ceterae ceperunt. Mille et septingenti fuere in navibus captis milites nautaeque, in his tres nobiles Carthaginensium. Classis Romana incolumis una tantum perforata navi, sed ea quoque ipsa reduce, in portum rediit. Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius, qui Messanae erant, Tib. Sempronius consul Messanam venit. Ei fretum intranti rex Hiero classem armatam ornatamque obviam duxit, transgressusque ex regia in praetoriam navem gratulatus sospitem cum exercitu et navibus advenisse, precatusque prosperum ac felicem in Siciliam transitum, statum deinde insulae et Carthaginensium conata exposuit, pollicitusque est, quo animo priore bello populum Romanum iuvenis adiuvisset, eo senem adiuturum, frumentum vestimenta que sese legionibus consulis sociisque navalibus gratis praebiturum: grande periculum Lilybaeo maritimisque civitatibus esse, et quibusdam volentibus novas res fore. Ob haec consuli nihil cunctandum visum, quin Lilybaeum classe peteret. Et rex regiaque classis una profecti. Navigantes inde pugnatum ad Lilybaeum fusasque et captas hostium naves accepere.

LI. A Lilybaeo consul Hierone cum classe regia dimisso relictoque praetore ad tuendam Siciliae oram ipse in insulam Melitam, quae a Carthaginensibus tenebatur, traiecit. Advenienti Hamilcar Gisgonis filius praefectus praesidii cum paulo minus duobus millibus militum oppidumque cum insula traditur. Inde post paucos dies reditum Lilybaeum, captivique et a consule et a praetore praeter insignes nobilitate viros sub corona venierunt. Postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat consul, ad insulas Vulcani, quia fama erat stare ibi Punicam classem, traiecit; nec quisquam hostium circa eas insulas inventus. Iam forte transmiserant ad vastandam Italiae oram, depopulatoque Viboniensi agro urbem

etiam terrebant. Repetenti Siciliam consuli escensio hostium in agrum Viboniensem facta nuntiatur, litteraeque ab senatu de transitu in Italiam Hannibalis, et ut primo quoque tempore collegae ferret auxilium, missae traduntur. Multis simul anxius curis exercitum extemplo in naves impositum Ariminum mari supero misit, Sexto Pomponio legato cum viginti quinque longis navibus Viboniensem agrum maritimamque oram Italiae tuendam attribuit, M. Aemilio praetori quinquaginta navium classem explevit. Ipse compositis Siciliae rebus decem navibus oram Italiae legens Ariminum pervenit. Inde cum exercitu suo profectus ad Trebiam flumen collegae coniungitur.

LII. Iam ambo consules et, quidquid Romanarum virium erat, Hannibali oppositum, aut illis copiis defendi posse Romanum imperium aut spem nullam aliam esse satis declarabat. Tamen consul alter equestri proelio uno et vulnere suo deminutus trahere rem malebat: recentis animi alter eoque ferocior nullam dilationem patiebatur. Quod inter Trebiam Padumque agri est, Galli tum incolebant, in duorum praepotentium populorum certamine per ambiguum favorem haud dubie gratiam victoris spectantes. Id Romani, modo ne quid moverent, aequo satis, Poenus periniquo animo ferebat, ab Gallis accitum se venisse ad liberandos eos dictitans. Ob eam iram, simul ut praeda militem aleret, duo millia peditum et mille equites, Numidas plerosque, mixtos quosdam et Gallos, populari omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas iussit. Egentes ope Galli, quum ad id dubios servassent animos, coacti ab auctoribus iniuriae ad vindictas futuros declinant, legatisque ad consulem missis auxilium Romanorum terrae ob nimiam cultorum fidem in Romanos laboranti orant. Cornelio nec causa nec tempus agenda rei placebat, suspectaque ei gens erat quum ob infida multa facinora, tum, ut alia vetustate obsolevisent, ob recentem Boiorum

perfidiam: Sempronius contra continendis in fide sociis maximum vinculum esse primos quosque, qui eguissent ope, defensos censebat. Tum collega cunctante equitatum suum mille peditum iaculatoribus ferme admixtis ad defendendum Gallicum agrum trans Trebiam mittit. Sparsos et incompósitos, ad hoc graves praeda plerosque, quum inopinatos invasissent, ingentem terrorem caedemque ac fugam usque ad castra stationesque hostium fecere: unde multitudine effusa pulsi rursus subsidio suorum proelium restituere. Varia inde pugna sequentes cedentesque quum ad extremum aequassent certamen, maior tamen hostium Romano fama victoriae fuit.

LIII. Ceterum nemini omnium maior iustiorque quam ipsi consuli videri: gaudio efferrī, qua parte copiarum alter consul victus foret, ea se vicisse. Restitutos ac refectos militibus animos, nec quemquam esse praeter collegam, qui dilatam dimicationem vellet; eum animo magis quam corpore aegrum memoria vulneris aciem ac tela horrere. Sed non esse cum aegro senescendum. Quid enim ultra differri aut teri tempus? Quem tertium consulem, quem alium exercitum exspectari? Castra Carthaginiensium in Italia ac prope in conspectu urbis esse. Non Siciliam ac Sardiniam victis ademptas, nec cis Hiberum Hispaniam peti, sed solo patrio terraque, in qua geniti forent, pelli Romanos. „Quantum ingemiscant“ inquit „patres nostri circa moenia Carthaginis bellare soliti, si videant nos, progeniem suam, duos consules consularesque exercitus, in media Italia paventes intra castra; Poenum, quod inter Alpes Apenninumque agri sit, suae ditionis fecisse:“ haec assidens aegro collegae, haec in praetorio prope concionabundus agere. Stimulabat et tempus propinquum comitiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio in se unum vertendae gloriae, dum aeger collega erat. Itaque nequicquam dissentiente

Cornelio parari ad propinquum certamen milites iubet. Hannibal quum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix ullam spem habebat temere atque improvide quicquam consules acturos. Quum alterius ingenium, fama prius, deinde re cognitum, percitum ac ferox sciret esse, ferociusque factum prospero cum praedatoribus suis certamine crederet, adesse gerendae rei fortunam haud diffidebat. Cuius ne quod praetermitteret tempus, sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium miles esset, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi vigerent, quorum ingentem multitudinem sciebat segnius secuturam, quanto longius ab domo traherentur. Quum ob haec taliaque speraret propinquum certamen, et facere, si cessaretur, cuperet, speculatoresque Galli, ad ea exploranda, quae vellet, tutiores, quia in utrisque castris militabant, paratos pugnae esse Romanos retulissent, locum insidiis circumspectare Poenus coepit.

LIV. Erat in medio rivus praealtis utrimque clausus ripis et circa obsitus palustribus herbis et, quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque, quem ubi equites quoque tegendo satis latebrosus locum circumvectus ipse oculis perlustravit, „hic erit locus“ Magoni fratri ait „quem teneas. Delige centenos viros ex omni pedite atque equite, cum quibus ad me vigilia prima venias; nunc corpora curare tempus est“. Ita praetorium missum. Mox cum delectis Mago aderat. „Robora virorum cerno“, inquit Hannibal; „sed uti numero etiam, non animis modo valeatis, singulis vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite. Mago locum monstrabit, quem insideatis: hostem caecum ad has belli artes habebitis“. Ita mille equitibus Magoni, mille peditibus dimissis, Hannibal prima luce Numidas equites transgressos Trebiam flumen obequitare iubet hostium portis, iaculandoque in stationes elicere ad pugnam

hostem, iniecto deinde certamine cedendo sensim citra flumen pertrahere. Haec mandata Numidis: ceteris ducibus peditum equitumque praeceptum, ut prandere omnes iuberent, armatos deinde instratisque equis signum exspectare. Sempronius ad tumultum Numidarum primum omnem equitatum, ferox ea parte virium, deinde sex millia peditum, postremo omnes copias ad destinatum iam ante consilio avidus certaminis eduxit. Erat forte brumae tempus et nivalis dies in locis Alpibus Apenninoque interiectis, propinquitate etiam fluminum ac paludum praegelidis. Ad hoc raptim eductis hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ulla ad arcendum frigus adhibita, nihil caloris inerat, et quidquid aurae fluminis appropinquabant, afflabat acrior frigoris vis. Ut vero refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt — et erat pectoribus tenus aucta nocturno imbri — tum utique egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum potentia esset, et simul lassitudine et procedente iam die fame etiam deficere.

LV. Hannibalis interim miles ignibus ante tentoria factis oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso, et cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostes nuntiatum est, alacer animis corporibusque arma capit atque in aciem procedit. Baliares locat ante signa, levem armaturam, octo ferme millia hominum; dein graviores armis peditem, quod virium, quod roboris erat. In cornibus circumfudit decem millia equitum, et ab cornibus in utramque partem divisos elephantos statuit. Consul effusos sequentes equites, quum ab resistentibus subito Numidis incauti exciperentur, signo receptui dato revocatos circumdedit peditibus. Duodeviginti millia Romani erant, socium nominis Latini viginti, auxilia praeterea Cenomanorum: ea sola in fide manserat Gallica gens. His copiis concursus est. Proelium a Baliaribus

ortum est; quibus quum maiore robore legiones ob-sisterent, deductae prope in cornua leves armaturae sunt, quae res effecit ut equitatus Romanus extemplo urgeretur; nam quum vix iam per se resisterent decem millibus equitum quattuor millia et fessi integris plerisque, obruti sunt insuper velut nube iaculorum a Baliaribus coniecta. Ad hoc elephantum eminentes ab extremis cornibus, equis maxime non visu modo sed odore insolito territis, fugam late faciebant. Pedestris pugna par animis magis quam viribus erat, quas recentes Poenus paulo ante curatis corporibus in proelium attulerat: contra ieiuna fessaque corpora Romanis et rigentia gelu torpebant. Restitissent tamen animis, si cum peditum solum foret pugnatum: sed et Baliares pulso equite iaculabantur in latera et elephantum iam in mediam peditum aciem sese tulerant, et Mago Numidaeque, simul latebras eorum improvida praeterlata acies est, exorti ab tergo ingentem tumultum ac terrorem fecere. Tamen in tot circumstantibus malis mansit aliquamdiu immota acies, maxime praeter spem omnium adversus elephantos. Eos velites ad id ipsum locati verutis coniectis et avertere et insecuti aversos sub caudis, quae maxime molli cute vulnera accipiunt, fodiebant.

LVI. Trepidantesque inde et prope iam in suos consternatos media acie in extremam ad sinistrum cornu adversus Gallos auxiliares agi iussit Hannibal: ii extemplo haud dubiam fecere fugam, eoque novus terror additus Romanis, ut fusa auxilia sua viderunt. Itaque quum iam in orbem pugnarent, decem millia ferme hominum, quum alibi evadere nequissent, media Afrorum acie, quae Gallicis auxiliis firmata erat, cum ingenti caede hostium perrupere: et quum neque in castra reditus esset flumine interclusis, neque praesentibus satis decernere possent, quae suis opem ferrent, Placentiam recto itinere perrexere. Plures deinde in omnes partes eruptiones factae; et qui flumen

petiere aut gurgitibus absumpti sunt, aut inter cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi; qui passim per agros fuga sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis Placentiam contendere. Aliis timor hostium audaciam ingrediendi flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. Imber nive mixtus et intoleranda vis frigoris et homines multos et iumenta et elephantos prope omnes absumpsit. Finis insequendi hostis Poenis flumen Trebia fuit; et ita torpentes gelu in castra rediere, ut vix laetitiam victoriae sentirent. Itaque nocte insequenti, quum praesidium castrorum et, quod reliquum ex magna parte militum erat, ratibus Trebiam traicerent, aut nihil sentire obstrepente pluvia, aut, quia iam moveri nequibant prae lassitudine ac vulneribus, sentire sese dissimularunt; quietisque Poenis tacito agmine ab Scipione consule exercitus Placentiam est perductus, inde Pado traiectus Cremonam, ne duorum exercituum hibernis una colonia premeretur.

LVII. Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut iam ad urbem Romanam crederent infestis signis hostem venturum, nec quicquam spei aut auxilii esse, quo portis moenibusque vim arcerent. Uno consule ad Ticinum victo, altero ex Sicilia revocato duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus victis, quos alios duces, quas alias legiones esse, quae arcessantur? ita territis Sempronius consul advenit. Ingenti periculo per effusos passim ad praedandum hostium equites, audacia magis quam consilio aut spe fallendi resistendive, si non falleret, transgressus, id quod unum maxime in praesentia desiderabatur, comitiis consularibus habitis in hiberna rediit. Creati consules Cn. Servilius et C. Flaminius. Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant, vagantibus passim Numidis equitibus, et ut quaeque iis impeditiora erant, Celtiberis Lusitanisque. Omnes igitur undique clausi commeatus erant, nisi quos Pado

naves subveherent. Emporium prope Placentiam fuit et opere magno munitum et valido firmatum praesidio. Eius castelli expugnandi spe cum equitibus ac levi armatura profectus Hannibal, quum plurimum in celando incepto ad effectum spei habuisset, nocte adortus non fefellit vigiles. Tantus repente clamor est sublatus, ut Placentiae quoque audiretur. Itaque sub lucem cum equitatu consul aderat iussis quadrato agmine legionibus sequi. Equestre interim proelium commissum; in quo quia saucius Hannibal pugna excessit, pavore hostibus iniecto defensum egregie praesidium est. Paucorum inde dierum quiete sumpta et vixdum satis percurato vulnere ad Victunvias oppugnandas ire pergit. Id emporium Romanis Gallico bello fuerat munitum; inde locum frequentaverant accolae mixti undique ex finitimis populis; et tum terror populationum eo plerosque ex agris compulerat. Huius generis multitudo fama impigre defensi ad Placentiam praesidii accensa armis arreptis obviam Hannibali procedit. Magis agmina quam acies in via concurrerunt; et, quum ex altera parte nihil praeter inconditam turbam esset, in altera et dux militi et duci miles fidens, ad triginta quinque millia hominum a paucis fusa. Postero die deditione facta praesidium intra moenia acceperunt; iussique arma tradere quum dicto paruissent, signum repente victoribus datur, ut tanquam vi captam urbem diriperent. Neque ulla, quae in tali re memorabilis scribentibus videri solet, praetermissa clades est: adeo omnis libidinis crudelitatisque et inhumanae superbiae editum in miseros exemplum est. Hae fuere hibernae expeditiones Hannibalis.

LVIII. Haud longi inde temporis, dum intolerabilia frigora erant, quies militi data est, et ad prima ac dubia signa veris profectus ex hibernis in Etruriam ducit, eam quoque gentem, sicut Gallos Liguresque, aut vi aut voluntate adiuncturus. Transeuntem Apen-

ninum adeo atrox adorta tempestas est, ut Alpium prope foeditatem superaverit. Vento mixtus imber quum ferretur in ipsa ora, primo, quia aut arma omittenda erant, aut contra enitentes vertice intorti affligebantur, constitere; dein, quum iam spiritum includeret nec reciprocare animam sineret, aversi a vento parumper consedere. Tum vero ingenti sono coelum strepere et inter horrendos fragores micare ignes: capti auribus et oculis metu omnes torpere. Tandem effuso imbre, quum eo magis accensa vis venti esset, ipso illo, quo depresi erant loco, castra ponere necessarium visum est. Id vero laboris velut de integro initium fuit: nam nec explicare quicquam nec statuere poterant: nec, quod statutum esset, manebat, omnia perscendente vento et rapiente. Et mox aqua levata vento, quum super gelidâ montium iuga concreta esset, tantum nivosae grandinis deiecit, ut omnibus omissis procumberent homines tegminibus suis magis obruti quam tecti. Tantaque vis frigoris insecuta est, ut ex illa miserabili hominum iumentorumque strage quum se quisque extollere ac levare vellet, diu nequiret, quia torpentibus rigore nervis vix flectere artus poterant. Deinde, ut tandem agitando sese movere ac recipere animos et raris locis ignis fieri est coeptus, ad alienam opem quisque inops tendere. Biduum eo loco velut obsessi mansere. Multi homines, multa iumenta, elephantum quoque ex iis, qui proelio ad Trebiam facto superfuerant, septem absumpti.

LIX. Degressus Apennino retro ad Placentiam castra movit et ad decem millia progressus consedit. Postero die duodecim millia peditum quinque equitum adversus hostem ducit. Nec Sempronius consul — iam enim redierat ab Roma — detrectavit certamen: atque eo die tria millia passuum inter bina castra fuere. Postero die ingentibus animis vario eventu pugnatum est. Primo concursu adeo res

Romana superior fuit, ut non acie vincerent solum, sed pulsos hostes in castra persequerentur, mox castra quoque oppugnarent. Hannibal paucis propugnatoribus in vallo portisque positos ceteros confertos in media castra recepit, intentosque signum ad erumpendum spectare iubet. Iam nona ferme diei hora erat, quum Romanus nequicquam fatigato milite, postquam nulla spes erat potiundi castris, signum receptui dedit. Quod ubi Hannibal accepit, laxatamque pugnam et recessum a castris vidit, extemplo equitibus dextra laevaue emissis in hostem ipse cum peditum robore mediis castris erupit. Pugna raro magis ulla saeva et utriusque partis pernicie clarior fuisset, si extendi eam dies in longum spatium sive visset. Nox accensum ingentibus animis proelium diremit. Itaque acrior concursus fuit quam caedes; et sicut aequata ferme pugna erat, ita clade pari discessum est. Ab neutra parte sexcentis plus peditibus et dimidium eius equitum cecidit. Sed maior Romanis quam pro numero iactura fuit, quia equestris ordinis aliquot et tribuni militum quinque et praefecti sociorum tres sunt interfecti. Secundum eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempronius Lucam concessit. Venienti in Ligures Hannibali per insidias intercepti duo quaestores Romani, C. Fulvius et L. Lucretius, cum duobus tribunis militum et quinque equestris ordinis senatorum ferme liberis, quo magis ratam fore cum iis pacem societatemque crederet, traduntur.

LX. Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio in Hispaniam cum classe et exercitu missus, quum ab ostio Rhodani profectus Pyrenaeosque montes circumvectus Emporiis appulisset classem, exposito ibi exercitu, orsus a Lacetanis omnem oram usque ad Hiberum flumen partim renovandis societatibus partim novis instituendis Romanae ditionis fecit. Inde conciliata facilitatis clementiaeque fama

non ad maritimos modo populos sed in mediterraneis quoque ac montanis ad ferociores iam gentes valuit; nec pax modo apud eos sed societas etiam armorum parata est, validaeque aliquot auxiliorum cohortes ex iis concriptae sunt. Hannonis cis Hiberum provincia erat: eum reliquerat Hannibal ad regionis eius praesidium. Itaque, priusquam alienarentur omnia, obviam eundem ratus, castris in conspectu hostium positus, in aciem eduxit. Nec Romano differendum certamen visum, quippe qui sciret cum Hannone et Hasdrubale sibi dimicandum esse, malletque adversus singulos separatim quam adversus duos simul rem gerere. Nec magni certaminis eedimicatio fuit: sex millia hostium caesa, duo capta cum praesidio castrorum. Nam et castra expugnata sunt, atque ipse dux cum aliquot principibus captus, et Cissis, propinquum castris oppidum, expugnatur. Ceterum praeda oppidi parvi pretii rerum fuit, supellex barbarica ac vilium mancipiorum: castra militem ditavere, non eius modo exercitus, qui victus erat, sed et eius, qui cum Hannibale in Italia militabat, omnibus fere caris rebus, ne gravia impedimenta ferentibus essent, citra Pyrenaeum relictis.

LXI. Priusquam certa huius cladis fama accideret, transgressus Hiberum Hasdrubal cum octo millibus peditum, mille equitum tamquam ad primum adventum Romanorum occursurus, postquam perditas res ad Cissim amissaque castra accepit, iter ad mare convertit. Haud procul Tarracone classicos milites navalesque socios vagos palantesque per agros, quod ferme fit, ut secundae res negligentiam creent, equite passim dimisso, cum magna caede, maiore fuga ad naves compellit. Nec diutius circa ea loca morari ausus, ne ab Scipione opprimeretur, trans Hiberum sese recepit. Et Scipio raptim ad famam novorum hostium agmine acto, quum in paucos praefectos navium animadvertisset praesidio Tarracone

modico relicto Emporias cum classe rediit. Vixdum digresso eo Hasdrubal aderat, et Ibergetum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad defectionem impulsus, cum eorum ipsorum iuventute agros fidelium Romanis sociorum vastat. Excito deinde Scipione hibernis hostico cis Hiberum rursus cedit agro. Scipio relictam ab auctore defectionis Ibergetum gentem quum infesto exercitu invasisset, compulsis omnibus Atanagrum urbem, quae caput eius populi erat, circumscdit, intraque dies paucos, pluribus quam ante obsidibus imperatis, Ibergetes pecunia etiam multatos in ius ditionemque recepit. Inde in Ausetanos prope Hiberum, socios et ipsos Poenorum, procedit, atque urbe eorum obsessa Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte haud procul iam urbe, quum intrare vellent, exceptit insidiis. Caesa ad duodecim millia; exuti prope omnes armis domos passim palantes per agros diffugere. Nec obsessos alia ulla res quam iniqua oppugnantibus hiems tutabatur. Triginta dies obsidio fuit, per quos raro umquam nix minus quattuor pedes alta iacuit; adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut ea sola ignibus aliquoties coniectis ab hoste etiam tutamentum fuerit. Postremo, quum Amusicus princeps eorum ad Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reditum est.

LXII. Romae aut circa urbem multa ea hieme prodigia facta, aut, quod evenire solet motis semel in religionem animis, multa nuntiata et temere credita sunt; in quis ingenuum infantem semestrem in foro olitorio triumphum clamasse; et foro boario bovem in tertiam contignationem sua sponte escendisse atque inde tumultu habitatorum territum sese deiecissee; et navium speciem de coelo affulsisse; et aedem Spei, quae est in foro olitorio, fulmine ictam; et Lanuvii hastam se commovisse et corvum in

aedem Iunonis devolasse atque in ipso pulvinario conedissee; et in agro Amiternino multis locis hominum specie procul candida veste visos nec cum ullo congressos; et in Piceno lapidibus pluvisse; et Caere sortes extenuatas; et in Gallia lupum vigili gladium ex vagina raptum abstulisse. Ob cetera prodigia libros adire decemviri iussi: quod autem lapidibus pluvisset in Piceno, novemdiale sacrum edictum, et subinde aliis procurandis prope tota civitas operata fuit. Iam primum omnium urbs lustrata est, hostiaeque maiores, quibus editum est, diis caesae, et donum ex auri pondo quadraginta Lanuvium Iunoni portatum est; et signum aeneum matronae Iunoni in Aventino dedicaverunt; et lectisternium Caere, ubi sortes attenuatae erant, imperatum; et supplicatio Fortunae in Algido: Romae quoque et lectisternium Iuventati et supplicatio ad aedem Herculis nominatim, deinde universo populo circa omnia pulvinaria indicta; et Genio maiores hostiae caesae quinque; et C. Atilius Serranus praetor vota suscipere iussus, si in decem annos res publica eodem stetisset statu. Haec procurata vota-que ex libris Sybillinis magna ex parte levaverant religione animos.

LXIII. Consulum designatorum alter Flaminius, cui hae legiones, quae Placentiae hibernabant, sorte evenerant, edictum et litteras ad consulem misit, ut is exercitus Idibus Martiis Arimini adesset in castris. Huic in provincia consulatum inire consilium erat, memori veterum certaminum cum patribus, quae tribunus plebis et quae postea consul prius de consulatu, qui abrogabatur, deinde triumpho habuerat; invisus etiam patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum atque uno patrum adiuvante C. Flaminiio tulerat, ne quis senator, cuive senator pater fuisset, maritimam navem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, ha-

beret. Id satis habitum ad fructus ex agris vectandos: quaestus omnis patribus indecorus visus. Res per summam contentionem acta invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminiio, favorem apud plebem alterumque inde consulatum peperit. Ob haec ratus auspiciis ementiendis Latinarumque feriarum mora et consularibus aliis impedimentis retenturos se in urbe, simulato itinere privatus clam in provinciam abiit. Ea res ubi palam facta est, novam insuper iram infestis iam ante patribus movit: non cum senatu modo sed iam cum diis immortalibus C. Flaminiium bellum gerere. Consulem ante inauspicato factum revocantibus ex ipsa acie diis atque hominibus non paruisse; nunc conscientia spretorum et Capitolium et sollemnem votorum nuncupationem fugisse, ne die initi magistratus Iovis optimi maximi templum adiret; ne senatum invisus ipse et sibi uni invisum videret consuleretque; ne Latinas indiceret Iovique Latiari sollemnne sacrum in monte faceret; ne auspicato profectus in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus inde cum lictoribus in provinciam iret. Lixae modo sine insignibus, sine lictoribus profectum clam, furtim, haud aliter quam si exsilio causa solum vertisset. Magis pro maiestate videlicet imperii Arimini quam Romae magistratum initurum, et in deversorio hospitali quam apud penates suos praetextam sumpturum. Revocandum universi retrahendumque censuerunt, et cogendum omnibus prius praesentem in deos hominesque fungi officiis, quam ad exercitum et in provinciam iret. In eam legationem — legatos enim mitti placuit — Q. Terentius et M. Antistius profecti nihilo magis eum moverunt, quam priore consulatu litterae moverant ab senatu missae. Paucos post dies magistratum iniiit immolantique ei vitulus iam ictus e manibus sacrificantium sese quum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit. Fuga procul

etiam maior apud ignaros, quid trepidaretur, et concursatio fuit. Id a plerisque in omen magni terro-
ris acceptum. Legionibus inde duabus a Sempronio
prioris anni consule, duabus a C. Atilio praetore
acceptis in Etruriam per Apennini tramites exerci-
tus duci est coeptus.

TITI LIVII

AB URBE CONDITA
LIBER XXII.

PERIOCHA. Hannibal per continuas vigilias in paludibus oculo am-
iso in Etruriam venit; per quas paludes quadriduo et tribus nocti-
bus sine ulla requie iter fecit. C. Flaminius consul, vir temera-
rius, contra auspicia profectus, signis militaribus effossis, quae
tollī non poterant, et ab equo, quem conscenderat, per caput devo-
tutus, insidiis ab Hannibale circumventus ad Trasumenum lacum
cum exercitu caesus est. Sex millia, quae eruperant, fide a Ma-
harbale data perfidia Hannibalis vincita sunt. Quum ad nuntium cla-
dis Romae luctus esset, duae matres ex insperato receptis filiis
gaudio mortuae sunt. Ob hanc cladem ex Sibyllinis libris ver sa-
crum votum. Quum deinde Q. Fabius Maximus dictator adversus
Hannibalem missus nollet acie cum eo configere, ne contra fero-
cem tot victoriis hostem territum adversis proeliis militem pugnae
committeret, et opponendo se tantum conatus Hannibalis impedi-
ret, M. Minucius magister equitum, ferox et temerarius, criminando
dictatorem tamquam segnem et timidum effecit, ut populi iussu ae-
quaretur ei cum dictatore imperium; divisoque exercitu quum ini-
quo loco conflisset et in magno discrimine legiones eius essent,
superveniente cum exercitu Fabio Maximo discrimine liberatus
est. Quo beneficio victus castra cum eo coniunxit et patrem eum
salutavit, idemque facere milites iussit. Hannibal vastata Campa-
nia inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clausus
sarmenis ad cornua bouum alligatis et incensis praesidium Ro-
manorum, quod Calliculam insidebat, fugavit, et sic transgressus
est saltum. Idemque Q. Fabii Maximi dictatoris, quum circumposita

ureret, agro pepercit, ut illum tamquam proditorem suspectum
faceret. Aemilio deinde Paulo et Terentio Varrone consulibus et
ducibus cum magna clade adversus Hannibalem ad Cannas pugna-
tum est, caesaque eo proelio Romanorum quadraginta quinque mil-
lia cum Paulo consule et senatoribus octoginta, consularibus atque
praetoriis et aediliciis triginta. Post quam cladem quum a nobilibus
adolescentibus propter desperationem consilium de relinquenda
Italia iniretur, P. Cornelius Scipio tribunus militum, qui Africanus
postea nominatus est, stricto super capita deliberantium ferro iu-
ravit, pro hoste eum se habiturum, qui in verba sua non iurasset,
effecitque ut omnes non relictum iri ab se Italiam iure iurando
astringerentur. Praeterea trepidationem urbis et luctum et res in
Hispania meliori eventu gestas continet. Opimia et Floronia Ve-
stales virgines incesti damnatae sunt. Propter paucitatem militum
servorum octo millia armata sunt. Captivi, quum potestas esset redi-
mendi, redempti non sunt. Varroni obviam itum, et gratiae actae,
quod de re publica non desperasset.

I. Iam ver appetebat, quum Hannibal ex hibernis
movit, et nequicquam ante conatus transcendere Apen-
ninum intolerandis frigoribus, et cum ingenti periculo
moratus ac metu. Galli, quos praedae populatio-
numque conciverat spes, postquam pro eo, ut ipsi
ex alieno agro raperent agerentque, suas terras se-
dem belli esse premique utriusque partis exercituum
hibernis viderent, verterunt retro in Hannibalem ab
Romanis odia; petitusque saepe principum insidiis,
ipsorum inter se fraude, eadem levitate, qua con-
senserant, consensum indicantium, servatus erat, et
mutando nunc vestem nunc tegumenta capitis errore
etiam sese ab insidiis munierat. Ceterum hic quo-
que ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis.
Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae Idibus
Martii magistratum iniit. Ibi quum de re publica
retulisset, redintegrata in C. Flaminium invidia est:
duos se consules creasse, unum habere. Quod enim
illi iustum imperium, quod auspiciū esse? magi-
stratus id a domo, publicis privatisque penatibus,
Latinis feriis actis sacrificio in monte perfecto votis
rite in Capitolio nuncupatis secum ferre: nec priva-

tum auspicia sequi, nec sine auspiciis profectum in externo ea solo nova atque integra concipere posse. Augebant metum prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: in Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem in muro circumeunti vigiliis equiti scipionem, quem manu tenuerat, arsisse, et litora crebris ignibus fulsisse, et scuta duo sanguine sudasse et milites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem minui visum; et Praeneste ardentem lapides coelo cecidisse; et Arpis parmas in coelo visas pugnantemque cum luna solem; et Capenae duas interdiu lunas ortas, et aquas Caeretes sanguine mixtas fluxisse, fontemque ipsum Herculis cruentis manasse respersum maculis, et Antii metentibus cruentas in corbem spicas cecidisse, et Faleriis coelum findi velut magno hiatu visum, quaque patuerit, ingens lumen effulsisse, sortes sua sponte attenuatas, unamque excidisse ita scriptam „Mavors telum suum concutit;” et per idem tempus Romae signum Martis Appia via ac simulacra luporum sudasse, et Capuae speciem coeli ardentis fuisse lunaeque inter imbrem cadentis. Inde minoribus etiam dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas, et gallinam in marem, gallum in feminam sese vertisse. His, sicut erant nuntiata, expositis auctoribusque in curiam introductis consul de religione patres consuluit. Decretum, ut ea prodigia partim maioribus hostiis partim lactentibus procurarentur, et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria haberetur; cetera, quum decemviri libros inspexissent, ut ita fierent, quem ad modum cordi esse divis carminibus praefarentur. Decemvirorum monitu decretum est, Iovi primum donum fulmen aureum pondo quinquaginta fieret, Iunoni Minervaeque ex argento dona darentur, et Iunoni Reginae in Aventino Iunonique Sospitae Lanuvii maioribus hostiis sacrificaretur; matronaeque, pecunia collata, quantum conferre cuique commodum essei,

donum Iunoni Reginae in Aventinum ferrent, lectisterniumque fieret; quin et ut libertinae et ipsae, unde Feroniae donum daretur, pecuniam pro facultatibus suis conferrent. Haec ubi facta, decemviri Ardeae in foro maioribus hostiis sacrificarunt. Postremo Decembri iam mense ad aedem Saturni Romae immolatum est, lectisterniumque imperatum — et eum lectum senatores straverunt — et convivium publicum, ac per urbem Saturnalia diem ac noctem clamata, populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum iussus.

II. Dum consul placandis Romae diis habendoque delectui dat operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia iam Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat, quum aliud longius ceterum commodius ostenderetur iter, propiorem viam per paludem petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis inundaverat. Hispanos et Afros — id omne veterani erat robur exercitus — admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire iussit, sequi Gallos, ut id agminis medium esset, novissimos ire equites, Magonem inde cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si taedio laboris longaeque viae, ut est mollis ad talia gens, dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. Primi, qua modo praecirent duces, per praealtas fluvii ac profundas voragines hausti paene limo immergentesque se tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se prolapsi neque assurgere ex voraginibus poterant, aut corpora animis aut animos spe sustinebant, alii fessa aegre trahentes membra, alii, ubi semel victis taedio animis procubuissent, inter iumenta et ipsa iacentia passim morientes. Maximeque omnium vigiliae conficiebant per quadriuum iam et tres noctes toleratae. Quum omnia obtinentibus aquis nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset, cumulatim in aquas sarcinis

insuper incumbabant. Iumentorum itinere toto prostratorum passim acervi tantum, quod exstaret aqua, quaerentibus ad quietem parvi temporis necessarium cubile dabant. Ipse Hannibal, aeger oculis ex verna primum intemperie variante calores frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab aqua exstaret, vectus vigiliis tamen et nocturno humore palustrisque coelo gravante caput, et quia medendi nec locus nec tempus erat, altero oculo capitur.¹

III. Multis hominibus iumentisque foede amissis quum tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra locat; certumque per praemissos exploratores habuit exercitum Romanum circa Arretii moenia esse. / Consulis deinde consilia atque animum et situm regionum itineraque et copias ad commeatus expediendos et cetera, quae cognosse in rem erat, summa omnia cum cura inquirendo exsequabatur. Regio erat in primis Italiae fertilis, Etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque iacent, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum opulenti. Consul ferox ab consulatu priore, et non modo legum aut patrum maiestatis sed ne deorum quidem satis metuens: hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna prospero civilibus bellicisque rebus successu aluerat. Itaque satis apparebat nec deos nec homines consulentem ferociter omnia ac praepropere acturum. Quoque pronior esset in vitia sua, agitare eum atque irritare Poenus parat; et laeva relicto hoste Faesulas petens medio Etruriae agro praedatum profectus, quantam maximam vastitatem potest, caedibus incendiisque consuli procul ostendit. Flaminius, qui ne quieto quidem hoste ipse quieturus erat, tum vero, postquam res sociorum ante oculos prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus ratus, per mediam iam Italiam vagari Poenum atque obsistente nullo ad ipsa Romana moenia ire oppugnanda, ceteris omnibus in consilio salutaria magis quam speciosa

suadentibus: collegam exspectandum, ut coniunctis exercitibus communi animo consilioque rem gererent; interim equitatu auxiliisque levium armorum ab effusa praedandi licentia hostem cohibendum; iratus se ex consilio proripuit, signumque simul itineris pugnaeque quum dedisset, „immo Arretii ante moenia sedeamus“, inquit „hic enim patria et penates sunt. Hannibal emissus e manibus perpopuletur Italiam, vastandoque et urendo omnia ad Romana moenia perveniat, nec ante nos hinc moverimus quam, sicut olim Camillum ab Veiiis, C. Flaminius ab Arretio patres acciverint“. Haec simul increpans quum ocuis signa convelli iuberet, et ipse in equum insiluisset, equus repente corruiet consulemque lapsum super caput effudit. Territis omnibus, qui circa erant, velut foedo omine incipiendae rei insuper nuntiatum, signum omni vi moliente signifero convelli nequire. Conversus ad nuntium „num litteras quoque“ inquit „ab senatu affers, quae me rem gerere vetant? Abi, nuntia, effodiant signum, si ad convellendum manus prae metu obtorpuerit“. Incedere inde agmen coepit primoribus, superquam quod dissenserant ab consilio, territis etiam duplici prodigio, milite in vulgus laeto ferocia ducis, quum spem magis ipsam quam causam spei intueretur.

IV. Hannibal, quod agri est inter Cortonam urbem Trasumenumque lacum, omni clade belli pervastat, quo magis iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat. Et iam pervenerant ad loca nata insidiis, ubi maxime montes Cortonenses Trasumenus subit. Via tantum interest perangusta, velut ad id ipsum de industria relicto spatio; deinde paulo latior patescit campus; inde colles adinsurgunt. Ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consideret: Baliares ceteramque levem armaturam post montes circumducit; equites ad ipsas fauces saltus, tumultis apte tegentibus, lo-

cat, ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu clausa omnia lacu ac montibus essent. Flaminius quum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, inexplorato postero die vixdum satis certa luce angustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen coepit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit: ab tergo ac super caput decepere insidiae. Poenus ubi, id quod petierat, clausum lacu ac montibus et circumfusum suis copiis habuit hostem, signum omnibus dat simul invadendi. Qui ubi, qua cuique proximum fuit, decucurrerunt, eo magis Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex lacu nebula campo quam montibus densior sederat, agminaque hostium ex pluribus collibus ipsa inter se satis conspecta eoque magis pariter decucurrerant. Romanus clamore prius undique orto quam satis cerneret, se circumventam esse sensit, et ante in frontem lateraque pugnari coeptum est, quam satis instrueretur acies aut expediri arma stringique gladii possent.

¶ V. Consul percussis omnibus ipse satis, ut in re trepida, impavidus turbatos ordines, vertente se quoque ad dissonos clamores, instruit, ut tempus locusque patitur, et, quacumque adire audiri que potest, adhortatur, ac stare et pugnare iubet: nec enim inde votis aut imploratione deum sed vi ac virtute evadendum esse. Per medias acies ferro viam fieri, et quo timoris minus sit, eo minus ferme periculi esse. Ceterum prae strepitu ac tumultu nec consilium nec imperium accipi poterat, tantumque aberat, ut sua signa atque ordines miles et locum nosceret, ut vix ad arma capienda aptandaque pugnae competeret animus, opprimerenturque quidam onerati magis his quam tecti. Et erat in tanta caligine maior usus aurium quam oculorum. Ad gemitus vulnerum ictusque corporum aut armorum et mixtos strepentium paventiumque clamores circumferebant ora oculos-

que. Alii fugientes pugnantium globo illati haerebant, alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium agmen. Deinde, ubi in omnes partes nequicquam impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus, a fronte et ab tergo hostium acies claudebat, apparuitque nullam nisi in dextera ferroque salutis spem esse, tum sibi quisque dux adhortatorque factus ad rem gerendam, et nova de integro exorta pugna est, non illa ordinata per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro signis antesignani, post signa alia pugnaret acies, nec ut in sua legione miles aut cohorte aut manipulo esset: fors conglobat, et animus suus cuique ante aut post pugnandi ordinem dabat; tantusque fuit ardor armorum, adeo intentus pugnae animus, ut eum motum terrae, qui multarum urbium Italiae magnas partes prostravit avertitque cursu rapidos amnes, mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.

¶ VI. Tres ferme horas pugnatum est, et ubique atrociter. Circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est. Eum et robora virorum sequebantur, et ipse, quacumque in parte premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem: insignemque armis et hostes summa vi petebant, et tuebantur cives, donec Insuber eques — Ducario nomen erat — facie quoque noscitur consulem „en“ inquit „hic est“, popularibus suis „qui legiones nostras cecidit, agrosque et urbem est depopulatus! Iam ego hanc victimam Manibus peremptorum foede civium dabo“. Subditisque calcaribus equo per confertissimam hostium turbam impetum facit; obruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti obviam obiecerat, consulem lancea transfixit: spoliare cupientem triarii obiectis scutis arcuere. Magnae partis fuga inde primum coepit; et iam nec lacus nec montes pavori obstabant: per omnia arta praeruptaque velut caeci evadunt, armaque et viri super alium alii praecipiti-

tantur. Pars magna, ubi locus fugae deest, per prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus humeris exstare possunt, sese immergunt. Fuere quos inconsultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit. Quae ubi immensa ac sine spe erat, aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus, aut nequicquam fessi vada retro aegerrime repetebant, atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur. Sex millia ferme primi agminis per adversos hostes eruptione impigre facta, ignari omnium, quae post se agerentur, ex saltu evasere, et quum in tumulo quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes, quae fortuna pugnae esset, neque scire nec perspicere prae caligine poterant. Inclinata denique re quum incalescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida iam luce montes campique perditas res stratamque ostendere foede Romanam aciem. Itaque, ne in conspectos procul immitteretur eques, sublatiis raptim signis quam citatissimo poterant agmine sese abriperunt. Postero die quum super cetera extrema famas etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis nocte consecutus erat, si arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis passurum, sese dediderunt. Quae Punica religione servata fides ab Hannibale est, atque in vincula omnes coniecit.

VII. Haec est nobilis ad Trasumenum pugna atque inter paucas memorata populi Romani clades. Quindecim millia Romanorum in acie caesa sunt; decem millia sparsa fuga per omnem Etruriam aversis itineribus urbem petiere. Duo millia quingenti hostium in acie, multi postea utrimque ex vulneribus periire. Multiplex caedes utrimque facta traditur ab aliis: ego, praeterquam quod nihil haustum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scribentium animi, Fabium aequalem temporibus huiusce

belli potissimum auctorem habui. Hannibal captivorum, qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segregata ex hostium coercuatorum cumulis corpora suorum quum sepeliri iussisset, Flamini quoque corpus funeris causa magna cum cura inquisitum non invenit. Romae ad primum nuntium cladis eius cum ingenti terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus. Matronae vagae per vias, quae repens clades allata quaeve fortuna exercitus esset, obvios percunctantur. Et quum frequentis concionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus vocaret, tandem haud multo ante solis occasum M. Pomponius praetor „pugna“ inquit „magna victi sumus“; et quamquam nihil certius ex eo auditum est, tamen alius ab alio impleti rumoribus domos referunt consulem cum magna parte copiarum caesum, superesse paucos aut fuga passim per Etruriam sparsos aut captos ab hoste. Quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas dispertiti animi eorum erant, quorum propinqui sub C. Flamini consule meruerant, ignorantium, quae cuiusque suorum fortuna esset. Nec quisquam satis certum habet, quid aut speret aut timeat. Postero ac deinceps aliquot diebus ad portas maior prope mulierum quam virorum multitudo stetit, aut suorum aliquem aut nuntios de iis opperiens; circumfundebanturque obviis sciscitantes, neque avelli, utique ab notis, priusquam ordine omnia inquisissent, poterant. Inde varios vultus digredientium ab nuntiis cerneret, ut cuique laeta aut tristia nuntiabantur, gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circumfusos. Feminarum praecipue et gaudia insignia erant et luctus. Unam in ipsa porta sospiti filio repente oblatam in complexu eius exspirasse ferunt: alteram, cui mors filii falso nuntiata erat, maestam sedentem domi ad primum conspectum redeuntis filii gaudio nimio exanimatam. Senatam

praetores per dies aliquot ab orto usque ad occidentem solem in curia retinent, consultantes, quoniam duce aut copiis quibus resisti victoribus Poenis posset.

VIII. Priusquam satis certa consilia essent, repens alia nuntiatur clades, quattuor millia equitum cum C. Centenio praetore missa ad collegam ab Servilio consule in Umbria, quo post pugnam ad Trasumenum auditam averterant iter, ab Hannibale circumventa. Eius rei fama varie homines affecit: pars occupatis maiore aegritudine animis levem ex comparatione priorum ducere recentem equitum iacturam; pars non id, quod acciderat, per se aestimare, sed ut in affecto corpore quamvis levis causa magis quam valido gravior sentiretur, ita tum aegrae et affectae civitati quodecumque adversi inciderit, non rerum magnitudine sed viribus extenuatis, quae nihil, quod aggravaret, pati possent, aestimandum esse. Itaque ad remedium iam diu neque desideratum nec adhibitum, dictatorem dicendum, civitas confugit. Et quia et consul aberat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam armis Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut litteras mitti, nec dictatorem populus creare poterat, quod nunquam ante eam diem factum erat, praedictatorem populus creavit Q. Fabium Maximum et magistrum equitum M. Minucium Rufum; hisque negotium ab senatu datum, ut muros turresque urbis firmarent et praesidia disponerent, quibus locis videretur, pontesque rescinderent fluminum: pro urbe ac penetibus dimicandum esse, quando Italiam tueri nequissent.

IX. Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad Spoletium venit. Inde quum perpopulato agro urbem oppugnare adortus esset, cum magna caede suorum repulsus, coniectans ex unius coloniae haud nimis prospere tentatae viribus, quanta moles Romanae urbis esset, in agrum Picenum avertit iter,

non copia solum omnis generis frugum abundantem, sed refertum praeda, quam effuse avidi atque egenes rapiabant. Ibi per dies aliquot stativa habita, refectusque miles hibernis itineribus ac palustri via proelioque magis ad eventum secundo quam levi aut facili affectus. Ubi satis quieti datum praeda ac populationibus magis quam otio aut requie gaudentibus, profectus Praetutianum Hadrianumque agrum, Marsos inde Marrucinosque et Pelignos devastat circaque Arpos et Luceriam proximam Apuliae regionem. Cn. Servilius consul levibus proeliis cum Gallis actis et uno oppido ignobili expugnato postquam de collegae exercitusque caede audivit, iam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad urbem iter intendit. Q. Fabius Maximus dictator iterum, quo die magistratum iniit, vocato senatu, ab diis ortus, quum edocuisset patres plus negligentia caerimoniarum auspicioque quam temeritate atque inscitia peccatum a C. Flaminio consule esse, quaeque piacula irae deum essent, ipsos deos consulendos esse, pervicit ut, quod non ferme discernitur nisi, quum taetra prodigia nuntiata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur. Qui inspectis fatalibus libris retulerunt patribus, quod eius belli causa votum Marti foret, id non rite factum de integro atque amplius faciendum esse, et Iovi ludos magnos et aedes Veneri Erycinae ac Menti vovendas esse, et supplicationem lectisterniumque habendum, et ver sacrum vovendum, si bellatum prosperè esset, resque publica in eodem, quo ante bellum fuisset, statu permansisset. Senatus, quoniam Fabium belli cura occupatura esset, M. Aemilium praetorem ex collegii pontificum sententia, omnia ea ut mature fiant, curare iubet.

X. His senatus consultis perfectis L. Cornelius Lentulus pontifex maximus consulente collegio praetorum omnium primum populum consulendum de

vere sacro censet, iniussu populi voveri non posse. Rogatus in haec verba populus: „velitis iubeatisne hoc sic fieri? si res publica populi Romani Quiritium ad quinquennium proximum sic, ut velim eam, salva servata erit hisce duellis, quod duellum populo Romano cum Carthaginensi est quaeque duella cum Gallis sunt, qui cis Alpes sunt, datum donum duit populus Romanus Quiritium, quod ver attulerit ex suillo oவில் caprino bovillo grege quaeque profana erunt, Iovi fieri ex qua die senatus populusque iusserit. Qui faciet, quando volet quaque lege volet, facito: quo modo faxit, probe factum esto. Si id moritur, quod fieri oportebit, profanum esto neque scelus esto. Si quis rumpet occidetre insciens, ne fraus esto. Si quis clepsit, ne populo scelus esto, neve cui cleptum erit. Si atro die faxit insciens, probe factum esto. Si nocte sive luce, si servus sive liber faxit, probe factum esto. Si antidea senatus populusque iusserit fieri ac faxit, eo populus solutus liber esto“. Eiusdem rei causa ludi magni voti aeris trecentis triginta tribus millibus trecentis triginta tribus triente, praeterea bubus Iovi trecentis, multis aliis divis bubus albis atque ceteris hostiis. Votis rite nuncupatis supplicatio edicta; supplicatumque iere cum coniugibus ac liberis non urbana multitudo tantum, sed agrestium etiam, quos in aliqua sua fortuna publica quoque contingebat cura. Tum lectisternium per triduum habitum decemviris sacrorum curantibus. Sex pulvinaria in conspectu fuerunt: Iovi ac Iunoni unum, alterum Neptuno ac Minervae, tertium Marti ac Veneri, quartum Apollini ac Dianae, quintum Vulcano ac Vestae, sextum Mercurio et Cereri. Tum aedes votae. Veneri Erycinae aedem Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita ex fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum imperium in civitate esset. Menti aedem T. Otacilius praetor vovit.

XI. Ita rebus divinis peractis tum de bello reque de publica dictator retulit, quibus quotve legionibus victori hosti obviam eundum esse patres censerent. Decretum ut ab Cn. Servilio consule exercitum acciperet; scriberet praeterea ex civibus sociisque quantum equitum ac peditum videretur; cetera omnia ageret faceretque ut e re publica duceret. Fabius duas legiones se adiecturum ad Servilianum exercitum dixit. Iis per magistrum equitum scriptis Tibur diem ad conveniendum edixit. Edictoquo proposito, ut, quibus oppida castellaque immunita essent, ut ii commigrarent in loca tuta; ex agris quoque demigrarent omnes regionis eius, qua iturus Hannibal esset, tectis prius incensis ac frugibus corruptis, ne cuius rei copia esset: ipse via Flaminia profectus obviam consuli exercituique quum ad Tiberim circa Ocriculum prospexisset agmen consulemque cum equitibus ad se progredientem, viatorem misit, qui consuli nuntiaret ut sine lictoribus ad dictatorem veniret. Qui quum dicto paruisset congressusque eorum ingentem speciem dictaturae apud cives sociosque vetustate iam prope oblitos eius imperii fecisset, litterae ab urbe allatae sunt, naves onerarias commeatum ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe Punica circa portum Cosanum captas esse. Itaque extemplo consul Ostiam proficisci iussus, navibusque, quae ad urbem Romanam aut Ostiae essent, completis milite ac navalibus sociis persequi hostium classem ac litora Italiae tutari. Magna vis hominum conscripta Romae erat; libertini etiam, quibus liberi essent et aetas militaris, in verba iuraverant. Ex hoc urbano exercitu, qui minores quinque et triginta annis erant, in naves impositi, alii ut urbi praesiderent relict.

XII. Dictator exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato per Agrum Sabinum Tibur, quo diem ad conveniendum edixerat novis militibus, venit.

Inde Praeneste ac transversis limitibus in viam Latinam est egressus, unde itineribus summa cum cura exploratis ad hostem ducit nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret, fortunae se commissurus. Quo primum die haud procul Arpis in conspectu hostium posuit castra, nulla mora facta, quin Poenus educret in aciem copiamque pugnandi faceret. Sed ubi quieta omnia apud hostes nec castra ullo tumultu mota videt, increpans quidem, victos tandem illos Martios animos Romanis debellatumque et concessum propalam de virtute ac gloria esse, in castra rediit, ceterum tacita cura animum incensus, quod cum duce haudquaquam Flaminio Sempronioque simili futura sibi res esset, ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali ducem quaesissent. Et prudentiam quidem non vim dictatoris extemplo timuit: constantiam haud expertus agitare ac tentare animum movendo crebro castra populandoque in oculis eius agros sociorum coepit; et modo citato agmine ex conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu viae, si excipere degressum in aequum posset, occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum neque congrediretur. Castris, nisi quantum usus necessarius cogeret, tenebatur miles; pabulum et ligna nec pauci petebant nec passim; equitum levisque armaturae statio, composita instructaque in subitum tumultus, et suo militi tuta omnia et infesta effusis hostium populatoribus praebebat; neque universo periculo summa rerum committebatur, et parva momenta levium certaminum ex tuto coeptorum finitimo receptu assuefaciebant territum pristinis cladibus militem minus iam tandem aut virtutis aut fortunae poenitere suae. Sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis habebat quam magistrum equitum, qui nihil aliud quam, quod impar erat imperio, morae ad rem publicam praecipitandam

habebat, ferox rapidusque in consiliis ac lingua immodicus. Primo inter paucos, dein propalam in vulgus pro cunctatore segnem, pro cauto timidum, affingens vicina virtutibus vitia, compellabat; premendoque superiorem, quae pessima ars nimis prosperis multorum successibus crevit, sese extollebat.

XIII. Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, Beneventanum depopulatur agrum, Telesiam urbem capit; irritat etiam de industria ducem, si forte accensum tot indignitatibus et cladibus sociorum detrahere ad aequum certamen possit. Inter multitudinem sociorum Italici generis, qui ad Trasumenum capti ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites erant, multis iam tum illecti donis promissisque Hannibalis ad conciliandos popularium animos. Hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum admovisset, Capuae potiendae copiam fore, quum res maior quam auctores esset, dubium Hannibalem alternisque fidentem ac diffidentem tamen, ut Campanos ex Samnio peteret, moverunt. Monitos, ut etiam atque etiam promissa rebus affirmarent, iussosque cum pluribus et aliquibus principum redire ad se dimisit. Ipse imperat duci, ut se in agrum Casinatem ducat, edoctus a peritis regionum, si eum saltum occupasset, exitum Romano ad opem ferendam sociis interclusurum. Sed Punicum abhorrens ab Latinorum nominum pronuntiatione os Casilinum pro Casino dux ut acciperet, fecit; aversusque ab suo itinere per Allifanum Calatinumque et Calenum agrum in campum Stellatem descendit. Ubi quum montibus fluminibusque clausam regionem circumspexisset, vocatum ducem percunctatur, ubi terrarum esset. Quum is Casilini eo die mansurum eum dixisset, tum demum cognitus est error, et Casinum longe inde alia regione esse; virgisque caeso duce et ad reliquorum terrorem in crucem sublato, castris communitis, Maharbalem cum equitibus in agrum Falernum prae-

datum dimisit. Usque ad aquas Sinuessanas populatio ea pervenit. Ingentem cladem, fugam tamen terroremque latius Numidae fecerunt: nec tamen is terror, quum omnia bello flagrarent, fide socios dimovit, videlicet quia iusto et moderato regebantur imperio, nec abnuebant, quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.

XIV. Ut vero, postquam ad Vulturnum flumen castra sunt posita, exurebatur amoenissimus Italiae ager villaeque passim incendiis fumabant per iuga Massici montis Fabio ducente, tum prope de integro seditio accensa. Quietis fuerant enim per paucos dies, quia, quum celerius solito ductum agmen esset, festinari ad prohibendam populationibus Campaniam crediderant. Ut vero in extrema iuga Massici montis ventum, et hostes sub oculis erant Falerni agri colonorumque Sinuessae tecta urentes, nec ulla erat mentio pugnae, „spectatumne huc“ inquit Minucius „ut rem fruentam oculis, sociorum caedes et incendia, venimus? nec si nullius alterius, nos ne civium quidem horum pudet, quos Sinuessam colonos patris nostri miserunt, ut ab Samnite hoste tuta haec ora esset, quam nunc non vicinus Samnis urit sed Poenus advena, ab extremis orbis terrarum terminis nostra cunctatione et socordia iam huc progressus? tantum pro! degeneramus a patribus nostris, ut praeter quam nuper oram illi suam Punicas vagari classes dedecus esse imperii sui duxerint, eam nos nunc plenam hostium Numidarumque ac Maurorum iam factam videamus? qui modo Saguntum oppugnari indignando non homines tantum sed foedera et deos ciebamus, scandentem moenia Romanae coloniae Hannibalem lenti spectamus. Fumus ex incendiis villarum agrorumque in oculos atque ora venit; strepunt aures clamoribus plorantium sociorum, saepius nos quam deorum invocantium opem: nos hic pecorum modo per aestivos saltus deviasque

calles exercitum ducimus conditi nubibus silvisque. Si hoc modo peragrando cacumina saltusque M. Furius recipere a Gallis urbem voluisset, quo hic novus Camillus, nobis dictator unicus in rebus affectis quaesitus, Italiam ab Hannibale recuperare parat, Gallorum Roma esset, quam vereor ne sic cunctantibus nobis Hannibali ac Poenis toties servaverint maiores nostri. Sed vir ac vere Romanus, quo die dictatorem eum ex auctoritate patrum iussuque populi dictum Veios allatum est, quum esset satis altum Ianiculum, ubi sedens prospectaret hostem, descendit in aequum atque illo ipso die media in urbe, qua nunc busta Gallica sunt, et postero die citra Gabios cecidit Gallorum legiones. Quid? post multos annos quum ad Furculas Caudinas ab Samnite hoste sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius Cursor iuga Samnii perlustrando, an Luceriam premendo obsidendoque et lacessendo victorem hostem depulsum ab Romanis cervicibus iugum superbo Samniti imposuit? Modo C. Lutatio quae alia res quam celeritas victoriam dedit, quod postero die quam hostem vidit, classem gravem commeatibus, impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu, oppressit? Stultitia est sedendo aut votis debellari credere posse: armari copias oportet deducendas in aequum, ut vir cum viro congregiaris. Audendo atque agendo res Romana crevit, non his segnibus consiliis, quae timidi cauta vocant. Haec velut concionanti Minucio circumfunde batur tribunorum equitumque Romanorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta ferocia evolvebantur; ac si militaris suffragii res esset, haud dubie ferebant Minucium Fabio duci praelaturos.

XV. Fabius pariter inter suos haud minus quam in hostes intentus, prius ab illis invictum animum praestat. Quamquam probe scit non in castris modo suis sed iam etiam Romae infamem suam cunctatio-

nem esse, obstinatus tamen tenore eodem consiliorum aestatis reliquum extraxit, ut Hannibal destitutus ab spe summa ope petiti certaminis iam hibernis locum circumspiceret, quia ea regio praesentis erat copiae non perpetuae, arbusta vineaeque et consita omnia magis amoenis quam necessariis fructibus. Haec per exploratores relata Fabio. Quum satis sciret per easdem angustias, quibus intraverat Falernum agrum, rediturum, Calliculam montem et Casilinum occupat modicis praesidiis, quae urbs Vulturno flumine dirempta Falernum a Campano agro dividit: ipse iugis iisdem exercitum reducit misso exploratum cum quadringentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. Qui ex turba iuvenum audientium saepe ferociter concionantem magistrum equitum progressus primo explorantis modo, ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per vias Numidas vidit, per occasionem etiam paucos occidit, extemplo occupatus certamine est animus, excideruntque praecepta dictatoris, qui, quantum tuto posset, progressum prius recipere sese iusserat, quam in conspectum hostium veniret. Numidae alii atque alii occurrentes refugientesque ad castra prope ipsum cum fatione equorum atque hominum pertrahere. Inde Carthalo, penes quem summa equestris imperii erat, concitatis equis in vectus quum, priusquam ad coniectum teli veniret, avertisset hostes, quinque ferme millia continenti cursu secutus est fugientes. Mancinus, postquam nec hostem desistere sequi nec spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in proelium rediit omni parte virium impar. Itaque ipse et delecti equitum circumventi occiduntur; ceteri effuso rursus cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt. Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio missus ad firmandum praesidio saltum, qui super Terracinam in artas coactus fauces imminet mari, ne ab Sinuessa Poe-

nus Appiae limite pervenire in agrum Romanum posset. Coniunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in viam deferunt, qua Hannibal ducturus erat. Duo inde millia hostes aberant.

XVI. Postero die Poeni, quod viae inter bina castra erat, agmine complevere. Quum Romani sub ipso constitissent vallo haud dubie aequiore loco, successit tamen Poenus cum expeditis peditibus equitibusque. Ad lacessendum hostem carptim Poeni et procurando recipiendoque sese pugnare. Restitit suo loco Romana acies. Lenta pugna et ex dictatoris magis quam Hannibalis fuit voluntate. Ducenti ab Romanis, octingenti hostium cecidere. Inclusus inde videri Hannibal via ad Casilinum obsessa: quum Capua et Sannium et tantum ab tergo divitum sociorum Romanis commeatus subveheret, Poenus inter Formiana saxa ac Literni arenas stagnaque perhorrida situ hibernaturus esset. Nec Hannibalem fefellit suis se artibus peti. Itaque quum per Casilinum evadere non posset petendique montes et iugum Calliculae superandum esset, necubi Romanus inclusum vallibus agmen aggredere, ludibrium oculorum specie terribile ad frustrandum hostem commentus principio noctis furtim succedere ad montes statuit. Fallacis consilii talis apparatus fuit: faces undique ex agris collectae fascisque virgarum atque aridi sarmenti praeligantur cornibus boum, quos domitos indomitosque multos inter ceteram agrestem praedam agebat. Ad duo millia ferme boum effecta, Hasdrubalique negotium datum, ut primis tenebris noctis id armentum accensis cornibus ad montes ageret, maxime, si posset, super saltus ab hoste insessos.

XVII. Primis tenebris silentio mota castra, boves aliquanto ante signa acti. Ubi ad radices montium viasque angustas ventum est, signum extemplo datur, ut accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes. Et metus ipse relucens flammae

a capite calorque iam ad vivum ad imaque cornuum adveniens velut stimulos furore agebat boves. Quo repente discursu haud secus quam silvis montibusque accensis omnia circum virgulta ardere; capitumque irrita quassatio excitans flammam hominum passim discurrentium speciem praebebat. Qui ad transitum saltus insidendum locati erant, ubi in summis montibus ac super se quosdam ignes conspexere, circumventos se esse rati praesidio excessere; qua minime densae micabant flammae, velut tutissimum iter petentes summa montium iuga, tamen in quosdam boves palatos a suis gregibus inciderunt. Et primo, quum procul cernerent, veluti flammam spirantium miraculo attoniti constiterunt; deinde, ut humana apparuit fraus, tum vero insidias rati esse, cum maiore metu concitant se in fugam, levi quoque armaturae hostium incurrere. Ceterum nox aequato timore neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit. Interea toto agmine Hannibal transducto per saltum, et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis, in agro Allifano posuit castra.

XVIII. Hunc tumultum sensit Fabius: ceterum et insidias esse ratus et ab nocturno utique abhorrens certamine suos munimentis tenuit. Luce prima sub iugo montis proelium fuit, quo interclusam ab suis levem armaturam facile — etenim numero aliquantum praestabant — Romani superassent, nisi Hispanorum cohors ad id ipsum remissa ab Hannibale pervenisset. Ea assuetior montibus et ad concursandum inter saxa rupesque aptior atque levior quum velocitate corporum tum armorum habitu campestrem hostem, gravem armis statariumque, pugnae genere facile elusit. Ita haudquaquam pari certamine digressi, Hispani fere omnes incolumes, Romani aliquot suis amissis in castra contenderunt. Fabius quoque movit castra, transgressusque saltum super Allifas loco alto ac munito consedit. Tum,

per Samnium Romam se petere simulans, Hannibal usque in Pelignos populabundus rediit: Fabius medius inter hostium agmen urbemque Romam iugis ducebat, nec absistens nec congregiens. Ex Pelignis Poenus flexit iter retroque Apuliam repetens Geronium pervenit, urbem metu, quia collapsa ruinis pars moenium erat, ab suis desertam. Dictator in Larinate agro castra communiit. Inde sacrorum causa Romam revocatus, non imperio modo sed consilio etiam ac prope precibus agens cum magistro equitum, ut plus consilio quam fortunae confidat, et se potius ducem quam Sempronium Flaminiūque imitetur. Ne nihil actum censeret extracta prope aestate per ludificationem hostis, medicos quoque plus interdum quiete quam movendo atque agendo proficere. Haud parvam rem esse ab toties victore hoste vinci desisse, ab continuis cladibus respirasse —: haec nequiequam praemonito magistro equitum Romam est profectus.

XIX. Principio aestatis, qua haec gerebantur, in Hispania quoque terra marique coeptum bellum est. Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre instructum paratumque acceperat, decem adiecit; quadraginta navium classem Himilconi tradit; atque ita Carthagine profectus navibus prope terram exercitum in litore ducebat paratus configere, quacumque parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipioni, postquam movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit; deinde minus terra propter ingentem famam novorum auxiliorum concurrere ausus, delecto milite ad naves imposito, quinque et triginta navium classe ire obviam hosti pergit. Altero ab Tarracone die ad stationem decem millia passuum distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit. Inde duae Massiliensium speculatoriae praemissae retulere classem Punicam stare in ostio fluminis castraque in ripa posita. Itaque ut improvidos incautosque

universo simul effuso terrore opprimeret, sublatis anchoris ad hostem vadit. Multas et locis altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones utuntur. Inde primo conspectis hostium navibus datum signum Hasdrubali est; tumultusque prius in terra et castris quam ad mare et ad naves est ortus, nondum aut pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito aut aperientibus classem promontoriis: quum repente eques alius super alium ab Hasdrubale missus vagos in litore quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut proelium eo die exspectantes, conscendere naves prope atque arma capere iubet; classem Romanam iam haud procul portu esse. Haec equites dimissi passim imperabant. Mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat, varioque omnia tumultu strepunt ruentibus in naves simul remigibus militibusque fugientium magis e terra quam in pugnam euntium modo. Vixdum omnes conscenderant, quum alii resolutis oris in ancoras evehuntur, alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt, raptimque omnia praepropere agendo militum apparatu nautica ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere et aptare arma miles prohibentur. Et iam Romanus non appropinquabat modo, sed direxerat etiam in pugnam naves. Itaque non ab hoste et proelio magis Poeni quam suomet ipsi tumultu turbati et tentata verius pugna quam in fuga averterunt classem. Et quum adversi amnis os lato agmini et tam multis simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt, atque alii vadis alii sicco litore excepti, partim armati partim inermes ad instructam per litus aciem suorum perfugere. Duae tamen primo concursu captae erant Punicae naves, quattuor suppressae.

XX. Romani, quamquam terra hostium erat, armatamque aciem toto praetentam in litore cer-

nebant, haud cunctanter insecuti trepidam hostium classem naves omnes, quae non aut perfrugerant proras litori illisas aut carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxere, ad quinque et viginti naves e quadraginta cepere. Neque id pulcherrimum eius victoriae fuit, sed quod una levi pugna toto eius orae mari potiti erant. Itaque ad Onusam classe provecti, escensio ab navibus in terram facta. Quum urbem vi cepissent captamque diripuissent, Carthaginem inde petunt; atque omnem agrum circa depopulati postremo tecta quoque iniuncta muro portisque incenderunt. Inde iam praeda gravis ad Longunticam pervenit classis, ubi vis magna sparti ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale. Quod satis in usum fuit, sublato, ceterum omne incensum est. Nec continentis modo praevecta est oras, sed in Ebusum insulam transmissum. Ibi urbe, quae caput insulae est, biduum nequicquam summo labore oppugnata, ubi in spem irritam frustra teri tempus animadversum est, ad populationem agri versi, direptis aliquot incensisque vicis, maiore quam ex continenti praeda parta, quum in naves se recepissent, ex Baliaribus insulis legati pacem petentes ad Scipionem venerunt. Inde flexa retro classis reditumque in citeriora provinciae, quo omnium populorum, qui Hiberum accolunt, multorum et ultimae Hispaniae legati concurrerunt. Sed qui vere ditionis imperiique Romani facti sunt obsidibus datis, populi amplius fuerunt centum viginti. Igitur terrestribus quoque copiis satis fidens Romanus usque ad saltum Castulonensem est progressus. Hasdrubal in Lusitaniam ac propius Oceanum concessit.

XXI. Quietum inde fore videbatur reliquum aestatis tempus, fuissetque per Poenum hostem; sed praeterquam quod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia, Mandonius Indibilisque, qui antea Ibergetum regulus fuerat, post-

quam Romani ab saltu recessere ad maritimam oram, concitis popularibus in agrum pacatum sociorum Romanorum ad populandum venerunt. Adversus eos tribunus militum cum expeditis auxiliis a Scipione missi levi certamine ut tumultuariam manum fudere omnes, occisis quibusdam captisque magnaue parte armis exuta. Hic tamen tumultus cedentem ad Oceanum Hasdrubalem eis Hiberum ad socios tutandos retraxit. Castra Punica in agro Lergavonensium, castra Romana ad Novam classem erant, quum fama repens alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suae legatos miserant obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a Scipione exciti arma capiunt provinciamque Carthaginiensium valido exercitu invadunt, tria oppida vi expugnant. Inde cum ipso Hasdrubale duobus proeliis egregie pugnant, ac quindecim millia hostium occiderunt, quattuor millia cum multis militaribus signis capiunt.

XXII. Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in provinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab senatu missus cum triginta longis navibus et octo millibus militum magnoque commeatu advecto. Ea classis ingens agmine onerariarum procul visa cum magna laetitia civium sociorumque portum Tarraconis ex alto tenuit. Ibi milite exposito profectus Scipio fratri se coniungit; ac deinde communi animo consilioque gerebant bellum. Occupatis igitur Carthaginiensibus Celtiberico bello haud cunctanter Hiberum transgrediuntur, nec ullo viso hoste Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae traditos ab Hannibale fama erat modico in arce custodiri praesidio. Id unum pignus inclinatos ad Romanam societatem omnium Hispaniae populorum animos morabatur, ne sanguine liberum suorum culpa defectionis lueretur. Eo vinculo Hispaniam vir unus sollertia magis quam fideli consilio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus

ante Poenis, tum, qualia plerumque sunt barbarorum ingenia, cum fortuna mutaverat fidem. Ceterum transfugam sine magnae rei prodicione venientem ad hostes nihil aliud quam unum vile atque infame corpus esse ratus, id agebat, ut quam maximum emolumentum novis sociis esset. Circumspectis igitur omnibus, quae fortuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissimum tradendis animum adiecit, eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniae amicitiam. Sed quum iniussu Bostaris praefecti satis sciret nihil obsidum custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte aggreditur. Castra extra urbem in ipso litore habebat Bostar, ut aditum ex ea parte intercluderet Romanis. Ibi eum in secretum abductum velut ignorantem monet, quo statu sit res. Metum continuisse ad eam diem Hispanorum animos, quia procul Romani abessent: nunc cis Hiberum castra Romana esse, arcem tutam perfugiumque novas volentibus res. Itaque quos metus non teneat, beneficio et gratia devinciendos esse. Miranti Bostari percunctantique, quodnam id subitum tantae rei donum posset esse, „obsides“ inquit „in civitates remitte. Id et privatim parentibus, quorum maximum nomen in civitatibus est suis, et publice populis gratum erit. Vult sibi quisque credi, et habita fides ipsam plerumque obligat fidem. Ministerium restituendorum domos obsidum mihimet deposco ipse, ut opera quoque impensa consilium adiuvem meum, et rei suapte natura gratae, quantam insuper gratiam possim, adiciam“. Homini non ad cetera Punica ingenia calido ut persuasit, noctu clam progressus ad hostium stationes, conventis quibusdam auxiliariis Hispanis, et ab his ad Scipionem perductus, quid afferret, expromit; et fide accepta dataque, ac loco et tempore constituto, ad obsides tradendos Saguntum redit. Diem insequentem absumpsit cum Bostare man-

datis ad rem agendam accipiendis. Dimissus quum se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, constitisset, ad compositam cum iis horam excitatis custodibus puerorum profectus, veluti ignarus in praeparatas sua fraude insidias ducit. In castra Romana perducti: cetera omnia de reddendis obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, acta per eundem ordinem, quo, si Cartaginiensium nomine sic ageretur. Maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari, quam quanta futura Carthaginiensium fuerat. Illos enim, graves superbosque in rebus secundis expertos, fortuna et timor mitigasse videri poterat: Romanus primo adventu, incognitus ante, ab re elementi liberalique initium fecerat. Et Abelux, vir prudens, haud frustra videbatur socios mutasse. Itaque ingenti consensu defectionem omnes spectare; armaque extemplo mota forent, ni hiems, quae Romanos quoque et Carthaginienses concedere in tecta coegit, intervenisset.

XXIII. Haec in Hispania quoque secunda aestate Punici belli gesta, quum in Italia paulum intervalli cladibus Romanis sollers cunctatio Fabii fecisset; quae, ut Hannibalem non mediocri sollicitum cura habebat, tandem eum militiae magistrum delegisse Romanos cernentem, qui bellum ratione non fortuna gereret, ita contempta erat inter cives armatos pariter togatosque, utique postquam absente eo temeritate magistri equitum laeto verius dixerim quam prospero eventu pugnatum fuerat. Accesserant duae res ad augendam invidiam dictatoris: una fraude ac dolo Hannibalis, quod, quum a perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa Solo aequatis ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostium abstineri iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset; altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non exspectata in eo senatus auctoritas est, ad extremum haud ambigue in maximam

laudem verso. In permutandis captivis, quod sic primo Punico bello factum erat, convenerat inter duces Romanum Poenumque, ut quae pars plus reciperet quam daret, argenti pondo bina et selibras in militem praestaret. Ducentos quadraginta septem quum plures Romanus quam Poenus recepisset, argentumque pro eis debitum saepe iactata in senatu re, quoniam non consulisset patres, tardius rogaretur, inviolatum ab hoste agrum misso Romam Quinto filio vendidit, fidemque publicam impendio privato exsolvit. Hannibal pro Geronii moenibus, cuius urbis captae atque incensae ab se in usum horreorum haud pauca reliquerat tecta, in stativis erat. Inde frumentatum duas exercitus partes mittebat, cum tertia ipse expedita in statione erat, simul castris praesidio et circumspectans, necunde impetus in frumentatores fieret.

XXIV. Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat. Praecerat Minucius magister equitum profecto, sicut ante dictum est, ad urbem dictatore. Ceterum castra, quae in monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam in planum deferuntur; agitabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos aut in castra relicta cum levi praesidio fieret. Nec Hannibalem fefellit cum duce mutata esse belli rationem, et ferocius quam consultius rem hostes gesturos. Ipse autem — quod minime quis crederet — quum hostis propius esset, tertiam partem militum frumentatum duobus in castris retentis dimisit; dein castra ipsa propius hostem movit duo ferme a Geronio millia in tumultum hosti conspectum, ut intentum sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. Propior inde ei atque ipsis imminens Romanorum castris tumultus apparuit; ad quem capiendum si luce palam iretur, quia haud dubie hostis breviora via praeventurus erat, nocte clam missi Numidae ceperunt. Quos te-

nentes locum contempta paucitate Romani postero die quum deiecissent, ipsi eo transferunt castra. Tum utique exiguum spatii vallum a vallo aberat, et id ipsum tota prope compleverat Romana acies, simul et per aversa castra [e castris Hannibalis] equitatus cum levi armatura emissus in frumentatores late caedem fugamque hostium palatorum fecit. Nec acie certare Hannibal ausus, quia tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat. Iamque artibus Fabii — pars exercitus aberat iam ferme — sedendo et cunctando bellum gerebat, receperatque suos in priora castra, quae pro Geronii moenibus erant. Iusta quoque acie et collatis signis dimicatum quidam auctores sunt. Primo concursu Poenum usque ad castra fusum, inde eruptione facta repente versum terrorem in Romanos, Numerii Decimii Samnitis deinde interventu proelium restitutum. Hunc principem genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio, iussu dictatoris octo millia peditum mille equites adducentem in castra, ab tergo quum apparuisset Hannibali, speciem parti utriusque praebuisse novi praesidii cum Q. Fabio ab Roma venientis. Hannibalem insidiarum quoque aliquid timentem recepisse suos, Romanum insecutum adiuvante Samnite duo castella eo die expugnasse. Sex millia hostium caesa, quinque admodum Romanorum. Tamen in tam pari prope clade famam egregiae victoriae cum vanioribus litteris magistri equitum Romam perlatam.

XXV. De his rebus persaepe et in senatu et in concione actum est. Quum laeta civitate dictator unus nihil nec famae nec litteris crederet; ut vera omnia essent, secunda se magis quam adversa timere diceret; tum M. Metellus tribunus plebis id enim ferendum esse negat: non praesentem solum dictatorem obstitisse rei bene gerendae sed absentem etiam gestae obstare, et in ducendo bello ac sedulo tem-

pus terere, quo diutius in magistratu sit solusque et Romae et in exercitu imperium habeat; quippe consul alterum in acie cecidisse, alterum specie classis Punicae persequendae procul ab Italia ablegatum; duos praetores Sicilia atque Sardinia occupatos, quorum neutra hoc tempore provincia praetore egeat; M. Minucium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid rei bellicae gereret, prope in custodia habitum. Itaque Hercule non Samnium modo, quo iam tamquam trans Hiberum agro Poenis concessum sit, et Campanum Calenumque et Falernum agrum pervastatos esse, sedente Casilini dictatore et legionibus populi Romani agrum suum tutante. Exercitum cupientem pugnare et magistrum equitum clausos prope intra vallum retentos, tamquam hostibus captivis arma adempta. Tandem, ut abscesserit inde dictator, ut obsidione liberatos, extra vallum egres- sos fudisse ac fugasse hostes. Quas ob res, si antiquus animus plebei Romanae esset, audaciter se laturum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio: nunc modicam rogationem promulgaturum de aequando magistri equitum et dictatoris iure. Nec tamen ne ita quidem prius mittendum ad exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Flamini suffecisset. Dictator concionibus se abstinuit in actione minime popularis. Ne in senatu quidem satis aequis auribus audiebatur tunc, quum hostem verbis extolleret, biennique clades per temeritatem atque inscientiam ducum acceptas referret, magistroque equitum, quod contra dictum suum pugnasset, rationem diceret reddendam esse. Si penes se summa imperii consiliique sit, propediem effecturum, ut sciant homines, bono imperatori haud magni fortunam momenti esse, mentem rationemque dominari; et in tempore et sine ignominia servasse exercitum quam multa millia hostium occidisse maiorem gloriam esse. Huius generis orationibus frustra habitis et consule creato

M. Atilio Regulo, ne praesens de iure imperii dimicaret, pridie quam rogationis ferendae dies adesset, nocte ad exercitum abiit. Luce orta quum plebis concilium esset, magis tacita invidia dictatoris favore magistri equitum animos versabat, quam satis audebant homines ad suadendum, quod vulgo placebat, prodire; et favore superante auctoritas tamen rogationi deerat. Unus inventus est suasor legis C. Terentius Varro, qui priore anno praetor fuerat, loco non humili solum sed etiam sordido ortus. Patrem lanium fuisse ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia eius artis ministeria usum.

XXVI. Is iuvenis, ut primum ex eo genere quaestus pecunia a patre relicta animos ad spem liberalioris fortunae fecit, togaque et forum placuere, proclamando pro sordidis hominibus causisque adversus rem et famam bonorum primum in notitiam populi, deinde ad honores pervenit: quaesturaque et duabus aedilitatibus, plebeia et curuli, postremo et praetura perfunctus iam ad consulatus spem quum attolleret animos, haud parum callide auram favoris popularis ex dictatoria invidia petiit, scitique plebis unus gratiam tulit. Omnes eam rogationem, quique Romae quique in exercitu erant, aequi atque iniqui, praeter ipsum dictatorem in contumeliam eius latam acceperunt: ipse, qua gravitate animi criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat, eadem et populi in se saevientem iniuriam tulit, acceptisque in ipso itinere litteris senatus consulti de aequato imperio, satis fidens haudquaquam cum imperii iure artem imperandi aequatam, cumque invicto a civibus hostibusque animo ad exercitum rediit.

XXVII. Minucius vero quum iam ante vix tolerabilis fuisset secundis rebus ac favore vulgi, tum utique immodice immodesteque non Hannibale magis victo ab se quam Q. Fabio gloriari: illum in

rebus asperis unicum ducem ac parem quaesitum Hannibali, maiorem minori, dictatorem magistro equitum, quod nulla memoria habeat annalium, iussu populi aequatum in eadem civitate, in qua magistri equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque horrere soliti sint. Tantum suam felicitatem virtutemque enituisse: ergo secuturum se fortunam suam, si dictator in cunctatione ac segnitie deorum hominumque iudicio damnata perstaret. Itaque quo die primum congressus est cum Q. Fabio, statuendum omnium primum ait esse, quem ad modum imperio aequato utantur. Se optimum ducere aut diebus alternis, aut si maiora intervalla placerent, partitis temporibus alterius summum ius imperiumque esse, ut par hosti non consilio solum sed viribus etiam esset, si quam occasionem rei gerendae habuisset. Q. Fabio haudquaquam id placere: omnia enim fortunam habituram, quaecumque temeritas collegae habuisset. Sibi communicatum cum alio, non ademptum imperium esse. Itaque se numquam volentem parte, qua posset, rerum consilio gerendarum cessurum; nec se tempora aut dies imperii cum eo, exercitum divisurum, suisque consiliis, quoniam omnia non liceret, quae posset, servaturum. Ita obtinuit, ut legiones, sicut consulibus mos esset, inter se dividerent. Prima et quarta Minucio, secunda et tertia Fabio evenerunt. Item equites pari numero sociumque et Latini nominis auxilia diviserunt. Castris quoque se separari magister equitum voluit.

XXVIII. Duplex inde Hannibali gaudium fuit — neque enim quicquam eorum, quae apud hostes agerentur, eum fallebat et perfugis multa indicantibus et per suos explorantem —: nam et liberam Minucii temeritatem se suo modo captaturum et solertiae Fabii dimidium virium decessisse. Tumulus erat inter castra Minucii et Poenorum, quem qui occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti locum facturus.

Eum non tam capere sine certamine volebat Hannibal, quamquam id operae pretium erat, quam causam certaminis cum Minucio, quem semper occursum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. Ager omnis medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia non modo silvestre quicquam sed ne vepribus quidem vestitum habebat; re ipsa natus tegendis insidiis eo magis, quod in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat. Et erant in anfractibus cavae rupes, ut quaedam earum ducenos armatos possent capere. In has latebras, quot quemque locum apte insidere poterant, quinque millia conduntur peditum equitumque. Necubi tamen aut motus alicuius temere egressi aut fulgor armorum fraudem in valle tam aperta detegeret, missis paucis prima luce ad capiendum, quem ante diximus, tumultum avertit oculos hostium. Primo statim conspectu contempta paucitas, ac sibi quisque deposcere pellendos inde hostes. Ad locum capiendum dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat, et vanis animis et minis increpat hostem. Principio levem armaturam dimittit; deinde conferto agmine mittit equites; postremo, quum hostibus quoque subsidia mitti videret, instructis legionibus procedit. Et Hannibal laborantibus suis alia atque alia ut crescente certamine mittens auxilia peditum equitumque iam iustam expleverat aciem, ac totis utrimque viribus certatur. Prima levis armatura Romanorum, praecoccupatum inferiore loco succedens tumultum, pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem, et ad signa legionum refugit. Peditum acies inter percussos impavida sola erat, videbaturque, si iusta ac si recta pugna esset, haudquaquam impar futura: tantum animorum fecerat prospere ante paucos dies res gesta. Sed exorti repente insidiatores eum tumultum terroremque in latera utrimque ab tergoque incursantes fecerunt, ut nec animus ad pugnam neque ad fugam spes cuiquam superesset.

XXIX. Tum Fabius primo clamore paventium audito, dein conspecta procul turbata acie, „ita est,” inquit „non celerius quam timui deprendit fortuna temeritatem. Fabio aequatus imperio Hannibalem et virtute et fortuna superiorem videt. Sed aliud iurgandi succensendique tempus erit: nunc signa extra vallum proferte. Victoriā hosti extorqueamus, confessionem erroris civibus.” Iam magna ex parte caesis aliis circumspectantibus fugam Fabiana se acies repente velut coelo demissa ad auxilium ostendit. Itaque, priusquam ad coniectum teli veniret aut manum consereret, et suos a fuga effusa et ab nimis feroci pugna hostes continuit. Qui solutis ordinibus vage dissipati erant, undique confugerunt ad integram aciem; qui plures simul terga dederant, conversi in hostem volventesque orbem, nunc sensim referre pedem, nunc conglobati restare. Ac iam prope una acies facta erat victi atque integri exercitus, inferebantque signa in hostem: quum Poenus receptui cecinit, palam ferente Hannibale ab se Minucium, se ab Fabio victum. Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta quum in castra reditum esset, Minucius convocatis militibus „saepe ego” inquit „audivi, milites, eum primum esse virum, qui ipse consulat, quid in rem sit, secundum eum, qui bene monenti obediat: qui nec ipse consulere nec alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam prima animi ingeniique negata sors est, secundam ac mediam teneamus, et dum imperare discimus, parere prudenti in animum inducamus. Castra cum Fabio iungamus: ad praetorium eius signa quum contulerimus, ubi ego eum parentem appellavero, quod beneficio eius erga nos ac maiestate eius dignum est, vos, milites, eos, quorum vos modo arma dexterarum texerunt, patronos salutabitis, et, si nihil aliud, gratiarum certe nobis animorum gloriam dies hic dederit.”

XXX. Signo dato conclamatur inde, ut colligantur vasa. Profecti et agmine incedentes dictatoris castra in admirationem et ipsum et omnes, qui circa erant, converterunt. Ut constituta sunt ante tribunal signa, progressus ante alios magister equitum, quum patrem Fabium appellasset, circumfusosque militum eius totum agmen patronos consalutasset, „parentibus” inquit „meis, dictator, quibus te modo nomine, quo fando possum, aequavi, vitam tantum debeo, tibi quum meam salutem tum omnium horum. Itaque plebei scitum, quo oneratus sum magis quam honoratus, primus antiquo abrogoque, et, quod tibi mihi que, quod exercitibusque his tuis, servato ac conservatori, sit felix, sub imperium auspiciumque tum redeo et signa haec legionesque restituo. Tu quaeso, placatus me magistri equitum, hos ordines suos quemque tenere iubeas.” Tum dextrae interiunctae, militesque concione dimissa ab notis ignotisque benigne atque hospitaliter invitati, laetusque dies ex admodum tristi paulo ante ac prope execrabili factus. Romae, ut est perlata fama rei gestae, dein litteris non magis ipsorum imperatorum quam vulgo militum ex utroque exercitu affirmata, pro se quisque Maximum laudibus ad coelum ferre. Par gloria apud Hannibalem hostesque Poenos erat; ac tum demum sentire cum Romanis atque in Italia bellum esse: nam biennio ante adeo et duces Romanos et milites spreverant, ut vix cum eadem gente bellum esse crederent, cuius terribilem eam famam a patribus accepissent. Hannibalem quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, tandem eam nubem, quae sedere in iugis montium solita sit, cum procella imbre deditisse.

XXXI. Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus consul cum classe centum viginti navium circumvectus Sardiniae et Corsicae oram et obsidibus utrimque acceptis in Africam transmisit,

et priusquam in continentem escensionem faceret, Menige insula vastata, et ab incolentibus Cercinam, ne et ipsorum ureretur diripereturque ager, decem talentis argenti acceptis, ad litora Africae accessit copiasque exposuit. Inde ad populandum agrum ducti milites navalesque socii iuxta effusi, ac si insulis cultorum egentibus praedarentur. Itaque in insidias temere iullati, quum a frequentibus palantes et ignari ab locorum gnaris circumvenirentur, cum multa caede ac foeda fuga retro ad naves compulsi sunt. Ad mille hominum, cum iis Sempronio Blaeso quaestore amisso, classis ab litoribus hostium plenis trepide soluta in Siciliam cursum tenuit, traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut ab legato eius P. Sura Romam reduceretur. Ipse per Siciliam pedibus profectus freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii accitus et ipse et collega eius M. Atilius, ut exercitus ab se exacto iam prope semestri imperio acciperent. Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus Hannibalem rem gessisse tradunt; Coelius etiam eum primum a populo creatum dictatorem scribit: sed et Coelium et ceteros fugit uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in Gallia provincia aberat, ius fuisse dicendi dictatoris; quam moram quia exspectare territa iam clade civitas non poterat, eo decursum est, ut a populo crearetur, qui pro dictatore esset; res inde gestas gloriamque insignem ducis et augentes titulum imaginis posteris, ut, qui pro dictatore, dictator crederetur, facile obtinuisse.

XXXII. Consules Atilius Fabiano, Geminus Servilius Minuciano exercitu accepto, hibernaculis mature communitis — medium autumnus erat — Fabii artibus cum summa inter se concordia bellum gesserunt. Frumentatum exeunti Hannibali diversis locis opportuni aderant carpentes agmen palatosque excipientes; in casum universae diricationis, quam

omnibus artibus petebat hostis, non veniebant; adeoque inopia est coactus Hannibal, ut nisi tum fugae speciem abeundo timuisset, Galliam repetiturus fuerit, nulla relicta spe alendi exercitus in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus bellum gererent. Quum ad Geronium iam hieme impediante constitisset bellum, Neapolitani legati Remam venire. Ab iis quadraginta paterae aureae magni ponderis in curiam illatae atque ita verba facta, ut dicerent scire sese populi Romani aerarium bello exhauriri, et quum iuxta pro urbibus agrisque sociorum ac pro capite atque arce Italiae, urbe Romana atque imperio, geratur, aequum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi quum ad templorum ornatum tum ad subsidium fortunae a maioribus relictum foret, eo iuvare populum Romanum. Si quam opem in sese crederent, eodem studio fuisse oblaturus. Gratum sibi patres Romanos populumque facturum, si omnes res Neapolitanorum suas duxissent, dignosque iudicaverint ab quibus donum, animo ac voluntate eorum, qui libentes darent, quam re maius ampliusque, acciperent. Legatis gratiae actae pro munificentia curaque; patera, quae ponderis minimi fuit, accepta.

XXXIII. Per eosdem dies speculator Carthaginiensis, qui per biennium fefellerat, Romae deprentus praecisisque manibus dimissus; et servi quinque et viginti in crucem acti, quod in campo Martio coniurassent. Indici data libertas et aeris gravis viginti millia. Legati et ad Philippum Macedonum regem missi ad deposcendum Demetrium Pharium, qui bello victus ad eum fugisset, et alii in Ligures ad expostulandum, quod Poenum opibus auxiliisque suis iuvisset, simul ad visendum ex propinquo, quae in Boiis atque Insubribus gererentur. Ad Pinenum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium, cuius dies exierat, poscendum, aut, si diem

proferre vellet, obsides accipiendos. Adeo, etsi bellum ingens in cervicibus erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longinqua quidem, effugiebat. In religionem etiam venit aedem Concordiae, quam per seditionem militarem biennio ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non esse. Itaque duumviri ad eam rem creati a M. Aemilio praetore urb. C. Pupius et Kaeso Quintius Flaminius aedem in arce faciendam locaverunt. Ab eodem praetore ex senatus consulto litterae ad consules missae, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos Romam veniret: se in eam diem, quam iussissent, comitia edicturum. Ad haec consulibus rescriptum, sine detrimento rei publicae abscedi non posse ab hoste: itaque per interregem comitia habenda esse potius, quam consul alter a bello avocaretur. Patribus rectius visum est dictatorem a consule dici comitiorum habendorum causa. Dictus L. Veturius Philo M. Pomponium Mathonem magistrum equitum dixit. His vitio creatis iussisque die quarto decimo se magistratu abdicare, res ad interregnum rediit.

XXXIV. Consulibus prorogatum in annum imperium. Interreges proditi sunt a patribus C. Claudius Appii filius Cento, inde P. Cornelius Asina. In eius interregno comitia habita magno certamine patrum ac plebis. C. Terentio Varroni, quem sui generis hominem, plebi insectatione principum popularibusque artibus conciliatum, ab Q. Fabii opibus et dictatorio imperio concusso aliena invidia splendentem, vulgus et extrahere ad consulatum nitebatur, patres summa ope obstabant, ne se insectando sibi aequari assuescerent homines. Q. Baebius Herennius tribunus plebis, cognatus C. Terentii, criminando non senatum modo sed etiam augures, quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam eorum favorem candidato suo conciliabat: ab

hominibus nobilibus per multos annos bellum quaerentibus Hannibalem in Italiam adductum; ab iisdem, quum debellari possit, fraude bellum trahi. Cum quattuor legionibus universis pugnari posse, apparuisse eo, quod M. Minucius absente Fabio prospere pugnasset; duas legiones hosti ad caedem obiectas, deinde ex ipsa caede ereptas, ut pater patronusque appellaretur, qui prius vincere prohibuisset Romanos quam vinci: consules deinde Fabianis artibus, quum debellare possent, bellum traxisse. Id foedus inter omnes nobiles ictum, nec finem ante belli habituros, quam consulem vere plebeium, id est hominem novum, fecissent. Nam plebeios nobiles iam eisdem initiatos esse sacris et contemnere plebem, ex quo contemni patribus desierint, coepisse. Cui non id apparere, id actum et quaesitum esse, ut interregnum iniretur, ut in patrum potestate comitia essent? Id consules ambos ad exercitum morando quaesisse; id postea, quia invitis iis dictator esset dictus comitorum causa, expugnatum esse, ut vitiosus dictator per augures fieret. Habere igitur interregnum eos, consulatum unum certe plebis Romanae esse. Populum liberum habiturum ac daturum ei, qui magis vere vincere quam diu imperare malit.

XXXV. Quum his orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis petentibus P. Cornelio Merenda, L. Manlio Vulstone, M. Aemilio Lepido, duobus nobilibus iam familiarum plebei, C. Atilio Serrano et Q. Aelio Paeto, quorum alter pontifex alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in manu eius essent comitia rogando collegae. Tum experta nobilitas parum fuisse virium in competitoribus eius L. Aemilium Paulum, qui cum M. Livio consul fuerat et damnatione collegae et sua prope ambustus evaserat, infestum plebei, diu ac multum recusantem ad petitionem compellit. Is proximo comitali die

concedentibus omnibus, qui cum Varrone certaverant, par magis in adversandum quam collega datur consuli. Inde praetoria comitia habita: creati M. Pomponius Matho et P. Furius Philus. Philo Romae iuri dicundo urbana sors, Pomponio inter cives Romanos et peregrinos evenit. Additi duo praetores, M. Claudius Marcellus in Siciliam, L. Postumius Albinus in Galliam. Omnes absentes creati sunt; nec cuiquam eorum praeter Terentium consulem mandatus honos, quem iam non antea gessisset, praeteritis aliquot fortibus ac strenuis viris, quia in tali tempore nulli novus magistratus videbatur mandandus.

XXXVI. Exercitus quoque multiplicati sunt. Quantae autem copiae peditum equitumque additae sint, adeo et numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quicquam satis certum affirmare ausus sim. Decem millia novorum militum alii scripta in supplementum, alii novas quattuor legiones, ut octo legionibus rem gererent; numero quoque peditum equitumque legiones auctas millibus peditum et centenis equitibus in singulas adiectis, ut quina millia peditum quadringeni equites essent; socii duplicem numerum equitum darent, pedites aequarent; septem et octoginta millia armatorum et ducentos in castris Romanis, quum pugnatum ad Cannas est, quidam auctores sunt. Illud haudquam discrepat, maiore conatu atque impetu rem actam quam prioribus annis, quia spem posse vinci hostem dictator praebuerat. — Ceterum priusquam signa ab urbe novae legiones moverent, decemviri libros adire atque inspicere iussi propter territos vulgo homines novis prodigiis: nam et Romae in Aventino et Ariciae nuntiatum erat sub idem tempus lapidibus pluisse, et multo cruore signa in Sabinis Cediis aquas fonte calido gelidas manasse. Id quidem etiam, quod saepius acciderat, magis

terrebat: et in via Fornicata, quae ad Campum erat, aliquot homines de coelo tacti exanimatique fuerant. Ea prodigia ex libris procurata. Legati a Paesto pateras aureas Romam attulerunt. Iis sicut Neapolitanis gratiae actae, aurum non acceptum.

XXXVII. Per eosdem dies ab Hierone classis Ostiam cum magno commeatu accessit. Legati in senatum introducti nuntiarunt caedem C. Flamini consulis exercitusque allatam adeo aegre tulisse regem Hieronem, ut nulla sua propria regni sui clade moveri magis potuerit. Itaque quamquam probe sciat magnitudinem populi Romani admirabiliorem prope adversis rebus quam secundis esse, tamen se omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella iuvare soleant, misisse; quae ne accipere abnuant magno opere se patres conscriptos orare. Iam omnium primum ominis causa Victoriam auream pondo ducentum ac viginti afferre sese: acciperent eam tenerentque et haberent propriam et perpetuam. Advexisse etiam trecenta millia modium tritici ducenta hordei, ne commeatus deessent: et quantum praeterea opus esset, quo iussissent, subvecturos. Milite atque equite scire nisi Romano Latini que nominis non uti populum Romanum: levium armorum auxilia etiam externa vidisse in castris Romanis: itaque misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus Baliares ac Mauros pugnacesque alias missili telo gentes. Ad ea dona consilium quoque addebant, ut praetor, cui provincia Sicilia evenisset, classem in Africam traiceret, ut et hostes in terra sua bellum haberent, minusque laxamenti daretur his ad auxilia Hannibali submitenda. Ab senatu ita responsum regi est, virum bonum egregiumque socium Hieronem esse, atque uno tenore, ex quo in amicitiam populi Romani venerit, fidem coluisse, ac rem Romanam omni tempore ac loco munifice adiuvisse. Id perinde ac deberet gra-

tum populo Romano esse. Aurum et a civitatibus quibusdam allatum gratia rei accepta non accepisse populum Romanum: Victoriam omenque accipere, sedemque ei se divae dare dicere Capitolium, templum Iovis optimi maximi. In ea arce urbis Romanae sacratam volentem propitiamque firmam ac stabilem fore populo Romano. Funditores sagittariique et frumentum traditum consulibus. Quinqueremes ad ** navium classem, quae cum T. Otacilio propraetore in Sicilia erant, quinque et viginti additae, permissumque est, ut, si e re publica censeret esse, in Africam traicerent.

XXXVIII. Delectu perfecto consules paucos morati dies, dum socii ab nomine Latino venirent. Milites tum, quod nunquam antea factum erat, iure iurando ab tribunis militum adacti, (iussu consulis conventuros neque iniussu abituros.) Nam ad eam diem nihil praeter sacramentum fuerat; et ubi ad decuriatum aut centuriatum convenissent, sua voluntate ipsi inter sese decuriati equites, centuriati pedites coniurabant, sese fugae atque formidinis ergo non abituros, neque ex ordine recessuros nisi teli sumendi aut petendi et aut hostis ferendi aut civis servandi causa. Id ex voluntario inter ipsos foedere ad tribunos, ad legitimam iuris iurandi adactionem translatum. Conciones, priusquam ab urbe signa moverentur, consulis Varronis multae ac feroces fuere, denuntiantis bellum arcessitum in Italiam ab nobilibus, mansurumque in visceribus rei publicae, si plures Fabios imperatores haberet. Se, quo die hostem vidisset, perfecturum. Collegae eius Pauli una pridie quam ex urbe proficisceretur concio fuit, verior quam gratior populo, qua nihil inclementer in Varronem dictum nisi id modo, mirari se, quomodo qui dux, priusquam aut suum aut hostium exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset, iam nunc togatus in urbe sciret, quae sibi agenda

armato forent, et diem quoque praedicere posset, qua cum hoste signis collatis esset dimicaturus. Se, quae consilia magis res dent hominibus quam homines rebus, ea ante tempus immatura non praecepturum. Optare ut, quae caute ac consulte gesta essent, satis prospere evenirent: temeritatem, praeterquam quod stulta sit, infelicem etiam ad id locorum fuisse. Id sua sponte apparebat, tuta celeribus consiliis praepositurum; et quo id constantius perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem allocutus fertur.

XXXIX. „Si aut collegam, id quod mallet, tui similem, L. Aemili, haberes, aut tu collegae tui esses similis, supervacanea esset oratio mea; nam et duo boni consules etiam me indicente omnia e re publica fide vestra faceretis; et mali nec mea verba auribus vestris nec consilia animis acciperetis. Nunc et collegam tuum et te talem virum intuenti mihi tecum omnis oratio est, quem video nequicquam et virum bonum et civem fore, si altera parte claudicet res publica, malis consiliis idem ac bonis iuris et potestatis erit. Erras enim, L. Paule, si tibi minus certaminis cum C. Terentio quam cum Hannibale futurum censes: nescio an infestior hic adversarius quam ille hostis maneat, et cum illo in acie tantum, cum hoc omnibus locis ac temporibus sis certaturus; et adversus Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus pugnandum tibi sit, Varro dux tuis militibus te sit oppugnaturus. Omnis etiam tibi causa absit C. Flamini memoria. Tamen ille consul demum et in provincia et ad exercitum coepit furere: hic priusquam peteret consulatum, deinde in petendo consulatu, nunc quoque consul, priusquam castra videat aut hostem, insanit. Et qui tantas iam nunc procellas proelia atque acies iactando inter togatos ciet, quid inter armatam iuventutem censes facturum, et ubi extemplo res

verba sequitur? Atqui si hic, quod facturum se denunciat, extemplo pugnaverit, aut ego rem militarem, belli hoc genus, hostem hunc ignoro: aut nobilior alius Trasumeno locus nostris cladibus erit. Nec gloriandi tempus adversus unum est, ut ego contemnendo potius quam appetendo gloriam modum excesserim; sed ita res se habet: una ratio belli gerendi adversus Hannibalem est, qua ego gessi; nec eventus modo hoc docet — stultorum iste magister est — sed eadem ratio, quae fuit futuraque, donec res eadem manebunt, immutabilis est. In Italia bellum gerimus, in sede ac solo nostro; omnia circa plena civium ac sociorum sunt; armis viris equis commeatibus iuvant iuvabuntque, — id iam fidei documentum in adversis rebus nostris dederunt —; meliores prudentiores constantiores nos tempus diesque facit: Hannibal contra in aliena, in hostili est terra inter omnia inimica infestaque, procul ab domo ab patria, neque illi terra neque mari est pax, nullae eum urbes accipiunt, nulla moenia, nihil usquam sui videt; in diem raptio vivit: partem vix tertiam exercitus eius habet, quem Hiberum annum traiecit; plures fames quam ferro absumpsit, nec his paucis iam victus suppeditat. Dubitas ergo, quin sedendo superaturi simus eum, qui senescat in dies, non commeatus, non supplementum, non pecuniam habeat? quamdiu pro Geronii, castelli Apuliae inopis, tamquam pro Carthaginis moenibus —! sed ne adversus te quidem ego gloriabor: Cn. Servilius atque Atilius, proximi consules, vide quem ad modum eum ludificati sint. Haec una salutis est via, L. Paule, quam difficilem infestamque cives tibi magis quam hostes facient. Idem enim tui quod hostium milites volent: idem Varro consul Romanus, quod Hannibal Poenus imperator cupiet. Duobus ducibus unus resistas oportet. Resistes autem, adversus famam rumoresque hominum satis

si firmus steteris; si te neque collegae vana gloria neque tua falsa infamia moverit. Veritatem laborare nimis saepe aiunt, exstingui numquam: gloriam qui spreverit, veram habebit. Sine, timidum pro cauto, tardum pro considerato, imbellem pro perito belli vocent. Malo te sapiens hostis metuat quam stulti cives laudent. Omnia audentem contemnet Hannibal, nihil temere agentem metuet. Nec ego, ut nihil agatur moneo, sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna; tuae potestatis semper tu tuaque omnia sint; armatus intentusque sis, neque occasione tuae desis, neque suam occasionem hosti des. Omnia non properanti clara certa que erunt, festinatio improvida est et caeca."

XL. Adversus ea oratio consulis haud sane laeta fuit magis fatentis, ea, quae diceret vera, quam facilia factu esse. Dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse: quid consuli adversus collegam seditiosum ac temerarium virium atque auctoritatis fore? Se populare incendium priore consulatu semiustum effugisse: optare, ut omnia prospere venirent; et si quid adversi caderet, hostium se telis potius quam suffragiis iratorum civium caput obiecturum. — Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt prosequentibus primoribus patrum: plebeium consulem sua plebes prosecuta, turba conspectior, quam dignitates deessent. Ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac veteri castris bifariam factis, ut nova minora essent propius Hannibalem, in veteribus maior pars et omne robur virium esset, consulum anni prioris M. Atilium aetatem excusantem Romam miserunt, Geminum Servilium in minoribus castris legioni Romanae et socium peditum equitumque duobus millibus praeficiunt. Hannibal quamquam parte dimidia auctas hostium copias cernebat, tamen adventu consulum mire gaudere. Non solum enim nihil ex raptis in diem commeatibus superabat,

sed ne, unde raperet quidem, quicquam reliqui erat, omni undique frumento, postquam ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto, ut vix decem dierum, quod compertum postea est, frumentum superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si maturitas temporum expectata foret.

XL. Ceterum temeritati consulis ac praepropero ingenio materiam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis praedatoribus tumultuario proelio ac procurso magis militum quam ex praeparato aut iussu imperatorum orto haudquaquam par Poenis dimicatio fuit. Ad mille et septingenti caesi, non plus centum Romanorum sociorumque occisis. Ceterum victoribus effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paulus consul, cuius eo die — nam alternis imperitabant — imperium erat, Varrone indignante ac vociferante emissum hostem e manibus, debellarique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud aegerrime pati; quin potius credere velut inescatam temeritatem ferocioris consulis ac novorum maxime militum esse. Et omnia ei hostium haud secus quam sua nota erant: dissimiles discordesque imperitare, duas prope partes tironum militum in exercitu esse. Itaque locum et tempus insidiis aptum se habere ratus, nocte proxima nihil praeter arma ferentes secum educit milites, castra plena omnis fortunae publicae privataeque relinquit, transque proximos montes laeva pedites instructos condit, dextra equites, impedimenta per convallem medium agmen traducit, ut diripiendis velut desertis fuga dominorum castris occupatum impeditumque hostem opprimeret. Crebri relictis in castris ignes, ut fides fieret, dum ipse longius spatium fuga praeciperet, falsa imagine castrorum, sicut Fabium priore anno frustratus esset, tenere in locis consules voluisse.

XLII. Ubi illuxit, subductae primo stationes, deinde propius adeuntibus insolitum silentium admi-

rationem fecit. Iam satis comperta solitudine in castris concursus fit ad praetoria consulum nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut tabernaculis stantibus castra reliquerint; quoque fuga obscurior esset, crebros etiam relictos ignes. Clamor inde ortus, ut signa proferri iuberent, ducerentque ad persequendos hostes ac protinus castra diripienda. Et consul alter velut unus turbae militaris erat, Paulus etiam atque etiam dicere providendum praecavendumque esse. Postremo, quum aliter neque seditionem neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium praefectum cum turma Lucana exploratum mittit. Qui ubi adequitavit portis, subsistere extra munimenta ceteris iussis ipse cum duobus equitibus vallum intravit, speculatusque omnia cum cura renuntiat insidias profecto esse: ignes in parte castrorum, qua vergant ad hostem, relictos, tabernacula aperta et omnia cara in promptu relicta, argentum quibusdam locis temere per vias velut obiectum ad praedam vidisse. Quae ad deterrendos a cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt; et clamore orto a militibus, ni signum detur, sine ducibus ituros, haudquaquam dux defuit; nam ex templo Varro signum dedit proficiscendi. Paulus, quum ei sua sponte cunctanti pulli quoque auspicio non addixissent, nuntiarum iam efferenti porta signa collegae iussit. Quod quamquam Varro aegre est passus, Flamini tamen recens casus Claudiique consulis primo Punico bello memorata navalis clades religionem animo incussit. Dii prope ipsi eo die magis distulere quam prohibere imminentem pestem Romanis. Nam forte ita evenit, ut, quum referri signa in castra iubenti consuli milites non parerent, servi duo Formiani unus alter Sidicini equitis, qui Servilio atque Atilio consulibus inter pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerent eo die ad dominos. Deductique ad consules nuntiant

omnem exercitum Hannibalis trans proximos montes sedere in insidiis. Horum opportunus adventus consules imperii potentes fecit, quum ambitio alterius suam primum apud eos prava indulgentia maiestatem solvisset.

XLIII. Hannibal postquam motos magis inconsulte Romanos quam ad ultimum temere evectos vidit, nequicquam detecta fraude in castra rediit. Ibi plures dies propter inopiam frumenti manere nequit; novaque consilia in dies non apud milites solum mixtos ex colluvione omnium gentium, sed etiam apud ducem ipsum oriebantur. Nam quum initio fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset exposcentium stipendium debitum querentiumque annonam primo, postremo famem, et mercenarios milites maxime Hispani generis de transitione cepisse consilium fama esset, ipse etiam interdum Hannibal de fuga in Galliam dicitur agitasse, ita ut relicto pediatu omni cum equitibus se proriperet. Quum haec consilia atque hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit in calidiora atque eo maturiora messibus Apuliae loca, simul quod, quo longius ab hoste recessisset, transfugia impeditiora levibus ingeniis essent. Profectus est nocte ignibus similiter factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum par priori metus contineret Romanos. Sed per eundem Lucanum Statilium omnibus ultra castra transque montes exploratis quum relatum esset, visum procul hostium agmen, tum de insequendo eo consilia agitari coepta. Quum utriusque consulis eadem quae ante semper fuisset sententia, ceterum Varroni fere omnes, Paulo nemo praeter Servilium prioris anni consulem assentiretur, maioris partis sententia ad nobilitandas clade Romana Cannas urgente fato profecti sunt. Prope eum vicum Hannibal castra posuerat aversa a Volturmo vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit. Id

quum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare praecipue futurum erat, quum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga tantum afflante vento, in occaecatum pulvere effuso hostem pugnaturi.

XLIV. Consules satis exploratis itineribus sequentes Poenum, ut ventum ad Cannas est, et in conspectu Poenum habebant, bina castra communiunt eodem ferme intervallo, quo ad Geronium, sicut ante copiis divisit. Aufidus annis utrisque castris affluens aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine dabat: ex minoribus tamen castris, quae posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem nactus locis natis ad equestrem pugnam, qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, dirigit aciem lacessitque Numidarum procuratione hostes. Inde rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum Romana castra, quum Paulus Semproniique et Flamini temeritatem Varro, Varro speciosum timidus ac segnibus ducibus exemplum Fabium obiiceret, testareturque deos hominesque hic, nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam vel usu cepisset Italiam; se constrictum a collega teneri; ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus: ille, si quid proiectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpae exsortem omnis eventus participem fore diceret. Videret ut, quibus lingua prompta ac temeraria, aequae in pugna vigerent manus.

XLV. Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, quum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit. Quam inconditam turbam quum vixdum in ri-

pam egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. Id vero indignum visum, ab tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terri, ut ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen dirigerentque aciem, tenerit Romanos, quod summa imperii eo die penes Paulum fuerit. Itaque postero die Varro, cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega signum proposuit, instructasque copias flumen traduxit, sequente Paulo, quia magis non probare quam non adiuvere consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt, atque ita instruunt aciem: in dextro cornu — id erat flumini propius — Romanos equites locant, deinde pedites. Laevum cornu extremi equites sociorum, intra pedites ad medium iuncti legionibus Romanis tenuerunt. Iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta. Consules cornua tenuerunt, Terentius laevum, Aemilius dextrum: Gemino Servilio media pugna tuenda data.

XLVI. Hannibal luce prima Baliaribus levique alia armatura praemissa transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat: Gallos Hispanosque equites prope ripam laevo in cornu adversus Romanum equitatum; dextrum cornu Numidis equitibus datum; media acie peditibus firmata ita, ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Romanam magna ex parte crederes aciem; ita armati erant, armis et ad Trebiam ceterum magna ex parte ad Trasumenum captis. Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant, dispares ac dissimiles gladii, Gallis praelongi ac sine mucronibus, Hispano, punctim magis quam caesim assueto petere hostem, brevitate habiles et cum mucronibus. Sane et alius habitus gentium harum quum magnitudine corporum

tum specie terribilis erat: Galli super umbilicum erant nudi; Hispani linteis praetextis purpura tunicis candore miro fulgentibus constiterant. Numerus omnium peditum, qui tum steterunt in acie, millium fuit quadraginta, decem equitum. Duces cornibus praecerant: sinistro Hasdrubal, dextro Maharbal; mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. Sol seu de industria ita locatis, seu quod forte ita steteret, peropportune utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem Poenis in septentrionem versis. Ventus — Volturum regionis incolae vocant — adversus Romanis coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum ademit.

XLVII. Clamore sublato procursum ab auxiliis et pugna levibus primum armis commissa: deinde equitum Gallorum Hispanorumque laevum cornu cum dextro Romano concurrunt, minime equestris more pugnae: frontibus enim adversis concurrendum erat, quia nullo circa ad evagandum relicto spatio hinc amnis hinc peditum acies claudebant in directum utrinque nitentes. Stantibus ac confertis postremo turba equis vir virum amplexus detrahebat equo. Pedestre magna iam ex parte certamen factum erat: acrius tamen quam diutius pugnatum est; pulsique Romani equites terga vertunt. Sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna. Primo et viribus et animis parumper constabant ordines Gallis Hispanisque; tandem Romani, diu ac saepe connisi, aequa fronte acieque densa impulere hostium cuneum nimis tenuem, eoque parum validum, a cetera prominentem acie. Impulsis deinde ac trepide referentibus pedem insistere, ac tenore uno per praeceps pavore fugientium agmen in mediam primum aciem illati postremo nullo resistente ad subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrinque reductis alis constiterant, media, qua Galli Hispanique steterant, aliquantum prominente acie. Qui cuneus

ut pulsus aequavit frontem primum, dein cedendo etiam sinum in medio dedit, Afri circa iam cornua fecerant, irruentibusque incaute in medium Romanis circumdedere alas; mox cornua extendendo clausere et ab tergo hostes. Hinc Romani defuncti nequicquam proelio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, et adversus Afros integram pugnam incunt, non tantum in eo iniquam quod inclusi adversus circumfusos, sed etiam quod fessi cum recentibus ac vegetis pugnant.

XLVIII. Iam et sinistro cornu Romanis, ubi sociorum equites adversus Numidas steterant, conserutum proelium erat, segne primo et a Punica coeptum fraude. Quingenti ferme Numidae, praeter solita arma telaque gladios occultos sub loriceis habentes, specie transfugarum quam ab suis parmas post terga habentes adequitassent, repente ex equis desiliunt, parmisque et iaculis ante pedes hostium proiectis in mediam aciem accepti ductique ad ultimos considerare ab tergo iubentur. Ac dum proelium ab omni parte conseritur, quieti manserunt: postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen, tum arreptis scutis, quae passim inter acervos caesorum corporum humi strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem, tergaque ferientes ac poplites caedentes stragem ingentem ac maiorem aliquanto pavorem ac tumultum fecerunt. Quum alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe proelium esset, Hasdrubal, qui ea parte praecerat, subductos ex media acie Numidas, qua segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes mittit, Hispanos et Gallos equites Afris iam prope fessis caede magis quam pugna adiungit.

XLIX. Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo statim proelio funda graviter ictus fuerat, tamen et concurrunt saepe cum confertis Hannibali et aliquot locis proelium restituit, protegentibus eum

equitibus Romanis, omissis postremo equis, quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant. Tum denuntianti cuidam, iussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt „quam mallet, vinctos mihi traderet“. Equitum pedestre proelium, quale iam haud dubia hostium victoria, fuit, quum victi mori in vestigio mallet quam fugere, victores morantibus victoriam irati trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt tamen iam paucos superantes et labore ac vulneribus fessos. Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam, qui poterant, repetebant. Cn. Lentulus tribunus militum quum praetervehens equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidisset, „L. Aemili“, inquit „quem unum insontem culpae cladis hodiernae dei respicere debent, cape hunc equum, dum et tibi virium aliquid superest, comes ego te tollere possum ac protegere. Ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris. Etiam sine hoc lacrimarum satis luctusque est“. Ad ea consul: „Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto: sed cave frustra morando exiguum tempus e manibus hostium evadendi absumas. Abi, nuntia publice patribus, urbem Romanam muniant ac, priusquam hostis victor adveniat, praesidiis firment; privatim Q. Fabio Aemilium praeceptorum eius memorem et vixisse adhuc et mori. Memet in hac strage militum meorum patere exspirare, ne aut reus iterum e consulatu sim, aut accusator collegae existam, ut alieno crimine innocentiam meam protegam“. Haec exigentis prius turba fugientium civium deinde hostes oppressere; consulem ignorantes, quis esset, obruerunt telis; Lentulum inter tumultum abripuit equus. Tum undique effuse fugiunt. Septem millia hominum in minora castra, decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt; qui extemplo a Carthalone atque equitibus nullo munimento tegente

vicum circumventi sunt. Consul alter, seu forte seu consilio nulli fugientium insertus agmini, cum quinquaginta fere equitibus Venusiam perfugit. Quadraginta quinque millia quingenti pedites, duo millia septingenti equites, et tanta prope civium sociorumque pars, caesi dicuntur; in his ambo consulum quaestores, L. Atilius et L. Furius Bibaculus, et viginti unus tribuni militum, consulares quidam praetorii et aedilicii — inter eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant, qui magister equitum priore anno aliquot annis ante consul fuerat —, octoginta praeterea aut senatores aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent, quum sua voluntate milites in legionibus facti essent. Capta eo proelio tria millia peditum et equites mille et quingenti dicuntur. —

L. Haec est pugna Cannensis, Alliensi cladi nobilitate par, ceterum ut illis, quae post pugnam accidere, levior, quia ab hoste est cessatum, sic strage exercitus gravior foediorque. Fuga namque ad Alliam sicut urbem prodidit, ita exercitum servavit: ad Cannas fugientem Consulem vix quinquaginta secuti sunt, alterius morientis prope totus exercitus fuit. Binis in castris quum multitudo semiermis sine ducibus esset, nuntium, qui in maioribus erant, mittunt, dum proelio, deinde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna hostes premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros esse. Eam sententiam alii totam aspernari: cur enim illos, qui se arcessant, ipsos non venire, quum aequae coniungi possent? Quia videlicet plena hostium omnia in medio essent, et aliorum quam sua corpora tanto periculo mallet obicere. Aliis non tam sententia displicere quam animus deesse. P. Sempronius Tuditanus tribunus militum „capi ergo mavultis“ inquit „ab avarissimo et crudelissimo hoste, aestimarique capita vestra et exquiri pretia ab interrogan-

tibus, Romanus civis sis an Latinus socius, ut ex tua contumelia et miseria alteri honos quaeratur? Non tu, si quidem L. Aemilii consulis, qui se bene mori quam turpiter vivere maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa eum cumulati iacent, cives estis. Sed antequam opprimit lux maioraque hostium agmina obsaeipiunt iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstrepunt portis, erumpamus. Ferro atque audacia via fit quamvis per confertos hostis. Cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut si nihil obstet, disiicias. Itaque ite mecum, qui et vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis. Haec ubi dicta dedit, stringit gladium cuneoque facto per medios vadit hostes. Et quum in latus dextrum, quod patebat, Numidae iacularentur, translatis in dextrum scutis in maiora castra ad sexcenti evaserunt; atque inde protinus alio magno agmine adiuncto Canusium incolumes perveniunt. Haec apud victos magis impetu animorum, quos ingenium suum cuique aut fors dabat, quam ex consilio ipsorum aut imperio cuiusquam agebantur.

LI. Hannibali victori quum ceteri circumfusi gratularentur suaderentque, ut tanto perfunctus bello, diei quod reliquum esset noctisque insequentis, quietem et ipse sibi sumeret et fessis daret militibus, Maharbal, praefectus equitum, minime cessandum ratus „immo ut, quid hac pugna sit actum, scias, die quinto“ inquit „victor in Capitolio epulaberis. Sequere: cum equite, ut prius venisse quam venturum sciant, praecedam“. Hannibali nimis laeta res est visa, maiorque, quam ut eam statim capere animo posset. Itaque voluntatem se laudare Maharbalis ait; ad consilium pensandum temporis opus esse. Tum Maharbal: „non omnia nimirum eidem dei dedere: vincere scis, Hannibal, victoria uti nescis“. Mora eius diei satis creditur saluti fuisse urbi atque imperio. Postero die ubi primum

illuxit, ad spolia legenda foedamque etiam hostibus spectandam stragem insistunt. Iacebant tot Romanorum millia, pedites passim equitesque, ut quem cuique fors aut pugna iunxerat aut fuga. Assurgentes quidam ex strage media cruenti, quos stricta matutino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt. Quosdam et iacentes vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes cervicem iugulumque et reliquum sanguinem iubentes haurire. Inveni quidam sunt mersis in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas obruentesque ora superiecta humo interclusisse spiritum apparebat. Praecipue convertit omnes substratus Numida mortuo superincubanti Romano vivus naso auribusque laceratis, quum manibus ad capiendum telum inutilibus, in rabiem ira versa, laniando dentibus hostem exspirasset.

LII. Spoliis ad multum diei lectis Hannibal ad minora ducit castra oppugnanda, et omnium primum brachio flumini obiecto eos excludit. Ceterum ab omnibus labore vigiliis vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe deditio est facta. Pacti, ut arma atque equos traderent, in capita Romana trecentis nummis quadrigatis, in socios ducentis, in servos centenis, et ut eo pretio persoluto cum singulis abirent vestimentis, in castra hostes acceperunt; traditque in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum ibi tempus teritur, interea quum ex maioribus castris, quibus satis virium et animi fuit, ad quattuor millia hominum et ducenti equites, alii agmine alii palati passim per agros, quod haud minus tutum erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque eadem conditione, qua altera, tradita hosti. Praeda ingens parta est; et praeter equos virosque et si quid argenti — quod plurimum in phaleris equorum erat, nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur — omnis

cetera praeda diripienda data est. Tum sepeliendi causa conferri in unum corpora suorum iussit. Ad octo millia fuisse dicuntur fortissimorum virorum. Consulem quoque Romanum conquisitum sepultumque quidam auctores sunt. Eos, qui Canusium perferant, mulier Apula nomine Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque a Canusinis acceptos, frumento veste viatico etiam iuvit; pro qua ei munificentia postea bello perfecto ab senatu honores habiti sunt.

LIII. Ceterum quum ibi tribuni militum quattuor essent, Fabius Maximus de legione prima, cuius pater priore anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius Bibulus et P. Cornelius Scipio, et de legione tertia Ap. Claudius Pulcher, qui proxime aedilis fuerat, omnium consensu ad P. Scipionem iuvenem admodum et ad Ap. Claudium summa imperii delata est. Quibus consultantibus inter paucos de summa rerum nuntiat P. Furius Philus, consularis viri filius, nequicquam eos perditam spem fovere; desperatam comploratamque rem esse publicam: nobiles iuvenes quosdam, quorum principem L. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare, ut deserta Italia ad regum aliquem transfugiant. Quod malum, praeterquam atrox, super tot elades etiam novum, quum stupore ac miraculo torpidos defixisset, qui aderant et consilium advocandum de eo censerent, negat consilii rem esse Scipio iuvenis, fatalis dux huiusce belli. Audendum atque agendum, non consultandum ait in tanto malo esse. Irent secum extemplo armati, qui rem publicam salvam vellent. Nullo verius loco, quam ubi ea cogitentur, hostium castra esse. Pergit ire sequentibus paucis in hospitium Metelli, et cum concilium ibi iuvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio „ex mei animi sententia“ inquit „ut ego rem publicam populi Ro-

mani non deseram, neque alium civem Romanum deserere patiar: si sciens fallo, tum me, Iuppiter optime maxime, domum familiam remque meam pessimo leto afficias. In haec verba, L. Caecili, iures postalo ceterique, qui adestis: qui non iuraverit, in se hunc gladium strictum esse sciat“. Haud secus pavidi, quam si victorem Hannibalem cernebant, iurant omnes custodiendosque semet ipsos Scipioni tradunt.

LIV. Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, Venusiam ad consulem ad quattuor millia et quingenti pedites equitesque, qui sparsi fuga per agros fuerant, pervenere. Eos omnes Venusini per familias benigne accipiendos curandosque quum divisissent, in singulos equites togas et tunicas et quadrigatos nummos quinos vicenos et pediti denos, et arma, quibus deerant, dederunt. Ceteraque publice ac privatim hospitaliter facta, certatumque, ne a muliere Canusina populus Venusinus officiis vinceatur. Sed gravius onus Busae multitudo faciebat, et iam ad decem millia hominum erant; Appiusque et Scipio, postquam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nuntium extemplo mittunt, quantae secum peditum equitumque copiae essent, sciscitatumque simul, utrum Venusiam adduci exercitum an manere iuberet Canusii. Varro ipse Canusium copias traduxit. Et iam aliqua species consularis exercitus erat, moenibusque se certe, etsi non armis, ab hoste videbantur defensuri. Romam ne has quidem reliquias superesse civium sociorumque, sed occisione occisum consulem utrumque cum duobus exercitibus deletasque omnes copias allatum fuerat. Numquam salva urbe tantum pavoris tumultusque intra moenia Romana fuit. Itaque succumbam oneri, neque aggrediar narrare, quae edisserendo minora vero faciam. Consule exercituque ad Trasumenum priore anno amisso non vulnus super vulnus, sed

multiplex clades — cum duobus consulibus duo consulares exercitus amissi nuntiabantur, nec ulla iam castra Romana nec ducem nec militem esse, Hannibalis Apuliam, Sannium ac iam prope totam Italiam factam. Nulla profecto alia gens tanta mole cladis non obruta esset. Compares cladem ad Aegates insulas Carthaginensium proelio navali acceptam, qua fracti Sicilia ac Sardinia cessere, inde vectigales ac stipendiarios fieri se passi sunt; aut pugnam adversam in Africa, cui postea hic ipse Hannibal succubuit: nulla ex parte comparandae sunt, nisi quod minore animo latae sunt.

LV. P. Furius Philus et M. Pomponius praetores senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodia consulerent; neque enim dubitabant deletis exercitibus hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, venturum. Quum malis sicuti ingentibus ita ignotis ne consilium quidem satis expedirent, obstreperetque clamor lamentantium mulierum, et nondum palam facto vivi mortuique et per omnes paene domos promiscue complorarentur, tum Q. Fabius Maximus censuit equites expeditos et Appia et Latina via mittendos, qui obvios percunctando — aliquos profecto ex fuga passim dissipatos fore — referant, quae fortuna consulum atque exercituum sit, et si quid dii immortales miseriti imperii reliquum Romani nominis fecerint, ubi eae copiae sint; quo se Hannibal post proelium contulerit; quid paret, quid agat acturusque sit. Haec exploranda noscendaque per impigros iuvenes esse. Illud per patres ipsos agendum, quoniam magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe tollant, matronas publico arceant continerique intra suum quamque limen cogant; comploratus familiarum coerceant; silentium per urbem faciant; nuntios rerum omnium ad praetores deducendos current; suae quisque fortunae domi auctorem exspec-

tent: custodesque praeterea ad portas ponant, qui prohibeant quemquam egredi urbem, cogantque homines nullum nisi urbe ac moenibus salvis salutem sperare. Ubi conticuerit tumultus, recte tum in curiam patres revocandos consulendumque de urbis custodia esse.

LVI. Quum in hanc sententiam pedibus omnes issent, summotaque foro per magistratus turba patres diversi ad sedandos tumultus discessissent, tum demum litterae a C. Terentio consule allatae sunt: L. Aemilium consulem exercitumque caesum, sese Canusii esse, reliquias tantae cladis velut ex naufragio colligentem. Ad decem millia militum ferme esse incompositorum inordinatorumque. Poenum sedere ad Cannas, in captivorum pretiis praedaque alia nec victoris animo nec magni ducis more nundinantem. Tum privatae quoque per domos clades vulgatae sunt; adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit, quia nec lugentibus id facere est fas, nec ulla in illa tempestate matrona expers luctus fuerat. Itaque ne ob eandem causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur, senatus consulto diebus triginta luctus est finitus. Ceterum quum sedato urbis tumultu revocati in curiam patres essent, aliae insuper ex Sicilia litterae allatae sunt ab T. Otacilio propraetore, regnum Hieronis classe Punica vastari; cui quum opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse aliam classem ad Aegates insulas stare paratam instructamque, ut, ubi se versum ad tuendam Syracusanam oram Poeni sensissent, Lilybaeum extemplo provinciamque aliam Romanam aggredierentur. Itaque classe opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent.

LVII. Litteris consulis propraetorisque perlectis M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti praeesset, Canusium ad exercitum mittendum censuerunt, scri-

endumque consuli, ut, quum praetori exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per commodum rei publicae fieri posset, Romam veniret. Territi etiam super tantas clades prodigiis multis. Decemviri igitur libros adire iussi sunt, et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum missus est sciscitatum, quibus precibus supplicisque deos possent placare, et quaenam futura finis tantis cladibus foret. Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria facta; inter quae Gallus et Galla, Graecus et Graeca in foro boario sub terra vivi demissi sunt in locum saxo consaeptum, iam ante hostiis humanis, minime Romano sacro, imbutum. Placatis satis, ut rebantur, deis M. Claudius Marcellus ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habebat, Romam, ut urbi praesidio essent, mittit; ipse, legione classica — ea legio tertia erat — cum tribunis militum Teanum Sidicinum praemissa, classe tradita P. Furio Philo collegae paucos post dies Canusiam magnis itineribus contendit. Inde dictator ex auctoritate patrum dictus M. Iunius et Tib. Sempronius magister equitum delectu edicto iuniores ab annis septemdecim et quosdam praetextatos scribunt. Quattuor ex his legiones et mille equites effecti. Item ad socios Latinumque nomen ad milites ex formula accipiendos mittunt. Arma tela alia parari iubent, et vetera spolia hostium detrahunt templis porticibusque. Et aliam formam novi delectus inopia liberorum capitum ac necessitas dedit: octo millia iuvenum validorum ex servitiis prius sciscitantes singulos, vellente militare, redempta publice armaverunt. Hic miles magis placuit, quum pretio minore redimendi captivis copia fieret.

LVIII. Namque Hannibal secundum tam prosperam ad Cannas pugnam victoris magis quam bellum gerentis intentus curis, quum captivis productis segre-

gatisque socios, sicut ante ad Trebiam Trasumenumque lacum, benigne allocutus sine pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos, quod numquam alias antea, satis miti sermone alloquitur: non inter necivum sibi esse cum Romanis bellum; de dignitate atque imperio certare. Et patres virtuti Romanae cessisse, et se id amitti, ut suae in vicem simul felicitati et virtuti cedatur. Itaque redimendi se captivis copiam facere. Pretium fore in capita equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo centenos. Quamquam aliquantum adiciebatur equitibus ad id pretium, quo pepigerant dedentes se, laeti tamen quamcumque conditionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum decem deligi, qui Romam ad senatum irent. Nec pignus aliud fidei, quam ut iurarent se redituros, acceptum. Missus cum his Carthalo nobilis Carthaginiensis, qui, si forte ad pacem inclinaret animos, condiciones ferret. Quum egressi castris essent, unus ex iis, minime Romani ingenii homo, veluti aliquid oblitus iuris iurandi solvendi causa quum in castra redisset, ante noctem comites assequitur. Ubi Romam venire eos nuntiatum est, Carthalo obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.

LIX. Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. Quorum princeps M. Iunius „patres conscripti,“ inquit „nemo nostrum ignorat nulli umquam civitati viliores fuisse captivos quam nostrae. Ceterum, nisi nobis plus iusto nostra placet causa, non alii umquam minus negligendi vobis quam nos in hostium potestatem venerunt. Non enim in acie per timorem arma tradidimus, sed quum prope ad noctem superstantes cunulis caesorum corporum proelium extraxissemus, in castra recepimus nos; diei reliquum ac noctem insequentem fessi labore ac vulneribus vallum sumus tutati; postero die,

quum circumsessi ab exercitu victore aqua arcemur, nec ulla iam per confertos hostes erumpendi spes esset, nec esse nefas duceremus, quinquaginta millibus hominum ex acie nostra trucidatis aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem restare, tunc demum pacti sumus pretium, quo redempti dimitteremur, arma, in quibus nihil iam auxilii erat, hosti tradidimus. Maiores quoque acceperamus se a Gallis auro redemisse, et patres vestros, asperrimos illos ad conditiones pacis, legatos tamen captivorum redimendorum gratia Tarentum misisse. Atqui et ad Alliam cum Gallis et ad Heracleam cum Pyrrho utraque non tam clade infamis quam pavore et fuga pugna fuit. Cannenses campos acervi Romanorum corporum tegunt, nec supersumus pugnae, nisi in quibus trucidandis et ferrum et vires hostem defecerunt. Sunt etiam de nostris quidam, qui ne in acie quidem refugerunt, sed praesidio castris relictis, quum castra traderentur, in potestatem hostium venerunt. Haud equidem ullius civis et commilitonis fortunae aut conditioni invidio, nec premendo alium me extulisse velim —: ne illi quidem, nisi pernicitatis pedum et cursus aliquod praemium est, qui plerique inermes ex acie fugientes non prius quam Venusiae aut Canusii constiterunt, se nobis merito praetulerint, gloriatique sint in se plus quam in nobismet praesidii rei publicae esse. Sed et illis bonis ac fortibus militibus utemini, et nobis etiam promptioribus pro patria, quod beneficio vestro redempti atque in patriam restituti fuimus. Delectum ex omni aetate et fortuna habetis; octo millia servorum audio armari: non minor numerus noster est, nec maiore pretio redimi possumus quam ii emuntur —: nam si conferam nos cum illis, iniuriam nomini Romano faciam. Illud etiam in tali consilio animadvertendum vobis censeam, patres conscripti, si iam duriores esse velitis, quod

nullo nostro merito faciatis, cui nos hosti relictis sitis. Pyrrho videlicet, qui [vos] hospitem numero captivos habuit, an Barbaro ac Poeno, qui utrum avarior an crudelior sit, vix existimari potest. Si videatis catenas squalorem deformitatem civium vestrorum, non minus profecto vos ea species moveat, quam si ex altera parte cernatis stratas Cannensibus campis legiones vestras. Intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vestibulo curiae stantium cognatorum nostrorum exspectantiumque responsum vestrum. Quum ii pro nobis proque iis, qui absunt, ita suspensi ac solliciti sint, quem censetis animum ipsorum esse, quorum in discrimine vita libertasque est? Sed si, me dius fidius, ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam esse velit, nihil tamen nobis vita opus esse censeamus, quum indigni ut redimeremur a vobis visi simus. Rediere Romam quondam remissi a Pyrrho sine pretio capti; sed rediere cum legatis, primoribus civitatis, ad redimendos sese missis. Redeam ego in patriam trecentis nummis non aestimatus civis? Suum quisque animum habet, patres conscripti. Scio in discrimine esse vitam corpusque meum: magis me famae periculum movet, ne a vobis damnati ac repulsi abeamus. Neque enim vos pretio pepercisse homines credent“.

LX. Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae in comitio erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam tendebant orantes ut sibi liberos fratres cognatos redderent. Feminas quoque metus ac necessitas in foro turbae virorum immiscuerat. Senatus summotis arbitris consuli coeptus. Ibi quum sententiis variaretur, et alii redimendos de publico, alii nullam publice impensam faciendam nec prohibendos ex privato redimi, si quibus argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pecuniam mutuum, praedibusque ac praediis caven-

dum populo censerent; tum T. Manlius Torquatus, priscae ac nimis durae, ut plerisque videbatur, severitatis, interrogatus sententiam ita locutus fertur: „si tantummodo postulassent legati pro his, qui in hostium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius insectatione eorum brevi sententiam peregissem. Quid enim aliud quam admonendi essetis, ut morem traditum a patribus necessario ad rem militarem exemplo servaretis. Nunc autem, quum prope gloriati sint, quod se hostibus dediderint, praeferrique non captis modo in acie ab hostibus sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, atque ipsi C. Terentio consuli, aequum censuerint, nihil vos eorum, patres conscripti, quae illic acta sunt, ignorare patiar. Atque utinam haec, quae apud vos acturus sum, Canusii apud ipsum exercitum agerem, optimum testem ignaviae cuiusque et virtutis; aut unus hic saltem adesset P. Sempronius, quem si isti duces secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non captivi in hostium potestate essent. Sed quum, fessis pugnando hostibus, tum victoria laetis et ipsis plerisque regressis in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent, et septem millia armatorum hominum erumpere etiam per confertos hostes possent, neque per se ipsi id facere conati sunt, neque alium sequi voluerunt. Nocte prope tota P. Sempronius Tuditanus non destitit monere adhortari eos, dum paucitas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset, dum nox inceptum tegere posset, se duces sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca, in sociorum urbes posse. Sicut avorum memoria P. Decius tribunus militum in Samnio, sicut nobis adolescentibus priore Punico bello Calpurnius Flamma trecentis voluntariis, quum ad tumulum eos capiendum situm inter medios duceret hostes, dixit „mori mur, milites, et morte nostra eripiamus ex obsidione circum-

ventas legiones“: si hoc P. Sempronius diceret, nec viros quidem nec Romanos vos duceret, si nemo tantae virtutis exstitisset comes. Viam non ad gloriam magis quam ad salutem ferentem demonstrat; reduces in patriam ad parentes ad coniuges ac liberos facit. Ut servemini, deest vobis animus — quid, si moriendum pro patria esset, faceretis? Quinquaginta millia civium sociorumque circa vos eo ipso die caesa iacent. Si tot exempla virtutis non movent, nihil unquam movebit; si tanta clades vilem vitam non fecit, nulla faciet. Et liberi atque incolumes desiderate patriam: immo desiderate, dum patria est, dum cives eius estis. Sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienati iure civium, servi Carthaginiensium facti. Pretio redituri estis eo, unde ignavia ac nequitia abistis? P. Sempronium civem vestrum non audistis arma capere ac sequi se iubentem; Hannibalem post paulo audistis castra prodi et arma tradi iubentem. Quam ego ignaviam istorum accuso, quum scelus possim accusare! Non modo enim sequi recusarunt bene monentem, sed obsistere ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertes summovissent. Prius, inquam, P. Sempronio per civium agmen quam per hostium fuit erumpendum. Hos cives patria desideret? Quorum si ceteri similes fuissent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas pugnaverunt, civem haberet. Ex millibus septem armatorum sexcenti exstiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam liberi atque armati redirent: neque iis sexcenta millia hostium obstitere. Quam tutum iter duarum prope legionum agmini futurum censetis fuisse? Haberetis hodie viginti millia armatorum Canusii fortia fidelia, patres conscripti. Nunc autem quem ad modum hi boni fidelesque — nam fortes ne ipsi quidem dixerint — cives esse possunt? Nisi quis credere potest fuisse, ut erumpentibus, quin erumperent, obsi-

stere conati sunt, aut non invidere eos quum incolu-
mitati tum gloriae illorum per virtutem partae, quum
sibi timorem ignaviamque servitutis ignominiosae
causam esse sciant. Maluerunt in tentoriis latentes
simul lucem atque hostem exspectare, quum silentio
noctis erumpendi occasio esset. At enim ad erumpen-
dum e castris defuit animus, ad tutanda fortiter castra
animum habuerunt; dies noctesque aliquot obsessi
vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt; tandem ul-
tima ausi passique, quum omnia subsidia vitae ab-
essent affectisque fame viribus arma iam sustinere
nequirent, necessitatibus magis humanis quam ar-
mis victi sunt: —: orto sole ab hostibus ad vallum
accessum; ante secundam horam, nullam fortunam
certaminis experti, tradiderunt arma ac se ipsos.
Haec vobis ipsorum per biduum militia fuit. Quum
in acie stare ac pugnare decuerat, tum in castra
refugerunt; quum pro vallo pugnandum erat, castra
tradiderunt, neque in acie neque in castris utiles.
Et vos redimam? Quum erumpere castris oportet,
cunctamini ac manetis: quum manere, castra tutari
armis necesse est, et castra et arma et vos ipsos
traditis hosti. Ego non magis istos redimendos,
patres conscripti, censeo, quam illos dedendos Han-
nibali, qui per medios hostes e castris eruperunt ac
per summam virtutem se patriae restituerunt“.

LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam patrum
quoque plerosque captivi cognatione attingebant,
praeter exemplum civitatis minime in captivos iam
inde antiquitus indulgentis, pecuniae quoque summa
homines movit, qua nec aerarium exhaurire, magna
iam summa erogata in servos ad militiam emendos
armandosque, nec Hannibalem maxime huiusce rei,
ut fama erat, egentem locupletari volebant. Quum
triste responsum, non redimi captivos, redditum es-
set, novusque super veterem luctus tot iactura ci-
vium adiectus esset, cum magnis fletibus questibus-

que legatos ad portam persecuti sunt. Unus ex iis
domum abiit, quod fallaci reditu in castra iure iu-
rando se exsolvisset. Quod ubi innotuit relatumque
ad senatum est, omnes censuerunt comprehendendum
et custodibus publice datis deducendum ad Hanniba-
lem esse. Est et alia de captivis fama: decem pri-
mos venisse. De eis quum dubitatum in senatu
esset, admitterentur in urbem necne, ita admissos
esse, ne tamen iis senatus daretur. Morantibus de-
inde longius omnium spe alios tres insuper legatos
venisse, L. Scribonium et C. Calpurnium et L.
Manlium. Tum demum ab cognato Scribonii tri-
buno plebis de redimendis captivis relatum esse,
nec censuisse redimendos senatum; et novos legatos
tres ad Hannibalem revertisse, decem veteres re-
mansisse, quod per causam recognoscendi nomina
captivorum ad Hannibalem ex itinere regressi reli-
gione sese exsolvisset. De iis dedendis magna
contentione actum in senatu esse; victosque paucis
sententiis, qui dedendos censuerint. Ceterum prox-
imis censoribus adeo omnibus notis ignominisque
confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi
extemplo consciverint, ceteri non foro solum omni
deinde vita sed prope luce ac publico caruerint.
Mirari magis adeo discrepare inter auctores, quam,
quid veri sit, discernere queas. Quanto autem ma-
ior ea clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res
indicio est, quod fides sociorum, quae ad eum diem
firma steterat, tum labare coepit, nulla profecto alia
de re, quam quod desperaverant de imperio. Defe-
cere autem ad Poenos hi populi: Atellani, Calatini,
Hirpini, Apulorum pars, Samnites praeter Pentros,
Bruttii omnes, Lucani, praeter hos Surrentini et Grae-
corum omnis ferme ora, Tarentini, Metapontini, Cro-
tonienses Locrique et Cisalpini omnes Galli. Nec
tamen eae clades defectionesque sociorum moverunt,
ut pacis umquam mentio apud Romanos feret, ne-

que ante consulis Romam adventum, nec postquam is rediit renovavitque memoriam acceptae cladis. Quo in tempore ipso adeo magno animo civitas fuit, ut consuli ex tanta clade, cuius ipse causa maxima fuisset, redeunti et obviam itum frequenter ab omnibus ordinibus sit, et gratiae actae, quod de re publica non desperasset; qui si Carthaginensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

TITI LIVII

AB URBE CONDITA

LIB. XXIII. CAP. 1—19.

E Periocha lib. XXIII. Campani ad Hannibalem defecere. Nuntius Cannensis victoriae Mago Carthaginem missus anulos aureos corporibus occisorum Romanorum detractos in vestibulo curiae effudit, quos excessisse modii mensuram traditur. Post quem nuntium Hanno, vir ex Poenis nobilibus, suadebat senatui Carthaginensium ut pacem a populo Romano peterent; nec tenuit obstrepente Bareina factione. Claudius Marcellus praetor ad Nolam eruptione adversus Hannibalem ex oppido facta prospere pugnavit.

I. Hannibal post Cannensem pugnam castraque capta ac direpta confestim ex Apulia in Samnium moverat, accitus in Hirpinos a Statio Trebio pollicente se Compsam traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis inter suos: sed premebat eum Mopsiorum factio, familiae per gratiam Romanorum potentis. Post famam Cannensis pugnae vulgatumque Trebii sermonibus adventum Hannibalis quum Compsam urbem excessissent, sine certamine tradita

urbs Poeno praesidiumque acceptum est. Ibi praeda omni atque impedimentis relictis exercitu partito Magonem regionis eius urbes aut deficientis ab Romanis accipere aut detrectantis cogere ad defectionem iubet, ipse per agrum Campanum mare inferum petit, oppugnaturus Neapolim, ut urbem maritimam haberet. Ubi fines Neapolitanorum intravit, Numidas partim in insidiis — et pleraeque cavae sunt viae sinusque occulti — quacumque apte poterat disposuit, alios prae se actam praedam ex agris ostentantes obequitare portis iussit. In quos, quia nec multi et incompositi videbantur, quum turma equitum erupisset, ab cedentibus consulto tracta in insidias circumventa est: nec evasisset quisquam, nisi mare propinquum et haud procul litore naves piscatoriae pleraeque conspectae peritis nandi dedissent effugium. Aliquot tamen eo proelio nobiles iuvenes capti caesique: inter quos et Hegeas, praefectus equitum, intemperantius cedentes secutus cecidit. Ab urbe oppugnanda Poenum absterruere conspecta moenia, haudquaquam prompta oppugnanti.

II. Inde Capuam flectit iter luxuriantem longa felicitate atque indulgentia fortunae, maxime tamen inter corrupta omnia licentia plebis sine modo libertatem exercentis. Senatium et sibi et plebi obnoxium Pacuvius Calavius fecerat, nobilis idem ac popularis homo, ceterum malis artibus nactus opes. Is quum eo forte anno, quo res male gesta ad Trasmenum est, in summo magistratu esset, iam diu infestam senatui plebem ratus per occasionem novandi res magnum ausuram facinus, ut si in ea loca Hannibal cum victore exercitu venisset, trucidato senatu traderet Capuam Poenis, improbus homo, sed non ad extremum perditus, quum mallet incolumi quam eversa republica dominari, nullam autem incolumem esse orbatam publico consilio crederet, rationem inquit, qua et senatum servaret et obnoxium

sibi ac plebi faceret. Vocato senatu quum sibi defectionis ab Romanis consilium placitum nullo modo, nisi necessarium fuisset, praefatus esset, quippe qui liberos ex Appii Claudii filia haberet filiamque Romam nuptum Livio dedisset, ceterum maiorem multo rem magisque timendam instare: non enim per defectionem ad tollendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per caedem senatus vacuum rem publicam tradere Hannibali ac Poenis velle: eo se periculo posse liberare eos, si permittant sibi et certaminum in republica obliiti credant: quum omnes victi metu permetterent, „claudam“ inquit „in curia vos, et tamquam et ipse cogitati facinoris particeps approbando consilia, quibus nequicquam adversarer, viam saluti vestrae inveniam. In hoc fidem quam vultis ipsi, accipite“. Fide data egressus claudi curiam iubet, praesidiumque in vestibulo reliquit, ne quis adire curiam iniussu suo neve inde egredi possit.

III. Tum vocato ad concionem populo „quod saepe“ inquit „optastis, Campani, ut supplicii sumendi vobis ex improbo ac detestabili senatu potestas esset, eam non per tumultum expugnantes domos singulorum, quas praesidiis clientium servorumque tuentur, cum summo vestro periculo, sed tutam habetis ac liberam. Clausos omnes in curiam accipite solos, inermes. Nec quicquam raptim aut forte temere egeritis: de singulorum capite vobis ius sententiae dicendae faciam, ut, quas quisque emeritis est poenas, pendat. Sed ante omnia ita vos irae indulgere oportet, ut potiore ira salutem atque utilitatem vestram habeatis. Etenim hos, ut opinor, odistis senatores; non senatum omnino habere non vultis: quippe aut rex, quod abominandum aut quod unum liberae civitatis consilium est, senatus habendus est. Itaque duae res simul agenda vobis sunt, ut et veterem senatum tollatis et novum cooptetis. Citari singulos senatores iubebo, de quo

rum capite vos consulam. Quod de quoque censueritis, fiet. Sed prius in eius locum virum fortem ac strenuum novum senatorem cooptabitis, quam de noxio supplicium sumatur“. Inde consedit, et nominibus in urnam coniectis citari, quod primum sorte nomen excidit, ipsumque e curia produci iussit. Ubi auditum est nomen, malum et improbum pro se quisque clamare et supplicio dignum. Tum Pacuvius: „video, quae de hoc sententia sit: date igitur pro malo atque improbo bonum senatorem et iustum“. Primo silentium erat inopia potioris subiiciundi; deinde, quum aliquis omnia verecundia quempiam nominasset, multo maior extemplo clamor oriebatur, quum alii negarent nosse, alii nunc probra nunc humilitatem sordidamque inopiam et pudendae artis aut quaestus genus obiicerent. Hoc multo magis in secundo ac tertio citato senatore est factum, ut ipsius poenitere homines appareret, quem autem in eius substituerent locum, deesse, quia nec eosdem nominari attinebat, nihil aliud quam ad audienda probra nominatos, et multo humiliores obscurioresque ceteri erant eis, qui primi memoriae occurrebant. Ita dilabi homines, notissimum quodque malum maxime tolerabile dicentes esse, iubentesque senatum ex custodia dimitti.

IV. Hoc modo Pacuvius quum obnoxium vitae beneficio senatum multo sibi magis quam plebi fecisset, sine armis, iam omnibus concedentibus dominabatur. Hinc senatores omnia dignitatis libertatisque memoria plebem adulari: salutare, benigne invitare, apparatus accipere epulis; eas causas suscipere, ei semper parti adesse, secundum eam litem iudices dare, quae magis popularis aptiorque in vulgus favori conciliando esset. Iam vero nihil in senatu actum aliter, quam si plebis ibi esset concilium. Prona semper civitas in luxuriam non ingeniorum modo vitio, sed affluentia copia voluptatum et

illecebris omnis amoenitatis maritimae terrestrisque, tum vero ita obsequio principum et licentia plebei lascivire, ut nec libidini nec sumptibus modus esset. Ad contemptum legum, magistratum, senatus accessit tum, post Cannensem cladem, ut cuius aliqua verecundia erat, Romanum quoque spernerent imperium. Id modo erat in mora, ne extemplo deficerent, quod connubium vetustum multas familias claras ac potentes Romanis miscuerat, et quod, quum militarent aliquot apud Romanos, maximum vinculum erant trecenti equites, nobilissimus quisque Campanorum, in praesidia Sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi.

V. Horum parentes cognatique aegre pervicerunt, ut legati ad consulem Romanum mitterentur. Ii nondum Canusium profectum, sed Venusiae cum paucis ac semiermibus consulem invenerunt, quam poterat maxime miserabilem bonis sociis, superbis atque infidelibus, ut erant Campani, spernendum. Et auxit rerum suarum suique contemptum consul nimis detegendo cladem nudandoque. Nam quum legati aegre ferre senatum populumque Campanum adversi quicquam evenisse Romanis nuntiassent, pollicerenturque omnia, quae ad bellum opus essent, „morem magis“ inquit „loquendi cum sociis servastis, Campani, iubentes, quae opus essent ad bellum, imperare, quam convenienter ad praesentem fortunae nostrae statum locuti estis. Quid enim nobis ad Cannas relictum est, ut, quia aliquid habeamus, id quod deest, expleri ab sociis velimus? Pedites vobis imperemus, tamquam equites habeamus? Pecuniam deesse dicamus, tamquam ea tantum desit? Nihil, ne quod suppleremus quidem, nobis reliquit fortuna. Legiones, equitatus, arma, signa, equi virique, pecunia, commeatus aut in acie aut binis postero die amissis castris perierunt. Itaque non iuvetis nos in bello oportet, Campani, sed paene bellum pro

nobis suscipiatis. Veniat in mentem, ut trepidos quondam maiores vestros intra moenia compulsos, nec Samnitem modo hostem sed etiam Sidicinum paventes, receptos in fidem ad Saticulam defenderimus, coeptumque propter vos cum Samnitibus bellum per centum prope annos, variante fortuna eventum, tulerimus. Adiicite ad haec, quod foedus aequum dediticiis, quod leges vestras, quod ad extremum, id quod ante Cannensem certe cladem maximum fuit, civitatem nostram magnae parti vestrum dedimus communicavimusque vobiscum. Itaque communem vos hanc cladem, quae accepta est, credere, Campani, oportet, communem patriam tuendam arbitrari esse. Non cum Samnite aut Etrusco res est, ut quod a nobis ablatum sit, in Italia tamen imperium maneat: Poenus hostis, ne Africae quidem indigena, ab ultimis terrarum oris, freto Oceani Herculisque columnis, expertem omnis iuris et conditionis et linguae prope humanae militem trahit. Hunc natura et moribus immitem ferunque insuper dux ipse efferavit pontibus ac molibus ex humanorum corporum strue faciendis, et quod proloqui etiam piget, vesci corporibus humanis docendo. His infandis pastos epulis, quos contingere etiam nefas sit, videre atque habere dominos, et ex Africa et a Carthagine iura petere et Italiam Numidarum ac Maurorum pati provinciam esse, cui non, genito modo in Italia, detestabile sit? Pulchrum erit, Campani, prolapsam clade Romanum imperium vestra fide, vestris viribus retentum ac recuperatum esse. Triginta millia peditum, quattuor equitum arbitror ex Campania scribi posse: iam pecuniae affatim est frumentique. Si parem fortunae vestrae fidem habetis, nec Hannibal se vicisse sentiet nec Romani victos esse“.

VI. Hac oratione consulis dimissis redeuntibusque domum legatis unus ex his Vibius Virrius tem

pus venisse ait, quo Campani non agrum solum ab Romanis quondam per iniuriam ademptum recuperare, sed imperio etiam Italiae potiri possint. Foedus enim cum Hannibale, quibus velint legibus, facturos; neque controversiam fore, quin, quum ipse confecto bello Hannibal victor in Africam decedat exercitumque deportet, Italiae imperium Campanis relinquatur. Haec Virrio loquenti assensi omnes ita renuntiant legationem, uti deletum omnibus videretur nomen Romanum. Extemplo plebes ad defectionem ac pars maior senatus spectare. Extracta tamen auctoritatibus seniorum per paucos dies est res. Postremo vincit sententia plurium, ut iidem legati, qui ad consulem Romanum ierant, ad Hannibalem mitterentur. Quo priusquam iretur certumque defectionis consilium esset, Romam legatos missos a Campanis in quibusdam annalibus invenio postulantes, ut alter consul Campanus fieret, si rem Romanam adiuvari vellent. Indignatione orta summoventi a curia iussos esse, missumque lictorem, qui ex urbe educeret eos, atque eo die manere extra fines Romanos iuberet. Quia nimis compar Latinorum quondam postulatio erat, Coeliusque et alii id haud sine causa praetermiserant scriptores, ponere pro certo sum veritus.

VII. Legati ad Hannibalem venerunt pacemque cum eo conditionibus fecerunt, ne quis imperator magistratusve Poenorum ius ullum in civem Campanum haberet, neve civis Campanus invitus militaret munusve faceret; ut suae leges, sui magistratus Capuae essent; ut trecentos ex Romanis captivis Poenus daret Campanis, quos ipsi elegissent, cum quibus equitum Campanorum, qui in Sicilia stipendia facerent, permutatio fieret. Haec pacta. Illa insuper quam quae pacta erant facinora Campani ediderunt: nam praefectos socium civesque Romanos alios, partim aliquo militiae munere occupatos par-

tim privatis negotiis implicitos, plebs repente omnis comprehensus velut custodiae causa balneis includi iussit, ubi fervore atque aestu anima interclusa foedum in modum exspirarent. Ea ne fierent neu legatio mitteretur ad Poenum, summa ope Decius Magius, vir cui ad summam auctoritatem nihil praeter sanam civium mentem defuit, restiterat. Ut vero praesidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrrhi superbam dominationem miserabilemque Tarentinorum servitutem exempla referens, primo ne reciperetur praesidium palam vociferatus est, deinde, ut receptum aut eiiceretur aut, si malum facinus, quod a vetustissimis sociis consanguineisque defecissent, forti ac memorabili facinore purgare vellent, ut interfecto Punico praesidio restituerent Romanis se. Haec — nec enim occulta agebantur — quum relata Hannibali essent, primo misit, qui vocarent Magium ad sese in castra; deinde, quum is ferociter negasset se iturum, nec enim Hannibali ius esse in civem Campanum, concitatus ira Poenus comprehendi hominem vinctumque attrahi ad sese iussit. Veritus deinde, ne quid inter vim tumultus atque ex concitatione animorum inconsulti certaminis oreretur, ipse, praemisso nuntio ad Marium Blossium praectorem Campanum postero die se Capuae futurum, proficiscitur e castris cum modico praesidio. Marius concione advocata edicit, ut frequentes cum coniugibus ac liberis obviam irent Hannibali. Ab universis id non obedenter modo sed enixe, favore etiam vulgi et studio visendi tot iam victoriis clarum imperatorem, factum est. Decius Magius nec obviam egressus est, nec, quo timorem aliquem ex conscientia significare posset, privatim se tenuit: in foro cum filio clientibusque paucis otiose inambulavit trepidante tota civitate ad excipiendum Poenum visendumque. Hannibal ingressus urbem senatum extemplo postulat, precan-

tibusque inde primoribus Campanorum, ne quid eo die seriae rei gereret, diemque ut ipse adventu sua festum laetus ac libens celebraret, quamquam praecipue ingenio in iram erat, tamen, ne quid in principio negaret, visenda urbe magnam partem diei consumpsit.

VIII. Deversatus est apud Ninnios Celeres, Sthenium Pacuviumque, inclutos nobilitate ac divitiis. Eo Pacuvius Calavius, de quo ante dictum est, princeps factionis eius, quae traxerat rem ad Poenos, filium iuvenem adduxit, abstractum a Decii Magii latere, cum quo ferocissime pro Romana societate adversus Punicum foedus steterat, nec eum aut inclinata in partem alteram civitas aut patria maiestas sententia depulerat. Huic tum pater iuveni Hannibalem deprecando magis quam purgando placavit, victusque patris precibus lacrimisque etiam ad coenam eum cum patre vocari iussit, cui convivio neminem Campanum praeterquam hospites Vibelliumque Tauream, insignem bello virum, adhibiturus erat. Epulari coeperunt de die, et convivium non ex more Punico aut militari disciplina esse, sed, ut in civitate atque etiam domo diviti ac luxuriosa, omnibus voluptatum illecebris instructum. Unus nec dominorum invitatione nec ipsius interdum Hannibalis Calavius filius perpelli ad vinum potandum potuit, ipse valetudinem excusans, patre animi quoque eius haud mirabilem interturbationem causante. Solis ferme occasu patrem Calavium ex convivio egressum secutus filius; ubi in secretum — hortus erat posticis aedium partibus — pervenerunt, „consilium“ inquit „affero, pater, quo non venia solum peccati, quod defecimus ad Hannibalem, impetrari ab Romanis possit, sed in multo maiore dignitate et gratia sinus Campani, quam unquam fuimus“. Quum mirabundus pater, quidnam id esset consilii, quaereret, toga reiecta ab humero latus

succinctum gladio nudat. „Iam ego,“ inquit, „sanguine Hannibalis sanciam Romanum foedus. Te id prius scire volui, si forte abesse, dum facinus patretur, malles“.

IX. Quae ubi audivit viditque senex, velut si iam agendis quae audiebat interesset, amens metu „per ego te,“ inquit „fili, quaecumque iura liberos iungunt parentibus, precor quaeque, ne ante oculos patris facere et pati omnia infanda velis. Paucae horae sunt, intra quas iurantes per quidquid deorum est, dextrae dextras iungentes fidem obstrinximus — ut sacratas fide manus digressi a colloquio extemplo in eum armaremus? Ab hospitali mensa surgis, ad quam tertius Campanorum adhibitus es ab Hannibale, ut eam ipsam mensam cruentaris hospitis sanguine? Hannibalem pater filio meo potui placare, filium Hannibali non possum? Sed sit nihil sancti, non fides, non religio, non pietas; audeantur infanda, si non perniciem nobis cum scelere ferunt. Unus aggressurus es Hannibalem? Quid illa turba tot liberorum servorumque, quid in unum intenti omnium oculi, quid tot dextrae — torpescent in amentia illa? Vultum ipsius Hannibalis, quem armati exercitus sustinere nequeunt, quem horret populus Romanus, tu sustinebis? Ut alia auxilia desint: me ipsum ferire corpus meum opponentem pro corpore Hannibalis sustinebis? Atque per meum pectus petendus ille tibi transfigendusque est. Sed hic te deterreri sine potius quam illic vinci. Valeant preces apud te meae sicut pro te hodie valuerunt“. Lacrimantem inde iuvenem cernens medium complectitur atque osculo haerens non ante precibus abstinit, quam pervicit, ut gladium poneret fidemque daret nihil facturum tale. Tum iuvenis „ego quidem“ inquit „quam patriae debeo pietatem exsolvam patri. Tuam dolco vicem, cui ter proditae patriae sustinendum est crimen,

semel quum defectionis ab Romanis, iterum quum pacis cum Hannibale fuisti auctor, tertio hodie, quum restituendae Romanis Capuae mora atque impedimentum es. Tu, patria, ferrum, quo pro te armatus hanc arcem hostium ini, quoniam parens extorquet, recipe. Haec quum dixisset, gladium in publicum trans maceriam horti abiecit, et quo minus res suspecta esset, se ipse convivio reddidit.

X. Postero die senatus frequens datus Hannibali. Ubi prima eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua gratias egit Campanis, quod amicitiam suam Romanae societati praeposuissent, et inter cetera magnifica promissa pollicitus, brevi caput Italiae omni Capuam fore, iuraque inde cum ceteris populis Romanum etiam petiturum. Unum esse exsortem Punicae amicitiae foederisque secum facti, quem neque esse Campanum neque dici debere, Magium Decium. Eum postulare, ut sibi dedatur, ac se praesente de eo referatur senatusque consultum fiat. Omnes in eam sententiam ierunt, quamquam magnae parti et vir indignus ea calamitate et haud parvo initio minui videbatur ius libertatis. Egressus curia in templo magistratuum consedit, comprehendique Decium Magium atque ante pedes destitutum causam dicere iussit. Qui quum manente ferocia animi negaret lege foederis id cogi posse, tum iniectae catenae ducique ante lictorem in castra est iussus. Quoad capite aperto est ductus, concionabundus incessit ad circumfusam undique multitudinem vociferans: „habetis libertatem, Campani, quam petistis. Foro medio, luce clara, videntibus vobis nulli Campanorum secundus vincetus ad mortem rapior. Quid violentius capta Capua fieret? Ite obviam Hannibali, exornate urbem diemque adventus eius consecrate, ut hunc triumphum de cive vestro spectetis. Haec vociferante quum moveri vulgus videretur, obvolutum caput est, ociusque

rapi extra portam iussus. Ita in castra perducitur; extemploque impositus in navem et Carthaginem missus, ne motu aliquo Capuae ex indignitate rei orto senatum quoque poeniteret dediti principis, et legatione missa ad repetendum eum ne aut negando rem, quam primum peterent, offendendi sibi novi socii, aut tribuendo habendus Capuae esset seditionis ac turbarum auctor. Navem Cyrenas detulit tempestas, quae tum in ditione regum erant. Ibi quum Magius ad statuum Ptolemaei regis confugisset, deportatus a custodibus Alexandream ad Ptolemaeum, quum eum docuisset contra ius foederis vinctum se ab Hannibale esse, vinclis liberatur, permissumque ut rediret, seu Romam seu Capuam mallet. Nec Magius Capuam sibi tutam dicere, et Romam eo tempore, quo inter Romanos Campanosque bellum sit, transfugae magis quam hospitis fore domicilium: nusquam malle quam in regno eius vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.

XI. Dum haec geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a Delphis Romam redit responsumque ex scripto recitavit. Divi divaeque in eo erant, quibus quoque modo supplicaretur. Tum „si ita faxitis, Romani, vestrae res meliores facilioresque erunt, magisque ex sententia res publica vestra vobis procedet victoriaque duelli populi Romani erit. Pythio Apollini re publica vestra bene gesta servataque, lucris meritis donum mittitote, deque praeda manibus spoliisque honorem habetote, lasciviam a vobis prohibetote. Haec ubi ex Graeco carmine interpretata recitavit, tum dixit se oraculo egressum extemplo iis omnibus divis rem divinam ture ac vino fecisse, iussumque a templi antistite, sicut coronatus laurea corona et oraculum adisset et rem divinam fecisset, ita coronatum navem ascendere, nec ante deponere eam quam Romam pervenisset.

Se, quaecumque imperata sint, cum summa religione ac diligentia exsecutum coronam Romae in aram Apollinis deposuisse. Senatus decrevit, ut eae res divinae supplicationesque primo quoque tempore cum cura fierent. Dum haec Romae atque in Italia geruntur, nuntius victoriae ad Cannas Carthaginem venerat Mago Hamilcaris filius, non ex ipsa acie a fratre missus, sed retentus aliquot dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum, quaeque deficiebant. Is, quum ei senatus datus esset, res gestas in Italia a fratre exponit: cum sex imperatoribus eum, quorum quattuor consules, duo dictator ac magister equitum fuerint, cum sex consularibus exercitibus acie conflixisse; occidisse supra ducenta millia hostium, supra quinquaginta cepisse. Ex quattuor consularibus duos occidisse; ex duobus saucium alterum, alterum toto amisso exercitu vix cum quinquaginta hominibus effugisse. Magistrum equitum, quae consularis potestas sit, fusum fugatum; dictatorem, quia se in aciem nunquam commiserit, unicum haberi imperatorem. Bruttios Apulosque, partim Samnitium ac Lucanorum defecisse ad Poenos. Capuam, quod caput non Campaniae modo sed post afflictam rem Romanam Cannensi pugna Italiae sit, Hannibali se tradidisse. Pro his tantis totque victoriis aequum esse grates deis immortalibus agi haberique.

XII. Ad fidem deinde tam laetarum rerum effundi in vestibulo curiae iussit anulos aureos, qui tantus acervus fuit, ut metientibus dimidium super tres modios explesse sint quidam auctores. Fama tenuit, quae propior vero est, haud plus fuisse modio. Adiecit deinde verbis, quo maioris cladis indicium esset, neminem nisi equitem atque eorum ipsorum primores id gerere insigne. Summa fuit orationis, quo propius spem belli perficiendi sit, eo magis omni ope iuvandum Hannibalem esse. Procul enim ab domo militiam esse in media hostium

terra. Magnam vim frumenti, pecuniae absumi, et tot acies, ut hostium exercitus delesse, ita victoris etiam copias aliqua minuisse. Mittendum igitur supplementum esse, mittendam in stipendium pecuniam frumentumque tam bene meritis de nomine Punico militibus. Secundum haec dicta Magonis laetis omnibus Himilco, vir factionis Barcinæ, locum Hannonis increpandi esse ratus, „quid est, Hanno?“ inquit „etiam nunc poenitet belli suscepti adversus Romanos? Iube dedi Hannibalem, veta in tam prosperis rebus grates deis immortalibus agi. Audiamus Romanum senatorem in Carthaginiensium curia“. Tum Hanno: „tacuissem hodie, patres conscripti, ne quid in communi omnium gaudio, minus laetum quod esset vobis, loquerer: nunc interroganti senatori, poeniteatne adhuc suscepti adversus Romanos belli, si reticeam, aut superbus aut obnoxius videar; quorum alterum est hominis alienae libertatis oblitus, alterum suae. Respondeam, inquit, Himilconi, non desisse poenitere me belli neque desitutum ante invictum vestrum imperatorem incusare, quam finitum aliqua tolerabili conditione bellum videro; nec mihi pacis antiquae desiderium ulla alia res quam pax nova finiet. Itaque ista, quae modo Mago iactavit, Himilconi ceterisque Hannibalis satellitibus iam laeta sunt: mihi possunt laeta esse, quia res bello bene gestae, si volumus fortuna uti, pacem nobis aequiorem dabunt. Nam si praetermittimus hoc tempus, quo magis dare quam accipere possumus videri pacem, vereor ne haec quoque laetitia luxuriet nobis ac vana evadat. Quae tamen nunc quoque qualis est? Occidi exercitus hostium — mittite milites mihi. Quid aliud rogares, si esses victus? hostium cepi bina castra, praeda videlicet plena et comaeatum — frumentum et pecuniam date. Quid aliud, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres? Et ne omnia ipse mi-

rer — mihi quoque enim, quoniam respondi Himilconi, interrogare ius fasque est — velim seu Himilco seu Mago respondeat, quum ad internecionem Romani imperii pugnatum ad Cannas sit, constetque in defectionem totam Italiam esse, primum equis Latini nominis populus defecerit ad nos, deinde equis homo ex quinque et triginta tribubus ad Hannibalem transfugerit? Quum utrumque Mago negasset, „hostium quidem ergo“ inquit „adhuc nimis multum superest. Sed multitudo ea quid animorum quidve spei habeat, scire velim“.

XIII. Quum id nescire Mago diceret, „nihil facilius scitu est“ inquit. „Ecquos legatos ad Hannibalem Romani miserunt de pace? Ecquam denique mentionem pacis Romae factam esse allatum ad vos est?“ Quum id quoque negasset, „bellum igitur“ inquit „tam integrum habemus, quam habuimus, qua die Hannibal in Italiam est transgressus. Quam varia victoria priore Punico bello fuerit, plerique, qui meminimus, supersumus. Numquam terra marique magis prosperae res nostrae visae sunt quam ante consules C. Lutatium et A. Postumium fuerunt: Lutatio et Postumio consulibus devicti ad Aegates insulas sumus. Quod si, id quod di omen avertant, nunc quoque fortuna aliquid variaverit, tum pacem speratis quum vincemur, quam nunc quum vincimus dat nemo? Ego, si quis de pace consulat seu deferenda hostibus seu accipienda, habeo quid sententiae dicam: si de his quae Mago postulat refertis, nec victoribus mitti attinere puto, et frustrantibus nos falsa atque inani spe multo minus censeo mittenda esse“. Haud multos movit Hannonis oratio, nam et simultas cum familia Barcina leviolem auctorem faciebat, et occupati animi praesenti laetitia nihil, quo vanius fieret gaudium suum, auribus admittebant; debellatumque mox fore, si adniti paulum voluissent, rebantur. Itaque ingenti consensu

fit senatus consultum, ut Hannibali quattuor millia Numidarum in supplementum mitterentur et quadraginta elephantum et mille argenti talenta. Dictatorque cum Magone in Hispaniam praemissus est ad conducenda viginti millia peditum quattuor equitum, quibus exercitus, qui in Italia quique in Hispania erant, supplerentur.

XIV. Ceterum haec, ut in secundis rebus, senatui otiose gesta. Romanos praeter insitam industriam animis fortuna etiam cunctari prohibebat. Nam nec consul ulli rei, quae per eum agenda esset, deerat, et dictator M. Iunius Pera rebus divinis perfectis, latoque, ut solet, ad populum, ut equum escendere liceret, praeter duas urbanas legiones, quae principio anni a consulibus conscriptae fuerant, et servorum delectum cohortesque ex agro Piceno et Gallico collectas, ad ultimum prope desperatae rei publicae auxilium, quum honesta utilibus cedunt, descendit; edixitque, qui capitalem fraudem ausi, quique pecuniae iudicati in vinculis essent, qui eorum apud se milites fierent, eos noxa pecuniaque sese exsolvi iussurum. Ea sex millia hominum Gallicis spoliis, quae triumpho C. Flamini tralata erant, armavit. Itaque cum viginti quinque millibus armatorum ab urbe proficiscitur. Hannibal Capua recepta quum iterum Neapolitanorum animos partim spe partim metu nequicquam tentasset, in agrum Nolanum exercitum traducit, ut non hostiliter statim, quia non desperabat voluntariam deditonem, ita, si morarentur spem, nihil eorum, quae pati aut timere possent, praetermissurus. Senatus ac maxime primores eius in societate Romana cum fide perstare; plebs novarum, ut solet, rerum atque Hannibalis tota esse, metumque agrorum populationis et patianda in obsidione multa gravia indignaque proponere animo. Neque auctores defectionis deerant. Itaque ubi senatum metus cepit, si pro-

palam tenderent, resisti multitudini concitatae non posse, secunda simulando dilationem mali inveniunt. Placere enim sibi defectionem ad Hannibalem simulant: quibus autem conditionibus in foedus amicitiamque novam transeant, parum constare. Ita spatio sumpto legatos propere ad praetorem Romanum Marcellum Claudium, qui Casilini cum exercitu erat, mittunt, docentque, quanto in discrimine sit Nolana res: agrum Hannibalis esse et Poenorum, urbem extemplo futuram, ni subveniatur. Concedendo plebei senatum, ubi velint defecturos se, ne deficere praefestinant, effecisse. Marcellus collaudatis Nolanis eadem simulatione extrahi rem in suum adventum iussit, interim celari, quae secum acta essent, spemque omnem auxilii Romani. Ipse a Casilino Calatiam petit, atque inde Vulturno anni traiecto perque agrum Saticulanum Trebulanumque super Suessulam per montes Nolam pervenit.

XV. Sub adventum praetoris Romani Poenus agro Nolano excessit, et ad mare proxime Neapolim descendit, cupidus maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africa esset. Ceterum postquam Neapolim a praefecto Romano teneri accepit — M. Iunius Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus —, Neapoli quoque sicut Nola omnia petit Nuceriam. Eam quum aliquamdiu circumdisset, saepe vi saepe sollicitandis nequicquam nunc plebe nunc principibus, fame demum in deditionem accepit, pactus, ut inermes cum singulis abirent vestimentis. Deinde, ut qui a principio mitis omnibus Italicis praeter Romanos videri vellet, praemia atque honores, qui remanserint ac militare secum voluissent, proposuit. Nec ea spe quemquam tenuit: dilapsi omnes, quocumque hospitia aut fortuitus animi impetus tulit, per Campaniae urbes, maxime Nolam Neapolimque. Quum ferme triginta senatores ac forte primus quisque Capuam petissent,

exclusi inde, quod portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nuceriae praeda militi data est, urbs direpta atque incensa. Nolam Marcellus non sui magis fiducia praesidii quam voluntate principum habebat. Plebs timebatur et ante omnes L. Bantius, quem conscientia tentatae defectionis ac metus a praetore Romano nunc ad proditionem patriae, nunc, si ad id fortuna defuisset, ad transfugiendum stimulabat. Erat iuvenis acer et sociorum ea tempestate prope nobilissimus eques. Seminecem eum ad Cannas in acervo caesorum corporum inventum curatumque benigne etiam cum donis Hannibal domum remiserat. Ob eius gratiam meriti rem Nolanam in ius ditionemque dare voluerat Poeno, anxiumque eum et sollicitum cura novandi res praetor cernebat. Ceterum quum aut poena cohibendus esset aut beneficio conciliandus, sibi assumpsisse quam hosti ademisse fortem ac strenuum maluit socium, accitumque ad se benigne appellat: multos eum invidos inter populares habere inde existimatu facile esse, quod nemo civis Nolanus sibi indicaverit, quam multa eius egregia facinora militaria essent. Sed qui in Romanis militaverit castris, non posse obscuram eius virtutem esse. Multos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui vir esset ille, quaeque et quoties pericula pro salute ac dignitate populi Romani adisset, utique Cannensi proelio non prius pugna abstiterit, quam prope exsanguis ruina superincidentium virorum equorum armorumque sit oppressus. „Itaque macte virtute esto“ inquit. „Apud me tibi omnis honos atque omne praemium erit; et quo frequentior mecum fueris, senties eam rem tibi dignitati atque emolumento esse“: laetoque iuveni promissis equum eximium dono dat, bigatosque quingentos quaestorem numerare iubet; lictoribus imperat, ut eum se adire, quoties velit, patiantur.

XVI. Hae comitate Marcelli ferocis iuvenis animus adeo est mollitus, ut nemo inde sociorum rem Romanam fortius ac fidelius iuverit, quum Hannibal ad portas esset — Nolam enim rursus a Nuceria movit castra — plebesque Nolana de integro ad defectionem spectaret. Marcellus sub adventum hostium intra muros se recepit, non castris metuens, sed ne prodendae urbis occasionem nimis multis in eam imminentibus daret. Instrui deinde utrimque acies coeptae, Romanorum pro moenibus Nolae, Poenorum ante castra sua. Proelia hinc parva inter urbem castraque et vario eventu fiebant, quia duces nec prohibere paucos temere provocantes nec dare signum universae pugnae volebant. In hac quotidiana duorum exercituum statione principes Nolanorum nuntiant Marcello, nocturna colloquia inter plebem ac Poenos fieri; statutumque esse, ut, quum Romana acies egressa portis iret, impedimenta eorum ac sarcinas diriperent, clauderent deinde portas murosque occuparent, ut potentes rerum suarum atque urbis Poenum inde pro Romano acciperent. Haec ubi nuntiata Marcello sunt, collaudatis senatoribus Nolanis, priusquam aliquis motus in urbe oreretur, fortunam pugnae experiri statuit. Ad tres portas in hostes versas tripartito exercitum instruxit; impedimenta subsequi iussit, calones lixasque et invalidos milites vallum ferre. Media porta robora legionum et Romanos equites, duabus circa portis novos milites levemque armaturam ac sociorum equites statuit. Nolani muros portasque adire vetiti; subsidiaque destinata impedimentis data, ne occupatis proelio legionibus in ea impetus fieret. Ita instructi intra portas stabant. Hannibali sub signis, id quod per aliquot dies fecerat, ad multum diei in acie stanti primo miraculo esse, quod nec exercitus Romanus porta egrederetur, nec armatus quisquam in muris esset. Ratus deinde prodita col-

loquia esse metuque residues factos, partem militum in castra remittit, iussos propere apparatus omnem oppugnandae urbis in primam aciem afferre, satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum aliquem in urbe plebem moturam. Dum in sua quisque ministeria discursu trepidat ad prima signa, succeditque ad muros acies, patefacta repente porta Marcellus signa canere clamoremque tolli ac pedites primum, deinde equites, quanto maximo possent impetu, in hostem erumpere iubet. Satis terroris tumultusque in aciem mediam intulerant, quum duabus circa portis P. Valerius Flaccus et C. Aurelius legati in cornua hostium erupere. Addidere clamorem lixae calonesque et alia turba custodiae impedimentorum apposita, ut paucitatem maxime spernentibus Poenis ingentis repente exercitus speciem fecerint. Vix equidem ausim affirmare, quod quidam auctores sunt, duo millia et octingentos hostium caesos non plus quingentis Romanorum amissis. Sed sive tanta sive minor victoria fuit, ingens eo die res ac nescio an maxima illo bello gesta sit: non vinci enim ab Hannibale vincentibus difficilius fuit quam postea vincere.

XVII. Hannibal spe potiundae Nolae adempta quum Acerras recessisset, Marcellus extemplo clausis portis custodibusque dispositis, ne quis egrederetur, quaestionem in foro de iis, qui clam in colloquiis hostium fuerant, habuit; supra septuaginta damnatos proditoris securi percussit, bonaque eorum iussit publica populi Romani esse; et summa rerum senatui tradita cum exercitu omni profectus supra Suessulam castris positus consedit. Poenus Acerras primum ad voluntariam deditionem conatus pelli-cere, postquam obstinatos vidit, obsidere atque oppugnare parat. Ceterum Acerranis plus animi quam virium erat. Itaque desperata tutela urbis ut circumvallari moenia viderunt, priusquam continuaren-

tur hostium opera, per intermissa munimenta neglectasque custodias silentio noctis dilapsi per vias inviaque, qua quemque aut consilium aut error tulit, in urbes Campaniae, quas satis certum erat non mutasse fidem, perfugerunt. Hannibal Acerris direptis atque incensis, quum a Casino dictatorem Romanum legionesque ** acciri nuntiassent, ne quis tam propinquis hostium castris Capuae quoque ore-retur motus, exercitum ad Casilinum ducit. Casilinum eo tempore quingenti Praenestini habebant cum paucis Romanis Latinique nominis, quos eodem audita Cannensis clades contulerat. Hi non confecto Praeneste ad diem delectu serius profecti domo quum Casilinum ante famam adversae pugnae venissent, et aliis aggregantibus sese Romanis sociisque profecti a Casilino quum satis magno agmine irent, avertit eos retro Casilinum nuntius Cannensis pugnae. Ibi quum dies aliquot suspecti Campanis timentesque cavendis ac struendis in vicem insidiis traduxissent, iamque de Capuae defectione agi accipique Hannibalem satis pro certo haberent, interfectis nocte oppidanis partem urbis, quae cis Vulturnum est — eo enim dividitur anni — occupavere. Idque praesidii Casilini habebant Romani. Additur et Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta, eodem nuntio, quo Praenestini, paucos ante dies Casilinum compulsi. Et satis ferme armatorum ad tam exigua moenia et flumine altera parte cincta tuenda erat: penuria frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat.

XVIII. Hannibal quum iam inde haud procul esset, Gaetulos cum praefecto nomine Isalca praemittit, ac primo, si fiat colloquii copia, verbis benignis ad portas aperiendas praesidiumque accipiendum pellicere iubet, si in pertinacia perstent, rem gerere ac tentare, si qua parte invadere urbem possit. Ubi ad moenia accessere, quia silentium

erat, solitudo visa; metuque concessum barbarus ratus moliri portas et claustra refringere parat, quum patefactis repente portis cohortes duae, ad id ipsum instructae intus, ingenti cum tumultu erumpunt, stragemque hostium faciunt. Ita primis repulsis Maharbal cum maiore robore virorum missus, nec ipse eruptionem cohortium sustinuit. Postremo Hannibal castris ante ipsa moenia oppositis parvam urbem parvumque praesidium summa vi atque omnibus copiis oppugnare parat. Ac dum instat lacessitque corona undique circumdatis moenibus, aliquot milites et promptissimum quemque e muro turribusque ictos amisit. Semel ultro erumpentes agmine elephantorum opposito prope interclusit, trepidosque compulit in urbem satis multis ut ex tanta paucitate interfectis. Plures cecidissent, ni nox proelio intervenisset. Postero die omnium animi ad oppugnandum accenduntur, utique postquam corona aurea muralis proposita est, atque ipse dux castelli plano loco positi segnem oppugnationem Sagunti expugnantibus exprobrabat, Cannarum Trasumenique et Trebiae singulos admonens universosque. Inde vineae quoque coeptae agi cuniculique. Nec ad varios conatus hostium aut vis ulla aut ars deerat: socii Romanorum propugnacula adversus vineas statuere, transversis cuniculis hostium cuniculos excipere, et palam et clam coeptis obviam ire, donec pudor etiam Hannibalem ab incepto avertit, castrisque communitis ac praesidio modico imposito, ne omissa res videretur, in hiberna Capuam concessit. Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit, adversus omnia humana mala saepe ac diu duratum, bonis inexpertum atque insuetum. Itaque quos nulla mali vicerat vis, perdidere nimia bona ac voluptates immodicae; et eo impensius, quo avidius ex insolentia in eas se merserant. Somnus enim et vinum et epulae et scorta balineaque et

otium consuetudine in dies blandius ita enervaverunt corpora animosque, ut magis deinde praeteritae victoriae eos quam praesentes tutarentur vires, maiusque id peccatum ducis apud peritos artium militarium haberetur, quam quod non ex Cannensi acie protinus ad urbem Romanam duxisset. Illa enim cunctatio distulisse modo victoriam videri potuit, hic error vires ademisse ad vincendum. Itaque hereule, velut si cum alio exercitu a Capua exiret, nihil usquam pristinae disciplinae tenuit. Nam et redierunt plerique scortis impliciti, et ubi primum sub pellibus haberi coepti sunt viaque et alius militaris labor excepit, tironum modo corporibus animisque deficiebant; et deinde per omne aestivorum tempus magna pars sine commeatibus ab signis dilabebantur, neque aliae latebrae quam Capuae desertoribus erant.

TITI LIVII

AB URBE CONDITA

LIB. XXV. CAP. 23—32.

E PERIOCHA lib. XXV. Claudius Marcellus Syracusas expugnavit tertio anno, et ingentem se virum gessit. In eo tumultu captae urbis Archimedes intentus formis, quas in pulvere descripserat, interfectus est.

XXIII. Quum maxime Capua circumvallaretur, Syracusarum oppugnatio ad finem venit, praeterquam vi ac virtute ducis exercitusque, intestina etiam prodicione adiuta. Namque Marcellus initio veris in-

certus, utrum Agrigentum ad Himilconem et Hipocratem verteret bellum, an obsidione Syracusas premeret, quamquam nec vi capi videbat posse inexpugnabilem terrestri ac maritimo situ urbem nec fame, ut quam prope liberi a Carthagine commeatus alerent, tamen, ne quid inexpertum relinqueret, transfugas Syracusanos — erant autem apud Romanos aliqui nobilissimi viri inter defectionem ab Romanis, quia ab novis consiliis abhorrebant, pulsus — colloquiis suae partis tentare hominum animos iussit et fidem dare, si traditae forent Syracusae, liberos eos ac suis legibus victuros esse. Non erat colloqui copia, quia multorum animi suspecti omnium curam oculosque converterant, ne quid falleret tale admissum. Servus unus exsulum pro transfuga intromissus in urbem conventis paucis initium colloquendi de tali re fecit. Dein piscatoria quidam navi retibus operi circumvectique ita ad castra Romana collocutique cum transfugis: et iidem saepius eodem modo et alii atque alii. Postremo ad octoginta facti. Et quum iam composita omnia ad prodicionem essent, indicio delato ad Epiciden per Attalum quendam indignantem sibi rem creditam non esse, necati omnes cruciati sunt. Alia subinde spes, postquam haec yana evaserat, excepit. Damippus quidam Lacedaemonius, missus ab Syracusis ad Philippum regem, captus ab Romanis navibus erat. Huius utique redimendi et Epicydae cura erat ingens, nec abnuvit Marcellus, iam tum Aetolorum, quibus socii Lacedaemonii erant, amicitiam affectantibus Romanis. Ad colloquium de redemptione eius missis medius maxime atque utrisque opportunus locus ad portum Trogilorum propter turrim, quam vocant Galeagram, est visus. Quo quum saepius commearent, unus ex Romanis ex propinquo murum contemplatus, numerando lapides aestimandoque ipse secum, quid in fronte paterent

singuli, altitudinem muri, quantum proxime coniectura poterat, permensus, humilioremque aliquanto pristina opinione sua et ceterorum omnium ratus esse et vel mediocribus scalis superabilem, ad Marcellum rem defert. Haud spernenda visa. Sed quum adiri locus, quia ob id ipsum intentius custodiebatur, non posset, occasio quaerebatur; quam obtulit transfuga nuntians diem festum Dianae per triduum agi, et quia alia in obsidione desint, vino largius epulas celebrari, et ab Epicycde praebito universae plebei et per tribus a principibus diviso. Id ubi accepit Marcellus, cum paucis tribunorum militum collocutus, electisque per eos ad rem tantam agendam audendamque idoneis centurionibus militibusque, et scalis in occulto comparatis, ceteris signum dari iubet, ut mature corpora curarent quietique darent: nocte in expeditionem eundum esse. Inde ubi id temporis visum, quo de die epulatis iam vini satias principumque somni esset, signi unius milites ferre scalas iussit; et ad mille fere armati tenui agmine per silentium eo deducti. Ubi sine strepitu ac tumultu primi evaserunt in murum, secuti ordine alii, quum priorum audacia dubiis etiam animum faceret.

XXIV. Iam mille armatorum ceperant partem, quum ceterae admotae copiae: pluribusque scalis in murum evadebant signo ab Hexapylo dato, quo per ingentem solitudinem erat perventum, quia magna pars in turribus epulati aut sopiti vino erant aut semigraves potabant. Paucos tamen eorum oppressos in cubilibus interfecerunt. Prope Hexapylon est portula magna vi refringi coepta: et e muro ex composito tuba datum signum erat, et iam undique non furtim sed vi aperte gerebatur res. Quippe ad Epipolas frequentem custodiis locum perventum erat, terrendique magis hostes erant quam fallendi, sicut territi sunt. Nam simul ac tubarum est audi-

tus cantus clamorque tenentium muros partemque urbis, omnia teneri custodes rati alii per murum fugere, alii salire de muro, praecipitarique turba paventium. Magna pars tamen ignara tanti mali erat et gravatis omnibus vino somnoque et in vastae magnitudinis urbe partium sensu non satis peritante in omnia. Sub luce Hexapylo effracto Marcellus omnibus copiis urbem ingressus excitavit convertitque omnes ad arma capienda opemque, si quam possent, iam captae prope urbi ferendam. Epicycdes ab Insula, quam ipsi Nason vocant, citato profectus agmine, haud dubius, quin paucos per negligentiam custodum transgressos murum expulsurus foret, occurrentibus pavidis, tumultum augere eos dictitans et maiora ac terribiora vero afferre, postquam conspexit omnia circa Epipolas armis completa, lacessito tantum hoste paucis missilibus retro in Achradinam agmen convertit, non tam vim multitudinemque hostium metuens, quam ne qua intestina fraus per occasionem oriretur, clausasque inter tumultum Achradinae atque insulae invenirent portas. Marcellus ut moenia ingressus ex superioribus locis urbem omnium ferme illa tempestate pulcherrimam subiectam oculis vidit, illacrimasse dicitur partim gaudio tantae perpetratae rei, partim vetusta gloria urbis. Atheniensium classes demersae et duo ingentes exercitus cum duobus clarissimis ducibus deleti occurrebant, et tot bella cum Carthaginiensibus tanto cum discrimine gesta, tot tam opulenti tyranni regesque, praeter ceteros Hiero quum recentissimae memoriae rex, tum ante omnia, quae virtus ei fortunaque sua dederat, beneficiis in populum Romanum insignis. Ea quum universa occurrerent animo subiretque cogitatio, iam illa momento horae arsura omnia et ad cineres reditura, priusquam signa Achradinam admoveret, praemittit Syracusanos, qui intra praesidia Romana, ut ante

dictum est, fuerant, ut alloquio leni impellerent hostes ad dedendam urbem.

XXV. Tenebant Achradae portas murosque maxime transfugae, quibus nulla erat per conditiones veniae spes: ei nec adire muros nec alloqui quemquam passi. Itaque Marcellus, postquam id inceptum irritum fuit, ad Euryalum signa referri iussit. Tumulus est in extrema parte urbis versus a mari, viaeque imminens ferenti in agros mediterraneaue insulae, percommode situs ad comneatus excipiendos. Praeerat huic archi Philodemus Argivus ab Epicyde impositus: ad quem missus a Marcello Sosis, unus ex interfectoibus tyranni, quum longo sermone habito dilatus per frustrationem esset, retulit Marcello tempus eum ad deliberandum sumpsisse. Quum is diem de die differret, dum Hippocrates atque Himilco admoverent castra legionesque, haud dubius, si in arcem accepisset eos, deleri Romanum exercitum inclusum muris posse, Marcellus, ut Euryalum neque tradi neque capi vidit posse, inter Neapolim et Tychem — nomina ea partium urbis et instar urbium sunt — posuit castra, timens ne, si frequentia intrasset loca, contineri ab discursu miles avidus praedae non posset. Legati eo ab Tycha et Neapoli cum infulis et velamentis venerunt precantes, ut a caedibus et ab incendiis parceretur. De quorum precibus quam postulatis magis consilio habito Marcellus ex omnium sententia edixit militibus, ne quis liberum corpus violaret, cetera praedae futura. Castraque tectis parietum pro muro septa. Portis regione platearum patentibus stationes praesidiaque disposuit, ne quis in discursu militum impetus in castra fieri posset. Inde signo dato milites discurrerunt; refractisque foribus quum omnia terrore ac tumultu streperent, a caedibus tamen temperatum est: rapinis nullus ante modus fuit, quam omnia diuturna felicitate cumulata bona egressere.

Inter haec et Philodemus, quum spes auxilii nulla esset, fide accepta, ut inviolatus ad Epicyden rediret, deducto praesidio tradidit tumulum Romanis. Aversis omnibus ad tumultum ex parte captae urbis Bomilcar noctem eam nactus, qua propter vim tempestatis stare ad ancoram in salo Romana classis non posset, cum triginta quinque navibus ex portu Syracusano profectus libero mari vela in altum dedit quinque et quinquaginta navibus Epicydae et Syracusanis relictis; edoctisque Carthaginiensibus, in quanto res Syracusana discrimine esset, cum centum navibus post paucos dies redit, multis, ut fama est, donis ex Hieronis gaza ab Epicyde donatus.

XXVI. Marcellus Euryalo recepto praesidioque addito una cura erat liber, ne qua ab tergo vis hostium in arcem accepta inclusos impeditosque moenibus suos turbaret. Achradinam inde trinis castris per idonea dispositis loca, spe ad inopiam omnium rerum inclusos redacturum, circumsegit. Quum per aliquot dies quietae stationes utrimque fuissent, repente adventus Hippocratis et Himilconis, ut ultro undique oppugnarentur Romani, fecit. Nam et Hippocrates castris ad magnum portum communis signoque iis dato, qui Achradinam tenebant, castra vetera Romanorum adortus est, quibus Crispinus praeeerat; et Epicydes eruptionem in stationes Marcelli fecit; et classis Punica litori, quod inter urbem et castra Romana erat, appulsa est, ne quid praesidii Crispino submitti a Marcello posset. Tumulum tamen maiorem hostes praebuerunt quam certamen. Nam et Crispinus Hippocraten non repulit tantum munimentis, sed insecutus etiam est trepide fugientem; et Epicyden Marcellus in urbem compulit. Satisque iam etiam in posterum videbatur provisum, ne quid ab repentinis eorum excursionibus periculi foret. Accessit et ab pestilentia commune malum, quod facile utrorumque animos aver-

teret a belli consiliis. Nam tempore auctumni et locis natura gravibus, multo tamen magis extra urbem quam in urbe, intoleranda vis aestus per utraque castra omnium ferme corpora movit. Ac primo temporis ac loci vitio et aegri erant et moriebantur; postea curatio ipsa et contactus aegrorum vulgabat morbos, ut aut neglecti desertique, qui incidissent, morerentur, aut assidentes curantesque eadem vi morbi repletos secum traherent, quotidianaque funera et mors ob oculos esset, et undique dies noctesque ploratus audirentur. Postremo ita assuetudine mali efferaverant animos, ut non modo lacrimis iustoque comploratu prosequerentur mortuos, sed ne efferrent quidem aut sepelirent, iacerentque strata exanima corpora in conspectu similem mortem expectantium, mortuique aegros, aegri validos cum metu tum tabe ac pestifero odore corporum conficerent. Et ut ferro potius morerentur, quidam invadabant soli hostium stationes. Multo tamen vis maior pestis Poenorum castra quam Romana — diu circumsedendo Syracusas coelo aquisque assuerant magis — invasit. Ex hostium exercitu Siculi, ut primum videre ex gravitate loci vulgari morbos, in suas quisque propinquas urbes dilapsi sunt: at Carthaginienses, quibus nusquam receptus erat, cum ipsis ducibus Hippocrate atque Himilcone ad inter necionem omnes perierunt. Marcellus, ut tanta vis ingruebat mali, traduxerat in urbem suos infirmaque corpora tecta et umbrae recreaverant. Multi tamen ex Romano exercitu eadem peste absumpti sunt.

XXVII. Deleto terrestri Punico exercitu Siculi, qui Hippocratis milites fuerant ** haud magna oppida, ceterum et situ et munimentis tuta, tria millia alterum ab Syracusis, alterum quindecim abest. Eo et commeatus e civitatibus suis comportabant et auxilia accersebant. Interea Bomilcar iterum cum classe profectus Carthaginem, ita exposita fortuna

sociorum, ut spem faceret non ipsis modo salutarem opem ferri posse, sed Romanos quoque in capta quodam modo urbe capi, perpulit, ut onerarias naves quam plurimas omni copia rerum onustas secum mitterent classemque suam auferent. Igitur centum triginta navibus longis septingentis onerariis profectus a Carthagine satis prosperos ventos ad traiciendum in Siciliam habuit. Sed iidem venti superare eum Pachynum prohibebant. Bomilcaris adventus fama primo, dein praeter spem mora quum gaudium et metum in vicem Romanis Syracusanisque praebuisset, Epicycles metuens, ne, si pergerent iidem, qui tum tenebant, ab ortu solis flare per dies plures venti, classis Punica Africam repeteret, tradita Achradina mercenariorum militum ducibus ad Bomilcarem navigat. Classem in statione versa in Africam habentem atque timentem navale proelium, non tam quod impar viribus aut numero navium esset, — quippe etiam plures habebat — quam quod venti aptiores Romanae quam suae classi flarent, perpulit tamen, ut fortunam navalis certaminis experiri vellet. Et Marcellus, quum et Siculum exercitum ex tota insula conciri videret, et cum ingenti commeatu classem Punicam adventare, ne simul terra marique inclusus urbe hostium urgeretur, quamquam impar numero navium erat, prohibere aditu Syracusarum Bomilcarem constituit. Duae classes infestae circa promontorium Pachynum stabant, ubi prima tranquillitas maris in altum exisset, concursurae. Itaque cadente iam Euro, qui per dies aliquot saevierat, prior Bomilcar movit, cuius prima classis petere altum visa est, quo facilius superaret promontorium. Ceterum postquam tendere ad se Romanas naves vidit, incertum, qua subita territus re, Bomilcar vela in altum dedit, missisque nuntiis Heracleam, qui onerarias retro inde Africam repetere iuberent, ipse Siciliam praetervectus Taren-

tum petit. Epicydes a tanta repente destitutus spe, ne in obsidionem magna ex parte captae urbis rediret, Agrigentum navigat, expectaturus magis eventum quam inde quicquam moturus.

XXVIII. Quae ubi in castra Siculorum sunt nuntiata, Epicyden Syracusis excessisse, a Carthaginiensibus relictam insulam et prope iterum traditam Romanis, legatos de conditionibus dedendae urbis, explorata prius per colloquia voluntate eorum, qui obsidebantur, ad Marcellum mittunt. Quum haud ferme discreparet, quin, quae ubique regum fuissent, Romanorum essent, Siculis cetera cum libertate ac legibus suis servarentur, evocatis ad colloquium iis, quibus ab Epicyde creditae res erant, missos se simul ad Marcellum, simul ad eos ab exercitu Siculorum aiunt, ut una omnium, qui obsiderentur, quique extra obsidionem fuissent, fortuna esset, neve alteri proprie sibi paciscerentur quicquam. Recepti deinde ab iis, ut necessarios hospitesque alloquerentur, expositis, quae pacta iam cum Marcello haberent, oblata spe salutis perpulere eos, ut secum praefectos Epicydis Polyelimum et Philistionem et Epicyden, cui Sindon cognomen erat, aggredierentur. Interfectis iis et multitudine ad concionem vocata, inopiam quaeque ipsi inter se fremere occulti soliti erant, conquesti, quamquam tot mala urgerent, negarunt fortunam accusandam esse, quod in ipsorum esset potestate, quamdiu ea paterentur. Romanis causam oppugnandi Syracusas fuisse caritatem Syracusanorum, non odium: nam ut occupatas res ab satellitibus Hannibalis, deinde Hieronymi, Hippocrate atque Epicyde, audierint, tum bellum movisse, et obsidere urbem coepisse, ut crudeles tyrannos eius, non ut ipsam urbem expugnant. Hippocrate vero interempto, Epicyde intercluso ab Syracusis et praefectis eius occisis, Carthaginiensibus omni possessione Siciliae terra ma-

rique pulsus — quam superesse causam Romanis, cur non perinde ac si Hiero ipse viveret, unicus Romanae amicitiae cultor, incolumes Syracusas esse velint? Itaque nec urbi nec hominibus aliud periculum quam ab semet ipsis esse, si occasionem reconciliandi se Romanis praetermisissent: eam autem, qualis illo momento horae sit, nullam deinde fore, si simul ** liberatas ab impotentibus tyrannis apparuisset.

XXIX. Omnium igenti assensu audita ea oratio est. Praetores tamen prius creari quam legatos nominari placuit. Ex ipsorum deinde praetorum numero missi oratores ad Marcellum, quorum princeps „neque primo“ inquit „Syracusani a vobis defecimus, sed Hieronymus nequaquam tam in vos impius quam in nos; nec postea pacem tyranni caede compositam Syracusanus quisquam, sed satellites regii Hippocrates atque Epicydes oppressis nobis hinc metu hinc fraude turbaverunt. Nec quisquam dicere potest, aliquando nobis libertatis tempus fuisse, quod pacis vobiscum non fuerit. Nunc certe caede eorum, qui oppressas tenebant Syracusas, quum primum nostri arbitrii esse coepimus, extemplo venimus ad tradenda arma, dedendos nos urbem moenia, nullam recusandam fortunam, quae iam imposita a vobis fuerit. Gloriam captae nobilissimae pulcherrimaeque urbis Graecarum dei tibi dederunt, Marcelle. Quidquid unquam terra marique memorandum gessimus, id tui triumphii titulo accedit. Famae ne credi velis, quanta urbs a te capta sit, quam posteris quoque eam spectaculo esse, quo quisque terra, quisque mari venerit, nunc nostra de Atheniensibus Carthaginiensibusque tropaea, nunc tua de nobis ostendat; incolumesque Syracusas familiae vestrae sub clientela nominis Marcellorum tutelaque habendas tradas. Ne plus apud vos Hieronymi quam Hieronis memoria momenti faciat: diutius ille multo amicus fuit

quam hic hostis, et illius benefacta etiam persen-
sistis, huius amentia ad perniciem tantum ipsius va-
luit". Omnia et impetrabilia et tuta erant apud
Romanos: inter ipsos plus belli ac periculi erat.
Namque transfugae, tradi se Romanis rati, merce-
nariorum quoque militum auxilia in eundem com-
pulere metum; arreptisque armis praetores primum
obtruncant, inde ad caedem Syracusanorum discor-
runt, quosque fors obtulit, irati interfecere, atque
omnia, quae in promptu erant, diripuerunt. Tum,
ne sine ducibus essent, sex praefectos creavere, ut
terni Achradinae ac Naso praeesent. Sedato tan-
dem tumultu exsequentibus sciscitando mercenariis,
quae acta cum Romanis essent, dilucere id, quod
erat, coepit, aliam suam ac perfugarum causam esse.

XXX. In tempore legati a Marcello redierunt,
falsa eos suspicione incitatos memorantes, nec cau-
sam expetendae poenae eorum ullam Romanis esse.
Erat e tribus Achradinae praefectis Hispanus Mo-
ericus nomine. Ad eum inter comites legatorum de
industria unus ex Hispanorum auxiliariis est mis-
sus, qui sine arbitris Moericum nactus primum, quo
in statu reliquisset Hispaniam — et nuper inde ve-
nerat — exponit: omnia Romanis ibi obtineri armis.
Posse eum, si operae pretium faciat, principem po-
pularium esse, seu militare cum Romanis seu in
patriam reverti libeat. Contra, si malle obsideri
pergat, quam spem esse terra marique clauso? Mo-
tus his Moericus, quum legatos ad Marcellum mitti
placuisset, fratrem inter eos mittit, qui per eundem
illum Hispanum secretus ab aliis ad Marcellum de-
ductus, quum fidem accepisset composuissetque agen-
dae ordinem rei, Achradinam redit. Tum Moericus,
ut ab suspicione proditionis averteret omnium ani-
mos, negat sibi placere legatos commeari ultro ci-
troque, neque recipiendum quemquam neque mitten-
dum, et quo intentius custodiae serventur, opportuna

dividenda praefectis esse, ut suae quisque partis
tutandae reus sit. Omnes assensi sunt. Partibus
dividendis ipsi regio evenit ab Arethusa fonte usque
ad ostium magni portus. Id ut scirent Romani, fe-
cit. Itaque Marcellus nocte navem onerariam cum
armatis remulco quadriremis trahi ad Achradinam
iussit, exponique milites regione portae, quae prope
fontem Arethusam est. Hoc quum quarta vigilia
factum esset expositosque milites porta, ut conve-
nerat, recepisset Moericus, luce prima Marcellus om-
nibus copiis moenia Achradinae aggreditur ita, ut
non eos solum, qui Achradinam tenebant, in se
converteret, sed ab Naso etiam agmina armatorum
concurrerent relictis stationibus suis ad vim et im-
petum Romanorum arcendum. In hoc tumultu ac-
tuariae naves instructae iam ante circumvectaeque
ad Nasum armatos exponunt, qui improvise adorti
semiplenas stationes et adaperatas fores portae, qua
paulo ante excurrerant armati, haud magno certamine
Nasum cepere desertam trepidatione et fuga
custodum. Neque in ullis minus praesidii aut per-
tinaciae ad manendum quam in transfugis fuit, quia
ne suis quidem satis credentes se medio certamine
effugerunt. Marcellus, ut captam esse Nasum vidit,
et Achradinae regionem unam teneri, Moericumque
cum praesidio suis adiunctum, receptui cecinit, ne
regiae opes, quarum fama maior quam res erat, di-
riperentur.

XXXI. Suppresso impetu militum ut iis, qui in
Achradina erant, transfugis spatium locusque fugae
datus est, Syracusani tandem liberi metu portis
Achradinae apertis oratores ad Marcellum mittunt,
nihil petentes aliud quam incolumitatem sibi liberis-
que suis. Marcellus consilio advocato et adhibitis
etiam Syracusanis, qui per seditiones pulsati ab domo
intra praesidia Romana erant, respondit, non plura
per annos quinquaginta benefacta Hieronis quam

paucis his annis maleficia eorum, qui Syracusas tenuerint, erga populum Romanum esse. Sed pleraque eorum, quo debuerint, recidisse foederumque raptorum ipsos ab se graviore multo, quam populus Romanus voluerit, poenas exegisse. Se quidem tertium annum circumsedere Syracusas, non ut populus Romanus servatam civitatem haberet, sed ne alienigenarum transfugarumque duces captam et oppressam tenerent. Quid potuerint Syracusani facere, exemplo vel eos esse Syracusanorum, qui intra praesidia Romana fuerint, vel Hispanum ducem Moericum, qui praesidium tradiderit, vel ipsorum Syracusanorum postremo serum quidem sed forte consilium. Sibi omnium laborum periculorumque circa moenia Syracusana terra marique tam Jiu exhaustorum nequaquam tantum fructum esse, quam quod capere Syracusas potuisset. Inde quaestor cum praesidio ad Nasum ad accipiendam pecuniam regiam custodiendamque missus. Urbs diripienda militi data est custodibus divisim per domos eorum, qui intra praesidia Romana fuerant. Quum multa irae, multa avaritiae foeda exempla ederentur, Archimeden memoriae proditum est in tanto tumultu, quantum capta urbs in discursu diripientium militum cedere poterat, intentum formis, quas in pulvere descripserat, ab ignaro milite, quis esset, interfectum; aegre id Marcellum tulisse, sepulturaeque curam habitam, et, propinquis etiam inquisitis honori praesidioque nomen ac memoriam eius fuisse. Hoc maxime modo Syracusae captae, in quibus praedae tantum fuit, quantum vix capta Carthagine tum fuisset, cum qua viribus aequis certabatur. Paucis ante diebus, quam Syracusae caperentur, T. Otacilius cum quinquere milibus octoginta Uticam ab Lilybaeo transmisit, et quum ante lucem portum intrasset, onirarias frumento onustas cepit, egressusque in terram depopulatus est aliquantum agri circa

Uticam, praedamque omnis generis retro ad naves egit. Lilybaeum tertio die quam inde profectus erat cum centum triginta onerariis navibus frumento praedaque onustus redit, idque frumentum extemplo Syracusas misit, quod ni tam in tempore subvenisset, victoribus victisque pariter pernicioosa fames instabat.

TITI LIVII

AB URBE CONDITA

LIB. XXVI. CAP. 1—16, 41—51.

E PERIOCHA libri XXVI. Hannibal ad tertium lapidem ab urbe Roma super Anienem castra posuit. Ipse cum duobus millibus equitum usque ad ipsam Capenam portam, ut situm urbis exploraret, obequitavit. Et quum per triduum in aciem utrimque exercitus omnis descendisset, certamen tempestas diremit, nam quum in castra redisset, statim serenitas erat. Capua capta est a Q. Fulvio et Appio Claudio coss. Principes Campanorum veneno sibi mortem consciverunt. Quum senatus Campanorum deligatus esset ad palos, ut securi feriretur, literas a senatu missas Q. Fulvius consul, quibus iubebatur parcere, antequam legeret, in sinu posuit, et lege agi iussit, et supplicium peregit. . . . P. Scipio, P. filius eius, qui in Hispania occiderat, Novam Carthaginem expugnavit.

I. Cn. Fulvius Centumalus, P. Sulpicius Galba consules quum Idibus Martiis magistratum inissent, senatu in Capitolium vocato de re publica, de administratione belli, de provinciis exercitibusque patres consuluerunt. Q. Fulvio, Ap. Claudio, prioris anni consulibus, prorogatum imperium est atque

exercitus, quos habebant, decreti, adiectumque, ne a Capua, quam obsidebant, abscederent prius, quam expugnassent. Ea tum cura maxime intentos habebat Romanos, non ab ira tantum, quae in nullam unquam civitatem iustior fuit, quam quod urbs tam nobilis ac potens, sicut defectione sua traxerat aliquot populos, ita recepta inclinatura rursus animos videbatur ad veteris imperii respectum. Et praetoribus prioris anni, M. Iunio in Etruria, P. Sempronio in Gallia, cum binis legionibus, quas habuerant, prorogatum est imperium. Prorogatum et M. Marcello, ut pro consule in Sicilia reliqua belli perficeret eo exercitu, quem haberet: si supplemento opus esset, suppleret de legionibus, quibus P. Cornelius propraetor in Sicilia praeesset, dum ne quem militem legeret ex eo numero, quibus senatus missionem reditumque in patriam negasset ante belli finem. C. Sulpicio, cui Sicilia evenerat, duae legiones, quas P. Cornelius habuisset, decretae et supplementum de exercitu Cn. Fulvii, qui priore anno in Apulia foede caesus fugatusque erat. Huic generi militum senatus eundem, quem Cannensibus, finem statuerat militiae. Additum etiam utrorumque ignominiae est, ne in oppidis hibernarent, neve hiberna propius ullam urbem decem millibus passuum aedificarent. L. Cornelio in Sardinia duae legiones datae, quibus Q. Mucius praefuerat: supplementum, si opus esset, consules scribere iussi. T. Otacilio et M. Valerio Siciliae Graeciaeque ora cum legionibus classibusque, quibus praecerant, decretae. Quinquaginta Graecia cum legione una, centum Sicilia cum duabus legionibus habebant naves. Tribus et viginti legionibus Romanis eo anno bellum terrae marique est gestum.

II. Principio eius anni quum de litteris L. Marcii referretur, res gestae magnificae senatui visae: titulus honoris, quod imperio non populi iussu, non

ex auctoritate patrum dato „propraetor senatui“ scripserat, magnam partem hominum offendebat: rem mali exempli esse, imperatores legi ab exercitibus, et sollemne auspicatorum comitorum in castra et provincias procul ab legibus magistratibusque ad militarem temeritatem transferri. Et quum quidam referendum ad senatum censerent, melius visum differri eam consultationem, donec proficiscerentur equites, qui ab Marcio litteras attulerant. Rescribi de frumento et vestimentis exercitus placuit; eam utramque rem curae fore senatui: ascribi autem „propraetori L. Marcio“ non placuit, ne id ipsum, quod consultationi reliquerant, pro praeiudicato ferret. Dimissis equitibus de nulla re prius consules retulerunt, omniumque in unum sententiae congruebant, agendum cum tribunis plebis esse, primo quoque tempore ad plebem ferrent, quem cum imperio mitti placeret in Hispaniam ad eum exercitum, cui Cn. Scipio imperator praefuisset. Ea res cum tribunis acta promulgataque est. Sed aliud certamen occupaverat animos. C. Sempronius Blaesus die dicta Cn. Fulvium ob exercitum in Apulia amissum in concionibus vexabat, multos imperatores temeritate atque inscitia exercitum in locum praecipitem perduxisse dictitans, neminem praeter Cn. Fulvium ante corrupisse omnibus vitiis legiones suas, quam proderet. Itaque vere dici posse prius eos perisse, quam viderent hostem, nec ab Hannibale sed ab imperatore suo victos esse. Neminem quum suffragium ineat, satis cernere, cui imperium, cui exercitum permittat. Quid interfuisse inter Tib. Sempronium? Quum ei servorum exercitus datus esset, brevi effecisse disciplina atque imperio, ut nemo eorum generis ac sanguinis sui memor in acie esset, praesidio sociis, hostibus terrori essent; Cumas, Beneventum aliasque urbes eos velut e faucibus Hannibalis ereptas populo Romano restituisse: Cn.

Fulvium Quiritium Romanorum exercitum, honeste genitos, liberaliter educatos, servilibus vitiis imbutos. Ergo effecisse, ut feroces et inquieti inter socios, ignavi et imbelles inter hostes essent, nec impetum modo Poenorum sed ne clamorem quidem sustinere possent. Nec Hercule mirum esse cessisse milites in acie, quum primus omnium imperator fugeret: magis mirari se aliquos stantes cecidisse, et non omnes comites Cn. Fulvii fuisse pavoris ac fugae. C. Flaminius, L. Paulum, L. Postumium, Cn. ac P. Scipiones cadere in acie maluisse quam deserere circumventos exercitus: Cn. Fulvium prope anum nuntium deleti exercitus Romam redisse. Facinus indignum esse, Cannensem exercitum, quod ex acie fugerit, in Siciliam deportatum, ne prius inde dimittatur, quam hostis ex Italia decesserit, et hoc idem in Cn. Fulvii legionibus nuper decretum: Cn. Fulvio fugam ex proelio ipsius temeritate commisso impunitam esse; et eum in ganea lustrisque, ubi iuventam egerit, senectutem acturum: milites, qui nihil aliud peccaverint, quam quod imperatoris similes fuerint, relegatos prope in exsilium ignominiosam pati militiam. Adeo imparem libertatem Romae diti ac pauperi, honorato atque inhonorato esse.

III. Reus ab se culpam in milites transferebat: eos ferociter pugnam poscentes productos in aciem, non eo quo voluerint, quia serum diei fuerit, sed postero die, et tempore et loco aequo instructos, seu famam seu vim hostium non sustinuisse. Quum effuse omnes fugerent, se quoque turba ablatum, ut Varronem Cannensi pugna, ut multos alios imperatores. Qui autem solum se restantem prodesse rei publicae, nisi si mors sua remedio publicis claudibus futura esset, potuisse? Non se inopia comitatus, non in loca iniqua incaute deductum, non agmine inexplorato euntem insidiis circumventum:

vi aperta, armis, acie victum. Nec suorum animos nec hostium in potestate habuisse: suum cuique ingenium audaciam aut pavorem facere. Bis est accusatus pecuniaque anquisitum: tertio testibus datis, puum, praeterquam quod omnibus probris onerabatur, iurati permulti dicerent fugae pavorisque initium a praetore ortum, ab eo desertos milites, quum haud vanum timorem ducis crederent, terga dedisse; tanta ira accensa est, ut capite anquirendum concio succlamaret. De eo quoque novum certamen ortum: nam quum bis pecunia anquisisset, tertio capitis se anquirere diceret, tribuni plebis appellati collegae negarunt se in mora esse, quo minus, quod ei more maiorum permissum esset, seu legibus seu moribus mallet, anquireret, quoad vel capitis vel pecuniae iudicasset privato. Tum Sempronius perduellionis se iudicare Cn. Fulvio dixit, diemque comitiis ab C. Calpurnio praetore urbis petit. Inde alia spes ab reo tentata est, si adesse in iudicio Q. Fulvius frater posset, florens tum et fama rerum gestarum et propinqua spe Capuae potiundae. Id quum per litteras miserabiliter pro fratris capite scriptas petisset Fulvius, negassentque patres e republica esse abscedi a Capua, postquam dies comitorum aderat, Cn. Fulvius exsulatum Tarquinius abiit. Id ei iustum exsilium esse scivit plebs.

IV. Inter haec vis omnis belli versa in Capuam erat. Obsidebatur tamen acrius quam oppugnabatur; nec aut famem tolerare servitia ac plebs poterant, aut mittere nuntios ad Hannibalem per custodias tam artas. Inventus est Numida, qui acceptis litteris, evasurum se professus, praestaret promissum. Per media Romana castra nocte egressus spem accendit Campanis, dum aliquid virium superesset, ab omni parte eruptionem tentandi. Ceterum in multis certaminibus equestria proelia ferme prospera faciebant, pedites superabantur. Sed ne-

quaquam tam laetum vincere quam triste vinci ulla parte erat ab obsesso et prope expugnato hoste. Inita tandem ratio est, ut quod viribus deerat, arte aequaretur. Ex omnibus legionibus electi sunt iuvenes maxime vigore ac levitate corporum veloces; eis parmae breviores quam equestres et septena iacula quaternos longa pedes data, praefixa ferro, quale hastis velitaribus inest. Eos singulos in equos suos accipientes equites assuefecerunt et vehi post sese et desilire perniciter, ubi datum signum esset. Postquam assuetudine quotidiana satis intrepide fieri visum est, in campum, qui medius inter castra murumque erat, adversus instructos Campanorum equites processerunt; et, ubi ad coniectum teli ventum est, signo dato velites desiliunt. Pedestris inde acies ex equitatu repente in hostium equites incurrit, iaculaque cum impetu alia super alia emittunt. Quibus plurimis in equos virosque passim coniectis permultos vulneraverunt, pavoris tamen plus ex re nova atque inopinata iniectum est, et in percussum hostem equites invecti fugam stragemque eorum usque ad portas fecerunt. Inde equitatu quoque superior Romana res fuit. Institutum ut velites in legionibus essent. Auctorem peditum equiti immiscendorum centurionem Q. Navium ferunt, honoreque id ei apud imperatorem fuisse.

V. Quum in hoc statu ad Capuam res essent, Hannibalem diversum Tarentinae arcis potiundae Capuaeque retinendae trahebant curae. Vicit tamen respectus Capuae, in quam omnium sociorum hostiumque conversos videbat animos, documento futurae, qualemcumque eventum defectio ab Romanis habuisset. Igitur magna parte impedimentorum relicta in Brutiis et omni graviore armatu cum delectis peditum equitumque, quam poterat aptissimis ad maturandum iter, in Campaniam contendit. Secuti tamen tam raptim euntem tres et triginta ele-

phanti. In valle occulta post Tifata montem imminuentem Capuae consedit. Adveniens quum castellum Galatiam praesidio vi pulso cepisset, in circumsedentes Capuam se vertit. Praemissis namque nuntiis Capuam, quo tempore castra Romana aggressurus esset, ut eodem et illi ad eruptionem parati portis omnibus sese effunderent, ingentem praebuit terrorem. Nam alia parte ipse adortus est, alia Campani omnes, equites peditesque, et cum iis Punicum praesidium, cui Bostar et Hanno praecerant, erupit. Romani ut in re trepida, ne ad unam concurrendo partem aliquid indefensi relinquerent, ita inter sese copias partiti sunt: Ap. Claudius Campanis, Fulvius Hannibali est oppositus; C. Nero propraetor cum equitibus sextae legionis via, quae Suessulam fert, C. Fulvius Flaccus legatus cum sociali equitatu constitit e regione Vulturni amnis. Proelium non solito modo clamore ac tumultu est coeptum, sed ad alium virorum equorum armorumque sonum disposita in muris Campanorum imbellis multitudo tantum cum aeris crepitu, qualis in defectu lunae silenti nocte cieri solet, edidit clamorem, ut averteret etiam pugnantium animos. Campanos facile a vallo Appius arcebat: maior vis ab altera parte Fulvium Hannibal et Poeni urgebant. Legio ibi sexta loco cessit, qua pulsa cohors Hispanorum cum tribus elephantis usque ad vallum pervasit; ruperatque mediam aciem Romanorum et in ancipiti spe ac periculo erat, utrum in castra perrumperet an intercluderetur a suis. Quem pavorem legionis periculumque castrorum Fulvius ubi vidit, Q. Navium primoresque alios centurionum hortatur, ut cohortem hostium sub vallo pignantem invadant. In summo discrimine rem verti: aut viam dandam iis esse, et minore conatu, quam condensam aciem irrupissent, in castra irrupturos, aut conficiendos sub vallo esse. Nec magni certaminis rem fore: paucos

esse et ac suis interclusos; et quae, dum paveat Romanus, interrupta acies videatur, eam, si se utrimque in hostem vertat, ancipiti pugna medios circumventuram. Navius ubi haec imperatoris dicta accepit, secundi hastati signum ademptum signifero in hostes infert, iacturum in medios eos minitans, ni se propere sequantur milites et partem capessant pugnae. Ingens corpus erat, et arma honestabant; et sublatum alte signum converterat ad spectaculum cives hostesque. Ceterum postquam iam ad signa pervenerant Hispanorum, tum undique in eum tragulae coniectae et prope tota in unum acies versa: sed neque multitudo hostium neque telorum vis arceret impetum eius viri potuerunt.

VI. Et M. Atilius legatus primi principis ex eadem legione signum inferri in cohortem Hispanorum coegit: et qui castris praerant, L. Porcius Licinus et T. Popillius legati, pro vallo acriter propugnant, elephantosque transgredientes in ipso vallo conficiunt. Quorum corporibus quum oppleta fossa esset, velut aggere aut ponte iniecto transitum hostibus dedit. Ibi per stragem iacentium elephantorum atrox edita caedes. Altera in parte castrorum iam impulsus erant Campani Punicumque praesidium, et sub ipsa porta capuae, quae Vulturum fert, pugnabatur: neque tam armati irrumpentibus Romanis resistebant, quam quod porta ballistis scorpionibusque instructa missilibus procul hostes arcebat. Et suppressit impetum Romanorum vulnus imperatoris Ap. Claudii, cui suos ante prima signa adhortanti sub laevo humero summum pectus gaeso ictum est. Magna vis tamen hostium ante portam est caesa, ceteri trepidi in urbem compulsi. Et Hannibal, postquam cohortis Hispanorum stragem vidit summaque vi castra hostium defendi, omissa oppugnatione recipere signa et convertere agmen peditum obiecto ab tergo equitatu, ne hostis instaret, coepit.

Legionum ardor ingens ad hostem insequendum fuit; sed Flaccus receptui cani iussit, satis ad utrumque profectum ratus, ut et Campani, quam haud multum in Hannibale praesidii esset, et ipse Hannibal sentiret. Caesa eo die, qui huius pugnae auctores sunt, octo millia hominum de Hannibalis exercitu tria ex Campanis tradunt, signaque Carthaginiensibus quindecim adempta, duodeviginti Campanis. Apud alios nequaquam tantam molem pugnae inveni, plusque pavoris quam certaminis fuisse, quum inopinato in castra Romana Numidae Hispanique cum elephantis irrupissent, elephantis per media castra vadentes stragem tabernaculorum ingenti sonitu ac fugam abrumpentium vincula iumentorum facerent. Fraudem quoque super tumultum adiectam immissis ab Hannibale, qui — habuit aliquot — gnari latinae linguae iuberent consulum verbis, quoniam amissa castra essent, pro se quemque militum in proximos montes fugere: sed eam celeriter cognitam fraudem, oppressamque magna caede hostium; elephantos igni e castris exactos. Hoc ultimum — utcumque initum finitumque est — ante deditionem Capuae proelium fuit. Medixtuticus, qui summus magistratus apud Campanos est, eo anno Seppius Loesius erat, loco obscuro tenuique fortuna ortus. Matrem eius quondam pro pupillo eo procurantem familiare ostentum, quum respondisset haruspex summum quod esset imperium Capuae, perventurum ad eum puerum, nihil ad eam spem agnoscentem dixisse ferunt „non tu perditas res Campanorum narras, ubi summus honos ad filium meum perveniet?“ Ea ludificatio veri et ipsa in verum vertit: nam quum fame ferroque urgerentur, nec spes ulla superesset sisti [*posse, iis qui nati*] in spem honorum erant honores detrectantibus, Loesius querendo desertam ac proditam a primoribus Capuam summum magistratum ultimus omnium Campanorum cepit.

VII. Ceterum Hannibal ut nec hostes elici amplius ad pugnam vidit neque per castra eorum perumpi ad Capuam posse, ne suos quoque commeatus intercluderent novi consules, abscedere irritum incepto et movere a Capua statuit castra. Multa secum, quoniam inde ire pergeret, volventi subiit animum impetus caput ipsum belli Romam petendi; cuius rei semper cupitae praetermissam occasionem post Cannensem pugnam et alii vulgo fremebant et ipse non dissimulabat: necopinato pavore ac tumultu non esse desperandum aliquam partem urbis occupari posse; et si Roma in discrimine esset, Capuam extemplo omissuros aut ambo imperatores Romanos aut alterum ex iis; et si divisissent copias, utrumque infirmiore factum, aut sibi aut Campanis bene gerendae rei fortunam daturus esse. Una ea cura agebat, ne, ubi abscessisset, extemplo dederentur Campani. Numidam promptum ad omnia agenda audendaque donis pellicit, ut litteris acceptis specie transfugae castra Romana ingressus altera parte clam Capuam pervadat. Litterae autem erant adhortatione plenae: profectionem suam, quae salutaris illis foret, abstracturam ad defendendam Romam ab oppugnanda Capua duces atque exercitus Romanos. Ne desponderent animos: tolerando paucos dies totam soluturos obsidionem. Inde naves in flumine Vulturno comprehensas subigi ad id, quod iam ante praesidii causa fecerat, castellum iussit: quarum ubi tantam copiam esse, ut una nocte traicere posset exercitus, allatum est, cibariis decem dierum praeparatis deductas nocte ad fluvium legionum ante lucem traiecit.

VIII. Id priusquam fieret, ita futurum compertum ex transfugis Fulvius Flaccus senatui Romam quum scripsisset, varie animi hominum pro cuiusque ingenio affecti sunt. Ut in re tam trepida senatu extemplo vocato P. Cornelius, cui Asinae cognomen

erat; omnes duces exercitusque ex tota Italia neque Capuae neque ullius alterius rei memor ad urbis praesidium revocabat; Fabius Maximus abscedi a Capua terrerique et circumagi ad nutus comminationesque Hannibalis flagitiosum ducebat. Qui ad Cannas victor ire tamen ad urbem ausus non esset, eum a Capua repulsum spem potiundae urbis Romae cepisse! Non ad Romam obsidendam sed ad Capuae liberandam obsidionem ire. Romam cum eo exercitu, qui ad urbem esset, Iovem foederum ruptorum ab Hannibale testem deosque alios defensuros esse. Has diversas sententias media sententia P. Valerii Flacci vicit, qui utriusque rei memor imperatoribus, qui ad Capuam essent, scribendum censuit, quid ad urbem praesidii esset; quantas autem Hannibal copias duceret, aut quanto exercitu ad Capuam obsidendam opus esset, ipsos scire. Si et Romam e ducibus alter et exercitus pars mitti posset, ut ab reliquo et duce et exercitu Capua recte obsideretur, inter se compararent Claudius Fulviusque, utri obsidenda Capua, utri ad prohibendam obsidione patriam Romam veniendum esset. Hoc senatus consulto Capuam perlato Q. Fulvius proconsul, cui collega ex vulnere aegro eundem Romanam erat, e tribus exercitibus milite electo, ad quindecim millia peditum mille equites Vulturnum traducit. Inde quum Hannibalem Latina via iturum satis comperisset, ipse per Appiae municipia quaeque propter eam viam sunt, Setia, Coram, Lanuvium praemisit, ut commeatus paratos et in urbibus haberent et ex agris deviis in viam proferrerent, praesidiaque in urbes contraherent, ut sua cuique res publica in manu esset.

IX. Hannibal quo die Vulturnum est transgressus, haud procul a flumine castra posuit; postero die praeter Cales in agrum Sidicinum pervenit. Ibi diem unum populiando moratus per Suessanum Al-

lifanumque et Casinatem agrum via Latina ducit. Sub Casinum biduo stativa habita et passim populationes factae. Inde praeter Interamnam Aquinumque in Fregellanum agrum ad Lirim fluvium ventum, ubi intercisum pontem a Fregellanis morandi itineris causa invenit. Et Fulvium Vulturum tenuerat annis, navibus ab Hannibale incensis rates ad traiciendum exercitum in magna inopia materiae aegre comparantem. Traiecto ratibus exercitu reliquum Fulvio expeditum iter non per urbes modo sed circa viam expositis benigne commeatibus erat, alacresque milites alius alium, ut adderet gradum memor ad defendendam ire patriam, hortabantur. Romanam Fregellanus nuntius diem noctemque itinere continuato ingentem attulit terrorem: tumultuosius quam allatum erat cursus hominum affingentium vana auditis totam urbem concitat. Ploratus mulierum non ex privatis solum domibus exaudiebatur, sed undique matronae in publicum effusae circa deum delubra discurrunt, crinibus passis aras verrentes nixae genibus, supinas manus ad coelum ac deos tendentes orantesque, ut urbem Romanam e manibus hostium eriperent, matresque Romanas et liberos parvos inviolatos servarent. Senatus magistratibus in foro praesto est, si quid consulere velint. Alii accipiunt imperia disceduntque ad suas quisque officiorum partes; alii offerunt se, si quo usus operae sit. Praesidia in arce, in Capitolio, in muris, circa urbem, in monte etiam Albano atque arce Aesulana ponuntur. Inter hunc tumultum Q. Fulvium proconsulem profectum cum exercitu a Capua affertur; cui ne minueretur imperium, si in urbem venisset, decernit senatus, ut Q. Fulvio par cum consulibus imperium esset. Hannibal infestius perpopulato agro Fregellano propter intercisos pontes, per Frusinatem Ferentinatamque et Anagninum agrum in Labicanum venit. Inde Alcido Tusculum

petit, nec receptus moenibus infra Tusculum dextrorsus Gabios descendit. Inde in Pupiniam exercitu demisso octo millia passuum ab Roma posuit castra. Quo propius hostis accedebat, eo maior caedes fiebat fugientium praecedentibus Numidis, pluresque omnium generum atque aetatium capiebantur.

X. In hoc tumultu Fulvius Flaccus porta Capena cum exercitu Romam ingressus media urbe per Carinas Esquilias contendit; inde egressus inter Esquilinam Collinamque portam posuit castra. Aediles plebis commeatum eo comportarunt. Consules senatusque in castra venerunt. Ibi de summa re publica consultatum. Placuit consules circa portas Collinam Esquilinamque ponerent castra, C. Calpurnium praetorem urbanum Capitolio atque arci praeesse, et senatum frequentem in foro contineri, si quid in tam subitis rebus consulto opus esset. Inter haec Hannibal ad Anienem fluvium tria millia passuum ab urbe castra admovit. Ibi stativis positus ipse cum duobus millibus equitum ad portam Collinam usque ad Herculis templum est progressus, atque, unde proxime poterat, moenia situmque urbis obequitans contemplabatur. Id eum tam licenter atque otiose facere Flacco indignum visum est: itaque immisit equites summo verique atque in castra redigi hostium equitatum iussit. Quum commissum proelium esset, consules transfugas Numidarum, qui tum in Aventino ad mille et ducentos erant, media urbe transire Esquilias iusserunt, nullos aptiores inter convalles tectaque hortorum et sepulera aut cavas undique vias ad pugnandum futuros rati. Quos quum ex arce Capitolioque clivo Publicio in equis decurrentes quidam vidissent, captum Aventinum conclamaverunt. Ea res tantum tumultum ac fugam praebuit, ut nisi castra Punica extra urbem fuissent, effusura se omnis pavida multitudo fuerit: tunc in

domos atque in tecta refugiebant, vagosque in viis suos pro hostibus lapidibus telisque incessabant. Nec comprimi tumultus aperiri error poterat re-fertis itineribus agrestium turba pecorumque, quae repentinus pavor in urbem compulerat. Equestre proelium secundum fuit, summotique hostes sunt. Et quia multis locis comprimendi tumultus erant, qui temere oriebantur, placuit omnes, qui dictatores consules censoresve fuissent, cum imperio esse, donec recessisset a muris hostis. Et diei quod reliquum fuit et nocte insequentis multi temere excitati tumultus sunt compressique.

XI. Postero die transgressus Anienem Hannibal in aciem omnes copias eduxit; nec Flaccus consulesque certamen defrectavere. Instructis utrimque exercitibus in eius pugnae casum, in qua urbs Roma victori praemium esset, imber ingens grandine mixtus ita utramque aciem turbavit, ut vix armis retentis in castra sese receperint nullius rei minore quam hostium metu. Et postero die eodem loco acies instructas eadem tempestas diremit. Ubi recepissent se in castra, mira serenitas cum tranquillitate oriebatur. In religionem ea res apud Poenos versa est, auditaque vox Hannibalis fertur, potiundae sibi urbis Romae modo mentem non dari, modo fortunam. Minuere etiam spem eius et aliae, parva magnaque, res: magna illa, quod, quum ipse ad moenia urbis Romae armatus sederet, milites sub vexillis in supplementum Hispaniae profectos audiit; parva autem, quod per eos dies eum forte agrum, in quo ipse castra haberet, venisse nihil ob id deminuto pretio cognitum ex quodam captivo est. Id vero adeo superbum atque indignum visum, eius soli, quod ipse bello captum possideret haberetque, inventum Romae emptorem, ut extemplo vocato praecone tabernas argentarias, quae circa forum Romanum essent, iusserit venire. His motus ad Tutiam

fluvium castra retulit, sex millia passuum ab urbe. Inde ad lucum Feroniae pergit ire, templum ea tempestate inclutum divitiis. Capenates alique accolae eius erant. Primitias frugum eo donaque alia pro copia portantes multo auro argentoque id exornatum habebant. Lis omnibus donis tum spoliatum templum. Aeris acervi, quum rudera milites religione inducti iacerent, post profectionem Hannibalis magni inventi. Huius populatio templi haud dubia inter scriptores est. Coelius Romam euntem ab Ereto divertisse eo Hannibalem tradit, iterque eius ab Reate Cutiliisque et ab Amiterno orditur: ex Campania in Samnium, inde in Pelignos pervenisse, praeterque oppidum Sulmonem in Marrucinos transisse; inde Albensi agro in Marsos, hinc Amiternum Forulosque vicum venisse, neque ibi error est, quod tanti exercitus vestigia intra tam brevis aevi memoriam potuerint confundi — isse enim ea constat —, tantum id interest, veneritne eo itinere ad urbem, an ab urbe in Campaniam redierit.

XII. Ceterum non quantum Romanis pertinaciae ad premendam obsidione Capuam fuit, tantum ad defendendam Hannibali. Namque ex Lucano in Bruttium agrum ad fretum ac Regium eo cursu contendit, ut prope repentino adventu incautos oppresserit. Capua etsi nihilo segnius obsessa per eos dies fuerat, tamen adventum Flacci sensit, et admiratio orta est non simul regressum Hannibalem. Inde per colloquia intellexerunt relictos se desertosque et spem Capuae retinendae deploratam apud Poenos esse. Accessit edictum proconsulis ex senatus consulto propositum vulgatumque apud hostes, ut, qui civis Campanus ante certam diem transisset, sine fraude esset. Nec ulla facta est transitio metu magis eos quam fide continente, quia maiora in defectione deliquerant, quam quibus ignosci posset. Ceterum quem ad modum nemo privato consilio ad

hostem transibat, ita nihil salutare in medium consulebatur. Nobilitas rem publicam deseruerant autem, neque in senatum cogi poterant; in magistratu autem erat, qui non sibi honorem adiecisset, sed indignitate sua vim ac ius magistratui, quem gerebat, dempsisset. Iam ne in foro quidem aut publico loco principum quisquam apparebat, domibus inclusi patriae occasum cum suo exitio in dies exspectabant. Summa curae omnis in Bostarem Hannonemque, praefectos praesidii Punici, versa erat, suo non sociorum periculo sollicitos. Ii conscriptis ad Hannibalem litteris non libere modo sed etiam aspere, quibus non Capuam solam traditam in manum hostibus, sed se quoque et praesidium in omnes cruciatus proditos incusabant. Abisse eum in Bruttios velut avertentem sese, ne Capua in oculis eius caperetur: at hercule Romanos ne oppugnatione quidem urbis Romanae abstrahi a Capua obsidenda potuisse; tanto constantiorem inimicum Romanum quam amicum Poenum esse. Si redeat Capuam bellumque omne eo vertat, et se et Campanos paratos eruptioni fore. Non cum Reginis neque Tarentinis bellum gesturos transisse Alpes: ubi Romanae legiones sint, ibi et Carthaginensium exercitus debere esse. Sic ad Cannas, sic ad Trasumenum rem bene gestam, coeundo conferundoque cum hoste castra, fortunam tentando. In hanc sententiam litterae conscriptae Numidis proposita mercede iam professis operam dantur. Ii specie transfugarum quum ad Flaccum in castra venissent, ut inde tempore capto abirent, famesque, quae tam diu Capuae erat, nulli non probabilem causam transitionis faceret, mulier repente Campana in castra venit, scortum transfugarum unius, indicatque imperatori Romano Numidas fraude composita transisse litterasque ad Hannibalem ferre: id unum ex iis, qui sibi rem aperuisset, arguere sese paratam esse. Productus primo satis stantconer

ignorare se mulierem simulabat; paulatim dein convictus veris, quum tormenta posci et parari videret, fassus id ita esse: litteraeque prolatae, et additum etiam indicio quod celabatur, et alios specie transfugarum Numidas vagari in castris Romanis. Ii supra septuaginta comprehensi, et cum transfugis novis mulcati virgis manibusque praecisis Capuam rediguntur. Consectum tam triste supplicium fregit animos Campanorum.

XIII. Concursus ad curiam populi factus coegit Loesium senatum vocare; et primoribus, qui iam diu publicis consiliis aberant, propalam minabantur, nisi venirent in senatum, circa domos eorum ituros se et in publicum omnes vi extracturos esse. Is timor frequentem senatum magistratui praebuit. Ibi quum ceteri de legatis mittendis ad imperatores Romanos agerent, Vibius Virrius, qui defectionis auctor ab Romanis fuerat, interrogatus sententiam negat eos, qui de legatis et de pace ac deditione loquantur, meminisse, nec quid facturi fuerint, si Romanos in potestate habuissent, nec quid ipsis patiendum sit. „Quid vos“ inquit „eam deditionem fore censetis, qua quondam, ut adversus Samnites auxilium impetrarem, nos nostraque omnia Romanis dedidimus? Iam e memoria excessit, quo tempore et in qua fortuna a populo Romano defecerimus? Iam, quem ad modum in defectione praesidium, quod poterat emitti, per cruciatum et ad contumeliam necarimus? Quoties in obsidentes quam inimici eruperimus, castra oppugnarimus, Hannibalem vocaverimus ad opprimendos eos? Hoc, quod recentissimum est, ad oppugnandam Romam hinc eum miserimus? Age contra, quae illi infeste in nos fecerint, repetite, ut ex eo, quid speretis, habeatis. Quum hostis alienigena in Italia esset, et Hannibal hostis, et cuncta bello arderent, omissis omnibus, omisso ipso Hannibale ambo consules et duo consulares

exercitus ad Capuam oppugnandam miserunt. Alterum annum circumvallatos inclusosque nos fame macerant, et ipsi nobiscum ultima pericula ac gravissimos labores perpessi, circa vallum ac fossas saepe trucidati, et prope ad extremum castris exuti. Sed omitto haec; vetus atque usitata res est in oppugnanda hostium urbe labores ac pericula pati. Illud irae atque odii inexpiabilis execrabilisque indicium est. Hannibal ingentibus copiis peditum equitumque castra oppugnavit et ex parte cepit: tanto periculo nihil moti sunt ab obsidione. Profectus trans Vulturnum perussit Calenum agrum: nihil tanta sociorum clade advocati sunt. Ad ipsam urbem Romam infesta signa ferri iussit: eam quoque tempestatem imminentem spreverunt. Transgressus Anienem amnem tria millia passuum ab urbe castra posuit, postremo ad moenia ipsa et ad portas accessit, Romam se adempturum eis, nisi omitterent Capuam, ostendit: non omiserunt. Feras bestias, caeco impetu ac rabie concitatas, si ad cubilia et catulos earum ire pergas, ad opem suis ferendam avertas: Romanos Roma circumsessa, coniuges liberi, quorum ploratus hinc prope exaudiebantur, arae foci, deum delubra, sepulcra maiorum temerata ac violata a Capua non averterunt: tanta aviditas supplicii expetendi, tanta sanguinis nostri hauriendi est sitis. Nec iniuria forsitan: nos quoque idem fecissemus, si data fortuna esset. Itaque quoniam aliter dis immortalibus est visum, quum mortem ne recusare quidem debeam, cruciatus contumeliasque, quas sperat hostis, dum liber, dum mei potens sum, effugere morte, praeterquam honesta, etiam leni possum. Non videbo Ap. Claudium et Q. Fulvium victoria insolenti subnixos, neque vinctus per urbem Romanam triumphi spectaculum trahar, ut deinde in carcere, aut ad palum deligatus lacerato virgis tergo cervicem securi Romanae subiiciam; nec dirui incendique patriam vi-

debo, nec rapi ad stuprum matres Campanas virginesque et ingenuos pueros. Albam, unde ipsi oriundi erant, a fundamentis proruerunt, ne stirpis ne memoria originum suarum exstaret: nedum eos Capuae parsuros credam, cui infestiores quam Carthagini sunt. Itaque quibus vestrum ante fato cedere, quam haec tot tam acerba videant, in animo est, iis apud me hodie epulae instructae parataeque sunt. Satiatis vino ciboque poculum idem quod mihi datum fuerit circumferetur: ea potio corpus ab cruciatu, animum a contumeliis, oculos aures a videndis audiendisque omnibus acerbis indignisque, quae manent victos, vindicabit. Parati erunt, qui magno rogo in propatulo aedium accenso corpora exanima iniiciant. Haec una via et honesta et libera ad mortem: et ipsi virtutem mirabuntur hostes, et Hannibal fortes socios sciet ab se desertos ac proditos esse."

XIV. Hanc orationem Virrii plures cum assensu audierunt, quam forti animo id, quod probabant, exsequi potuerunt: maior pars senatus, multis saepe bellis expertam populi Romani clementiam haud diffidentes sibi quoque placabilem fore, legatos ad dedendam Romanis Capuam decreverunt miseruntque. Vibium Virrium septem et viginti ferme senatores domum secuti sunt epulatique cum eo, et quantum facere potuerant, alienatis mentibus vino ab imminentis sensu mali venenum omnes sumpserunt; inde misso convivio dextris inter se datis ultimoque complexu collacrimantes suum patriaeque casum, alii, ut eodem rogo cremarentur, manserunt, alii domos digressi sunt. Impletae cibus vinoque venae minus efficacem in maturanda morte vim veneni fecerunt: itaque noctem totam plerique eorum et diei insequentis partem quum animam egissent, omnes tamen prius quam aperirentur hostibus portae exspirarunt. Postero die porta Iovis, quae ad-

versus castra Romana erat, iussu proconsulis aperta est. Ea intromissa legio una et duae alae cum C. Fulvio legato. Is quum omnium primum arma te- laque, quae Capuae erant, ad se conferenda curasset, custodiis ad omnes portas dispositis, ne quis exire aut emitti posset, praesidium Punicum comprenedit, senatum Campanum ire in castra ad imperatores Romanos iussit. Quo quum venissent, extemplo iis omnibus catenae iniectae, iussique ad quaestores deferre, quod auri atque argenti haberent. Auri pondo duo millia septuaginta fuit, argenti triginta millia pondo et mille ducenta. Senatores quinque et viginti Cales in custodiam, duodetriginta Teanum missi, quorum de sententia maxime descitum ab Romanis constabat.

XV. De supplicio Campani senatus haudquaquam inter Fulvium Claudiumque conveniebat: facilis impetrandae veniae Claudius, Fulvio durior sententia erat. Itaque Appius Romam ad senatum arbitrium eius rei totum reiciebat: percunctandi etiam aequum esse potestatem fieri patribus, num communicassent consilia cum aliquibus sociorum, Latini nominis, municipiorum, et num ope eorum in bello forent adiuti. Id vero minime committendum esse Fulvius dicere, ut sollicitarentur criminibus dubiis sociorum fidelium animi, et subiicerentur indicibus, quis, *neque quid dicerent*, neque quid facerent, quicquam unquam pensi fuisset: itaque se eam quaestionem oppressurum exstincturumque. Ab hoc sermone quum digressi essent, et Appius quamvis ferociter loquentem collegam non dubitaret tamen litteras super tanta re ab Roma expectaturum, Fulvius, ne id ipsum impedimentum incepto foret, dimittens praetorium tribunis militum ac praefectis socium imperavit, uti duobus millibus equitum delectis denuntiarent, ut ad tertiam buccinam praesto essent. Cum hoc equitatu nocte Teanum profectus prima

luce portam intravit atque in forum perrexit; concursuque ad primum equitum ingressum facto magistratum Sidicinum citari iussit, imperavitque, ut produceret Campanos, quos in custodia haberet. Producti omnes, virgisque caesi ac securi percussi. Inde citato equo Cales percurrit: ubi quum in tribunali consedisset productique Campani deligarentur ad palum, eques citus ab Roma venit, litterasque a C. Calpurnio praetore Fulvio et senatus consultum tradit. Murmur ab tribunali totam concionem pervasit: differri rem integram ad patres de Campanis. Et Fulvius id ita esse ratus acceptas litteras neque resolutas quum in gremio reposuisset, praeconi imperavit, ut licetorem lege agere iuberet. Ita de iis quoque, qui Calibus erant, sumptum supplicium. Tum litterae lectae senatusque consultum serum ad impediendam rem actam, quae summa opera appropinquata erat, ne impediri posset. Consurgentem iam Fulvius Taurea Vibellius Campanus, per mediam vadens turbam, nomine inclamavit, et quum mirabundus, quidnam sese vellet, resedisset Flaccus, „me quoque“ inquit „iube occidi, ut gloriari possis multo fortiolem, quam ipse es, virum abs te occisum esse.“ Quum Flaccus negaret profecto satis competentem esse, modo prohiberi etiam se, si id vellet, senatus consulto diceret, tum Vibellius „quando quidem“ inquit „capta patria, propinquis amicisque amissis, quum ipse manu mea coniugem liberosque interfecerim, ne quid indigni paterentur, mihi ne mortis quidem copia eadem est, quae his civibus meis, petatur a virtute invisae huius vitae vindicta“. Atque ita gladio, quem veste texerat, per adversum pectus transfixus ante pedes imperatoris moribundus procubuit.

XLI. In Hispania principio veris P. Scipio, navibus deductis evocatisque edicto Tarraconem sociorum auxiliis, classem onerariasque ostium inde

Hiberi fluminis petere iubet. Eodem legiones ex hibernis convenire quum iussisset, ipse cum quinque millibus sociorum ab Tarracone profectus ad exercitum est. Quo quum venisset, alloquendos maxime veteres milites, qui tantis superfuerant cladibus, ratus concione advocata ita disseruit: „Nemo ante me novus imperator militibus suis, priusquam opera eorum usus esset, gratias agere iure ac merito potuit: me vobis, priusquam provinciam aut castra viderem, obligavit fortuna, primum quod ea pietate erga patrem patruumque meum vivos mortuosque fuistis, deinde quod amissam tanta clade provinciae possessionem integram et populo Romano et successori mihi virtute vestra obtinuitis. Sed quum iam benignitate deum id paremus atque agamus, non ut ipsi maneamus in Hispania, sed ne Poeni maneant, nec ut pro ripa Hiberi stantes arceamus transitu hostes, sed ut ultro transeamus transferamusque bellum, vereor, ne cui vestrum maius id audaciusque consilium quam aut pro memoria cladum nuper acceptarum aut pro aetate mea videatur. Adversae pugnae in Hispania nullius in animo quam meo minus obliterari possunt, quippe cui pater et patruus intra triginta dierum spatium, ut aliud super aliud cumularetur familiae nostrae funus, interfecti sunt: sed ut familiaris paene orbitas ac solitudo frangit animum, ita publica quum fortuna tum virtus desperare de summa rerum prohibet. Ea fato quodam data nobis sors est, ut magnis omnibus bellis victi vicerimus. Vetera omitto, Porsenam, Gallos, Samnites: a Punicis bellis incipiam. Quot classes, quot duces, quot exercitus priore bello amissi sunt! Iam quid hoc bello memorem? Omnibus aut ipse affui cladibus, aut quibus affui, maxime unus omnium eas sensi. Trebia, Trasumenus, Cannae — quid aliud sunt quam monumenta occisorum exercituum consulumque Romanorum? Adde defectionem Ita-

liae, Siciliae maioris partis, Sardiniae; adde ultimum terrorem ac pavorem, castra Punica inter Anienem ac moenia Romana posita, et visum prope in portis victorem Hannibalem: in hac ruina rerum stetit una integra atque immobilis virtus populi Romani; haec omnia strata humi erexit ac sustulit. Vos omnium primi, milites, post Cannensem cladem vadenti Hasdrubali ad Alpes Italiamque, qui si se cum fratre coniunxisset, nullum iam nomen esset populi Romani, ductu auspicioque patris mei obstististis; et haec secundae res illas adversas sustinuerunt. Nunc benignitate deum omnia secunda, prospera, in dies laetiora ac meliora in Italia Siciliaque geruntur; in Sicilia Syracusae, Agrigentum captum, pulsati tota insula hostes receptaque provincia in ditione populi Romani est; in Italia Arpi recepti, Capua capta; iter omne ab urbe Roma trepida fuga emensus Hannibal, in extremum angulum agri Bruttii compulsus, nihil iam maius precatur deos, quam ut incolumi cedere atque abire ex hostium terra liceat. Quid igitur minus conveniat, milites, quam, quum aliae super alias clades cumularentur, ac dii prope ipsi cum Hannibale starent, vos hic cum parentibus meis — aequentur enim etiam honore nominis — sustinuisse labantem fortunam populi Romani; nunc eosdem, quia illic omnia secunda laetaque sunt, animis deficere? Nuper quoque quae acciderunt, utinam tam sine meo luctu quam vestro transissent! Nunc dii immortales imperii Romani praesides, qui centuriis omnibus, ut mihi imperium iuberent dari, fuere auctores, iidem auguriis auspiciisque et per nocturnos etiam visus omnia laeta ac prospera portendunt. Animus quoque meus, maximus mihi ad hoc tempus vates, praesagit nostram Hispaniam esse, brevi extorre hinc omne Punicum nomen maria terrasque foeda fuga impleturum. Quod mens sua sponte divinat, idem subiicit ratio haud fallax.

Vexati ab iis socii nostram fidem per legatos implorant; tres duces discordantes, prope ut defecerint alii ab aliis, trifariam exercitum in diversas regiones distrahere: eadem in illos ingruit fortuna, quae nuper nos afflixit; nam et deseruntur ab sociis, ut prius ab Celtiberis nos, et diduxere exercitus, quae patri patruoque meo causa exitii fuit. Nec discordia intestina coire eos in unum sinet, neque singuli nobis resistere poterunt. Vos modo, milites, favete nomini Scipionum, suboli imperatorum vestrorum velut accisis recrescenti stirpibus. Agite, milites veteres, novum exercitum novumque ducem traducite Hiberum, traducite in terras cum multis fortibus factis saepe a vobis peragratas. Brevi faciam, ut, quem ad modum nunc noscitis in me patris patruique similitudinem oris vultusque et lineamenta corporis, ita ingenii, fidei virtutisque ad exemplum expressam effigiem vobis reddam, ut revixisse aut renatum sibi quisque Scipionem imperatorem dicat.

XLII. Hac oratione accensis militum animis, relicto ad praesidium regionis eius M. Silano cum tribus millibus peditum quingentis equitibus, ceteras omnes copias — erant autem viginti quinque millia peditum, duo millia quingenti equites — Hiberum traiecit. Ibi quibusdam suadentibus, ut, quoniam in tres tam diversas regiones discessissent Punici exercitus, proximum aggredere, periculum esse ratus, ne eo facto in unum omnes contraheret, nec par esset unus tot exercitibus, Carthaginem Novam interim oppugnare statuit, urbem quum ipsam opulentam suis opibus, tum hostium omni bellico apparatu plenam — ibi arma, ibi pecunia, ibi totius Hispaniae obsides erant —, sitam praeterea quum opportune ad traiciendum in Africam, tum super portum satis amplum quantaevs classi et nescio an unum in Hispaniae ora, qua nostro adiacet mari. Nemo omnium, quo iretur, sciebat praeter C. Lae-

lum. Is classe circummissus ita cursum navium moderari iussus erat, ut eodem tempore exercitus ostenderetur, et classis portum intraret. Septimo die ab Hiberno Carthaginem ventum est simul terra marique: castra ab regione urbis, qua in Septentrionem versa est, posita: his ab tergo — nam frons natura tuta erat — vallum obiectum. Ceterum sita Carthago sic est. Sinus est maris media fere Hispaniae ora maxime Africo vento oppositus, ad duo millia et quingentos passus introrsus retractus, paulo plus mille passuum in latitudinem patens. Huius in ostio sinus parva insula obiecta ab alto portum ab omnibus ventis praeterquam Africo tutum facit. Ab intimo sinu paeninsula excurrit, tumulus is ipse, in quo condita urbs est, ab ortu solis et a meridie cincta mari, ab occasu stagnum claudit paululum et et ad septentrionem fusum, incertae altitudinis utcumque exaestuatur aut deficit mare. Continenti urbem iugum ducentos fere et quinquaginta passus patens coniungit. Unde quum tam parvi operis munitionis esset, non obiecit vallum imperator Romanus, seu fiduciam hosti superbe ostentans, sive ut subeunti saepe ad moenia urbis recursus pateret.

XLIII. Cetera quae munienda erant, quum perfecisset, naves etiam in portu, velut maritimam quoque ostentans obsidionem, instruxit; circumvectusque classem quum monuisset praefectos navium, ut vigiliis nocturnas intenti servarent, omnia ubique primo obsessum hostem conari, regressus in castra, ut consilii sui rationem, quod ab urbe potissimum oppugnanda bellum orsus esset, militibus ostenderet et spem potiundae cohortando faceret, concione advocata ita disseruit: „Ad urbem unam oppugnandam si quis vos adductos credit, is magis operis vestri quam emolumenti rationem exactam, milites, habet; oppugnabitis enim vere moenia unius urbis, sed in una urbe universam ceperitis Hispaniam. Hic

sunt obsides omnium nobilium regum populorumque, qui simul in potestate vestra erunt, extemplo omnia, quae nunc sub Carthaginiensibus sunt, in ditionem tradent; hic pecunia omnium hostium, sine qua neque illi gerere bellum possunt, quippe qui mercenarios exercitus alant, et quae nobis maximo usui ad conciliandos barbarorum animos erit; hic tormenta, armamenta, arma, omnis apparatus belli est, qui simul et vos instruet et hostes nudabit. Potiemur praeterea quum pulcherrima opulentissimaque urbe, tum opportunissima portu egregio, unde terra marique, quae belli usus poscunt, suppeditentur. Quae quum magna ipsi habebimus, tum demperimus hostibus multo maiora. Haec illis arx, hoc horreum, aera-rium, armamentarium, hoc omnium rerum receptaculum est; huc rectus ex Africa cursus est; haec una inter Pyrenaeum et Gades statio; hinc omni Hispaniae imminet Africa. Sed quoniam vos instructos et ordinatos cognosco, ad Carthaginem Novam oppugnandam totis viribus et bono animo transcamus. Quumque omnes una voce „hoc faciendum“ succlamarent, eos Carthaginem duxit. Tum terra marique eam oppugnari iubet.

XLIV. Mago Poenorum dux quum terra marique instrui oppugnationem videret, et ipse copias ita disponit: oppidanorum duo millia ab ea parte, qua castra Romana erant, opponit; quingentis militibus arcem insedit, quingentos tumulo urbis in Orientem verso imponit; multitudinem aliam, quo clamor, quo subita vocasset res, intentam ad omnia occurrere iubet. Patefacta deinde porta eos, quos in via ferente ad castra hostium instruxerat, mittit. Romani duce ipso praecipiente parumper cessere, ut propiores subsidiis in certamine ipso summittendis essent. Et primo haud impares steterunt acies; subsidia deinde identidem summissa e castris non averterunt solum in fugam hostes, sed adeo effusis institerunt,

ut, nisi receptui cecinisset, permixti fugientibus irrupturi fuisse in urbem viderentur. Trepidatio vero non in proelio maior quam tota urbe fuit. Multae stationes pavore atque fuga desertae sunt relictique muri, quum, qua cuique erat proximum, desiluissent. Quod ubi egressus Scipio in tumulum, quem Mercurii vocant, animadvertit, multis partibus nudata defensoribus moenia esse, omnes e castris excitos ire ad oppugnandam et ferre scalas iubet. Ipse trium prae se iuvenum validorum scutis oppositis — ingens enim iam vis omnis generis telorum e muris volabat — ad urbem succedit, hortatur, imperat, quae in rem sunt; quodque plurimum ad accendendos militum animos intererat, testis spectatorque virtutis atque ignaviae cuiusque adest. Itaque in vulnera ac tela ruunt, neque illos muri neque superstantes armati arcere queunt, quin certatim ascendunt. Et ab navibus eodem tempore ea, quae mari alluitur, pars urbis oppugnari coepta est. Ceterum tumultus inde maior quam vis adhiberi poterat. Dum applicant, dum partim exponunt scalas militesque, dum, qua cuique proximum est, in terram evadere properant, ipsa festinatione et certamine alii alios impediunt.

XLV. Inter haec repleverat iam Poenus armatis muros, et vis magna ex ingenti copia congesta telorum suppeditabat. Sed neque viri nec tela neque quicquam aliud aequae quam moenia ipsa sese defendebant. Rarae enim scalae altitudini aequari poterant, et quo quaeque altiores, eo infirmiores erant. Itaque quum summus quisque evadere non posset, subirent tamen alii, onere ipso frangebantur. Quidam stantibus scalis, quum altitudo caliginem oculis offudisset, ad terram delati sunt. Et quum passim homines scalaequae ruerent, et ipso successu audacia atque alacritas hostium cresceret, signum receptui datum est; quod spem non praesentis modo

ab tanto certamine ac labore quietis obsessis sed etiam in posterum dedit, scalis et corona capi urbem non posse, opera et difficilia esse et tempus datura ad ferendam opem imperatoribus suis. Vix prior tumultus conticuerat, quum Scipio ab defessis iam vulneratisque recentes integrosque alios accipere scalas iubet et vi maiore aggredi urbem. Ipse, ut ei nuntiatum est aestum decedere, quod per piscatores Tarraconenses nunc levibus cumbis, nunc, ubi eae siderent, vadis pervagos stagnum, compertum habebat, facilem pedibus ad murum transitum dari, eo secum armatos quingentos duxit. Medium ferme diei erat, et ad id, quod sua sponte cedente in mare aestu trahebatur aqua, acer etiam Septentrio ortus inclinatum stagnum eodem, quo aestus ferebat, et adeo nudaverat vada, ut alibi umbilico tenus aqua esset, alibi genua vix superaret. Hoc cura ac ratione compertum in prodigium ac deos vertens Scipio, qui ad transitum Romanis mare verterent et stagna auferrent, viasque ante numquam imitas humano vestigio aperirent, Neptunum iubebat ducem itineris sequi ac medio stagno evadere ad moenia.

XLVI. Ab terra ingens labor succedentibus erat; nec altitudine tantum moenium impediabantur, sed quod euntes ad ancipites utrimque ictus subiectos habebant Romanos, ut latera infestiora subeuntibus quam adversa corpora essent. At parte in alia quingentis et per stagnum facilis transitus et in murum ascensus inde fuit: nam neque opere emunitus erat, ut ubi ipsius loci ac stagni praesidio satis creditum foret; nec ulla armatorum statio aut custodia opposita intentis omnibus ad opem eo ferendam, unde periculum ostendebatur. Ubi urbem sine certamine intravere, pergunt inde quanto maximo cursu poterant, ad eam portam, circa quam omne contractum certamen erat. In quod adeo intenti omnium

non animi solum fuere, sed etiam oculi auresque pugnantium spectantiumque et adhortantium pugnantibus, ut nemo ab tergo ante sentiret captam urbem, quam tela in aversos inciderunt. Utrimque ancipitem hostem habebant. Tunc turbatis defensoribus metu et moenia capta, et porta intus forisque pariter refringi coepta; et mox caedendo confectis ac distractis, ne iter impediretur, foribus armati impetum fecerunt. Magna multitudo et muros transcendebat. Sed ii passim ad caedem oppidanorum versi: illa, quae portam ingressa erat, iusta acies cum ducibus, cum ordinibus media urbe in forum processit. Inde quum duobus itineribus fugientes videret hostes, alios ad tumulum in orientem versum, qui tenebatur quingentorum militum praesidio, alios in arcem, in quam et ipse Mago cum omnibus fere armatis, qui muris pulsati fuerant, refugerat, partem copiarum ad tumulum expugnandum mittit, partem ipse ad arcem ducit. Et tumulus primo impetu est captus, et Mago arcem conatus defendere, quum omnia hostium plena videret neque spem ullam esse, se arcemque et praesidium dedit. Quoad dedita arx est, caedes tota urbe passim factae, nec ulli puerum, qui obvius fuit, parcebatur: tum signo dato caedibus finis factus, ad praedam victores versi, quae ingens omnis generis fuit.

XLVII. Liberorum capitum virile secus ad decem millia capta. Inde, qui cives Novae Carthaginis erant, dimisit, urbemque et sua omnia, quae reliqua eis bellum fecerat, restituit. Opifices ad duo millia hominum erant: eos publicos fore populi Romani edixit cum spe propinqua libertatis, si ad ministeria belli enixe operam navassent. Ceteram multitudinem incolarum iuvenum ac validorum servorum in classem ad supplementum remigum dedit: et auxerat navibus octo captivis classem. Extra hanc multitudinem Hispanorum obsides erant, quorum perinde

ac si sociorum liberi essent cura habita. Captus et apparatus ingens belli: catapultae maximae formae centum viginti, minores ducentae octoginta una; ballistae maiores viginti tres, minores quinquaginta duae; scorpionum maiorum minorumque et armorum telorumque ingens numerus; signa militaria septuaginta quattuor. Et auri argentique relata ad imperatorem magna vis: paterae aureae fuerunt ducentae septuaginta sex, libras ferme omnes pondo; argenti facti signatique decem et octo millia et trecenta pondo, vasorum argenteorum magnus numerus. Haec omnia C. Flaminio quaestori appensa annumerataque sunt. Tritici quadringenta millia modium, hordei ducenta septuaginta. Ac naves onerariae sexaginta tres in portu expugnatae, quaedam cum suis oneribus, frumento, armis, aere, praeterea ferroque et linteis et sparto et navali alia materia ad classem aedificandam, ut minimum omnium inter tantas opes bellicas captas Carthago ipsa fuerit.

XLVIII. Eo die Scipio, C. Laelio cum sociis navalibus urbem custodire iusso, ipse in castra legiones reduxit, fessosque milites omnibus uno die belli operibus, quippe qui et acie dimicassent, et capienda urbe tantum laboris periculique adissent, et capta cum iis, qui in arcem confugerant, iniquo etiam loco pugnassent, curare corpora iussit. Postero die militibus navalibusque sociis convocatis primum diis immortalibus laudes gratesque egit, qui se non urbis solum opulentissimae omnium in Hispania uno die compotem fecissent, sed ante eo conguessissent omnes Africae atque Hispaniae opes, ut neque hostibus quicquam relinqueretur, et sibi ac suis omnia superessent. Militum deinde virtutem collaudavit, quod eos non eruptio hostium, non altitudo moenium, non inexplorata stagni vada, non castellum in alto tumulo situm, non munitissima arx

deterruisset, quo minus transcenderent omnia perumperentque. Itaque quamquam omnibus omnia deberet, praecipuum muralis coronae decus eius esse, qui primus murum ascendisset: profiteretur, qui se dignum eo duceret dono. Duo professi sunt, Q. Trebellius centurio legionis quartae et Sex. Digitius socius navalis. Nec ipsi tam inter se acriter contendebant, quam studia excitaverant uterque sui corporis hominum. Sociis C. Laelius praefectus classis, legionariis M. Sempronius Tuditanus aderat. Ea contentio quum prope seditionem veniret, Scipio tres recuperatores quum se daturum pronuntiasset, qui cognita causa testibusque auditis iudicarent, uter prior in oppidum transcendisset, C. Laelio et M. Sempronio advocatis partis utriusque Cornelium Caudinum de medio adiecit, eosque tres recuperatores considerare et causam cognoscere iussit. Quum res eo maiore ageretur certamine, quod amoti tantae dignitatis non tam advocati quam moderatores studiorum fuerant, C. Laelius, relicto consilio ante tribunal, ad Scipionem accedit, eumque docet rem sine modo ac modestia agi, ac prope esse, ut manus inter se conferant. Ceterum etiam si vis absit, nihilo minus detestabili exemplo rem agi, quippe ubi fraude ac periurio decus petatur virtutis. Stare hinc legionarios milites, hinc classicos, per omnes deos paratos iurare magis, quae velint, quam quae sciant vera esse, et obstringere periurio non se solum suumque caput, sed signa militaria et aquilas sacramentique religionem. Haec ad eum de sententia P. Cornelii et M. Sempronii deferre. Scipio collaudato Laelio ad concionem advocavit, pronuntiavitque se satis compertum habere Q. Trebellium et Sex. Digitium pariter in murum ascendisse, seque eos virtutis causa coronis muralibus donare. Tum reliquos, prout cuique meritum aut virtus erat, donavit: aute omnes C. Laelium praefectum classis

et omni genere laudis sibimet ipse aequavit, et corona aurea ac triginta bubus donavit.

XLIX. Tum obsides civitatum Hispaniae vocari iussit; quorum quantus numerus fuerit, piget scribere, quippe ubi alibi trecentos ferme, alibi tria millia septingentos viginti quattuor fuisse inveniam. Aequae et alia inter auctores discrepant. Praesidium Punicum alius decem, alius septem, alius haud plus quam duum millium fuisse scribit. Capta alibi decem millia capitum, alibi supra quinque et viginti invenias. Scorpiones maiores minoresque ad sexaginta captos scripserim, si auctorem Graecam sequar Silenum; si Valerium Antiatem, maiorum scorpionum sex millia, minorum decem tria millia: adeo nullus mentiendi modus est. Ne de ducibus quidem convenit. Plerique Laelium praefuisse classi; sunt qui M. Iunium Silanum dicant. Arinem praefuisse Punico praesidio deditumque Romanis Antias Valerius, Magonem alii scriptores tradunt. Non de numero navium captarum, non de pondere auri atque argenti et redactae pecuniae convenit. Si aliquibus assentiri necesse est, media simillima veris sunt. Ceterum vocatis obsidibus primum universos bonum animum habere iussit: venisse eos in populi Romani potestatem, qui beneficio quam metu obligare homines malit, exterasque gentes fide ac societate iunctas habere quam tristi subiectas servitio. Deinde acceptis nominibus civitatum recensuit captivos, quot cuiusque populi essent, et nuntios domum misit, ut ad suos quisque recipiendos veniret. Si quarum forte civitatum legati aderant, eis praesentibus suos restituit; ceterorum curam benigne tuendorum C. Flaminio quaestori attribuit. Inter haec e media turba obsidum mulier magno natu, Mandonii uxor, qui frater Indibilis Ilorgetum reguli erat, flens ad pedes imperatoris procubuit, obtestarique coepit, ut curam cultumque feminarum impensius custodibus

commendaret. Quum Scipio nihil defuturum profecto diceret, tum rursus mulier: „haud magni ista facimus“ inquit: „quid enim huic fortunae non satis est? alia me cura aetatem harum intuentem — nam ipsa iam extra periculum iniuriae muliebris sum — stimulat“. Aetate et forma florentes circa eam erant Indibilis filiae aliaeque nobilitate pari, quae omnes eam pro parente colebant. Tum Scipio „meae populique Romani disciplinae causa facerem“ inquit, „ne quid, quod sanctum usquam esset, apud nos violaretur: nunc ut id curem impensius, vestra quoque virtus dignitasque facit, quae ne in malis quidem oblitae decoris matronalis estis“. Spectatae deinde integritatis viro tradidit eas, tuerique haud secus verecunde ac modeste quam hospitum coniuges ac matres iussit.

L. Captiva deinde a militibus adducitur ad eum adulta virgo adeo eximia forma, ut, quacumque incedebat, converteret omnium oculos. Scipio, percunctatus patriam parentesque, inter cetera accepit desponsam eam principi Celtiberorum adolescenti: Alucecio nomen erat. Extemplo igitur parentibus sponsoque ab domo accitis, quum interim audiret deperire eum sponsae amore, ubi primum venit, accuratiore eum sermone quam parentes alloquitur: „iuvenis“ inquit „iuvenem appello, quo minor sit inter nos huius sermonis verecundia. Ego, quum sponsa tua capta a militibus nostris ad me ducta esset, audiremque tibi eam cordi esse, et forma faceret fidem, quia ipse, si frui liceret ludo aetatis, praesertim in recto et legitimo amore, et non res publica animum nostrum occupasset, veniam mihi dari sponsam impensius amanti vellem, tuo, cuius possum, amori foveo. Fuit sponsa tua apud me eadem, qua apud soceros tuos parentesque suos verecundia; servata tibi est, ut inviolatum et dignum me teque dari tibi donum posset. Hanc mercedem

unam pro eo munere paciscor, amicus populo Romano sis, et si me virum bonum credis esse, quales patrem patruumque meum iam ante hae gentes norant, scias multos nostri similes in civitate Romana esse, nec ullum in terris hodie populum dici posse, quem minus tibi hostem tuisque esse velis aut amicum malis. Adolescens simul pudore et gaudio perfusus, dextram Scipionis tenens, deos omnes invocare ad gratiam illi pro se referendam, quoniam sibi nequaquam satis facultatis pro suo animo atque illius erga se esset. Parentes inde cognatique virginis appellati; qui quoniam gratis sibi redderetur virgo, ad quam redimendam satis magnum attulissent auri pondus, orare Scipionem, ut id ab se donum acciperet, coeperunt, haud minorem eius rei apud se gratiam futuram esse affirmantes, quam redditae inviolatae foret virginis. Scipio, quando tanto opere peterent, accepturum se pollicitus poni ante pedes iussit, vocatoque ad se Aluceio „superdotem“ inquit, „quam accepturus a socero es, haec tibi a me dotalia dona accedent“, aurumque tollere ac sibi habere iussit. His laetus donis honoribusque dimissus domum implevit populares laudibus meritis Scipionis: venisse diis simillimum iuvenem, vincentem omnia quum armis tum benignitate ac beneficiis. Itaque delectu clientium habito cum delectis mille et quadringentis equitibus intra paucos dies ad Scipionem revertit.

LI. Scipio retentum secum Laelium dum captivos obsidesque et praedam ex consilio eius disponderet, satis omnibus compositis, data quinquere captivisque Magone et quindecim fere senatoribus, qui simul cum eo capti erant, in navem impositis nuntium victoriae Romam mittit. Ipse paucos dies, quibus morari Carthagine statuerat, exercendis navalibus pedestribusque copiis absumpsit. Primo die legiones in armis quattuor millium spatio decurre-

runt; secundo die arma curare et tergere ante tentoria iussi; tertio die rudibus inter se in modum iustae pugnae concurrerunt praepilatisque missilibus iaculati sunt; quarto die quies data; quinto iterum in armis decursum est. Hunc ordinem laboris quietisque, quoad Carthagine morati sunt, servarunt. Remigium classicique milites tranquillo in altum evecti agilitatem navium simulacris navalis pugnae experiebantur. Haec extra urbem terra marique corpora simul animosque ad bellum acuebant: urbs ipsa strepebat apparatu belli fabris omnium generum in publica officina inclusis. Dux cuncta pari cura obibat: nunc in classe acieque navali erat, nunc cum legionibus decurrebat, nunc operibus aspiciendis tempus dabat, quaeque in officinis quaeque in armamentario ac navalibus fabrorum multitudo plurima in singulos dies certamine ingenti faciebat. His ita inchoatis relictisque, qua quassati erant, muris, dispositisque praesidiis ad custodiam urbis Tarraconem est profectus, a multis legationibus protinus in via aditus, quas partim dato responso ex itinere dimisit, partim distulit Tarraconem, quo omnibus novis veteribusque sociis edixerat conventum. Et cuncti fere, qui eis Hiberum incolunt populi, multi etiam ulterioris provinciae convenerunt. Carthaginiensium duces primo ex industria famam captae Carthaginis compresserunt; deinde, ut clarior res erat, quam ut tegi ac dissimulari posset, elevabant verbis: necopinato adventu ac prope furto unius diei urbem unam Hispaniae interceptam; cuius rei tam parvae praemio elatum insolentem iuvenem immodico gaudio speciem magnae victoriae imposuisse. At ubi appropinquare tres duces, tres victores hostium exercitus audisset, occursuram ei extemplo domesticorum funerum memoriam. Haec in vulgus iactabant, haudquaquam ipsi ignari, quantum sibi ad omnia virium Carthagine amissa decessisset.

TITI LIVII

AB URBE CONDITA

LIB. XXVII. CAP. 43—51.

E PERIOCHA lib. XXVII. Hasdrubal, qui cum exercitu novo Alpes transcederat, ut se Hannibali coniungeret, cum millibus hominum LVI caesus est. Capta VIII millia Livii eos ductu; sed non minore opera Claudii Neronis eos, qui, quum Hannibali oppositus esset, relictis castris ita, ut hostem falleret, cum electa manu profectus Hasdrubalem circumvenerat.

XLIII. Inter haec ab Hasdrubale, postquam a Placentiae obsidione abscessit, quattuor Galli equites, duo Numidae cum litteris missi ad Hannibalem quum per medium hostem totam ferme longitudinem Italiae emensi essent, dum Metapontum cedentem Hannibalem sequuntur, incertis itineribus Tarentum delati a vagis per agros pabulatoribus Romanis ad Q. Claudium propraetorem deducuntur. Eum primo incertis implicantes responsis, ut metus tormentorum admotus fateri vera coegit, edocuerunt litteras se ab Hasdrubale ad Hannibalem ferre. Cum iis litteris, sicut erant, signatis L. Verginio tribuno militum ducendi ad Claudium consulem traduntur. Duae simul turmae Samnitium praesidii causa missae. Qui ubi ad consulem pervenerunt, litteraeque lectae per interpretem sunt, et ex captivis percunctatio facta, tum Claudius non id tempus esse rei publicae ratus, quo consiliis ordinariis provinciae suae quisque finibus per exercitus suos cum hoste destinato ab senatu bellum gereret: audendum aliquid improvisum, inopinatum, quod coeptum non minorem apud cives quam hostes terrorem faceret, perpetratum in magnam laetitiam ex magno

metu verteret. Litteris Hasdrubalis Romam ad senatum missis simul et ipse patres conscriptos, quid pararet, edocet, ut, quum in Umbria se occurrurum Hasdrubal fratri scribat, legionem a Capua Romam arcessant, delectum Romae habeant, exercitum urbanum ad Narniam hosti opponant. Haec senatui scripta. Praemissi item per agrum Larinatem, Marucinum, Frentanum, Praetutianum, qua exercitum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque com meatus paratos militi ad vescendum in viam deferrent; equos iumentaue alia producerent, ut vehiculorum fessis copia esset. Ipse de toto exercitu civium sociorumque, quod roboris erat, delegit, sex millia peditum, mille equites; pronuntiat occupare se in Lucanis proximam urbem Punicumque in ea praesidium velle, ut ad iter parati omnes essent. Profectus nocte flexit in Picenum. Et consul quidem, quantis maximis itineribus poterat, ad collegam ducebat, relicto Q. Catio legato, qui castris praeesset.

XLIV. Romae haud minus terroris ac tumultus erat, quam fuerat biennio ante, quum castra Punica obiecta Romanis moenibus portisque fuerant. Neque satis constabat animis, tam audax iter consulis laudarent vituperarentne: apparebat, quo nihil iniquius est, ex eventu famam habiturum. Castra prope Hannibalem hostem relicta sine duce, cum exercitu, cui detractum foret omne, quod roboris, quod floris fuerit; et consulem in Lucanos ostendisse iter, quum Picenum et Galliam peteret, castra relinquentem nulla alia re tutiora quam errore hostis, qui ducem inde atque exercitus partem abesse ignoraret. Quid futurum, si id palam fiat, et aut insequi Neronem cum sex millibus armatorum profectum Hannibal toto exercitu velit, aut castra invadere praedae relicta sine viribus, sine imperio, sine auspicio? Venteres eius belli clades, duo consules proximo anno

interfecti terrebant. Et ea omnia accidisse, quum unus imperator, unus exercitus hostium in Italia esset: nunc duo bella Punica facta, duos ingentes exercitus, duos prope Hannibales in Italia esse. Quippe et Hasdrubalem patre eodem Hamilcare genitum, aequae impigrum ducem, per tot annos in Hispania Romano exercitatum bello, gemina victoria insignem duobus exercitibus cum clarissimis ducibus deletis. Nam itineris quidem celeritate ex Hispania et concitatis ad arma Gallicis gentibus multo magis quam Hannibalem ipsum gloriari posse: quippe in iis locis hunc coegisse exercitum, quibus ille maiorem partem millium fame ac frigore, quae miserima mortis genera sint, amisisset. Adiciebant etiam periti rerum Hispaniae, haud cum ignoto eum duce C. Nerone congressurum, sed quem in saltu impedito depensus forte haud secus quam puerum conscribendis fallacibus conditionibus pacis frustratus elusisset. Omnia maiora etiam vero praesidia hostium, minora sua, metu interprete semper in deteriora inclinato, ducebant.

XLV. Nero postquam tantum intervalli ab hoste fecerat, ut detegi consilium satis tutum esset, paucis milites alloquitur. Negat ullius consilium imperatoris in speciem audacius, re ipsa tutius fuisse quam suum. Ad certam eos se victoriam ducere: quippe ad quod bellum collega non ante, quam ad satietatem ipsius peditum atque equitum datae ab senatu copiae fuissent maiores instructioresque, quam si adversus ipsum Hannibalem iret, profectus sit, eo ipsos quantumcumque virium momentum addiderint, rem omnem inclinatos. Auditum modo in acie — nam ne ante audiretur, daturum operam — alterum consulem et alterum exercitum advenisse haud dubiam victoriam facturum. Famam bellum conficere, et parva momenta in spem metumque impellere animos. Gloriam quidem ex re bene gesta

partae fructum prope omnem ipsos laturos: semper quod postremum adiectum sit, id rem totam videri traxisse. Cernere ipsos, quo concursu, qua admiratione, quo favore hominum iter suum celebretur. Et hercule per instructa omnia ordinibus virorum mulierumque undique ex agris effusorum, inter vota et preces et laudes ibant: illos praesidia rei publicae, vindices urbis Romanae imperiique appellabant; in illorum armis dextrisque suam liberorumque suorum salutem ac libertatem repositam esse. Deos omnes deasque precabantur, ut illis faustum iter felixque pugna et matura ex hostibus victoria esset, damnerenturque ipsi votorum, quae pro iis suscepissent, ut, quem ad modum nunc solliciti prosequerentur eos, ita paucos post dies laeti ovantibus victoria obviam irent. Invitare inde pro se quisque et offerre et fatigare precibus, ut, quae ipsis iumentisque usui essent, ab se potissimum sumerent: benigne omnia cumulata dare. Modestia certare milites, ne quid ultra usum necessarium sumerent; nihil morari, nec ab signis absistere, nec subsistere cibum capientes; diem ac noctem ire; vix quod satis ad naturale desiderium corporum esset, quieti dare. Et ad collegam praemissi erant, qui nuntiarent adventum percunctarenturque, clam an palam, interdiu an noctu venire sese vellet, iisdem an aliis considerare castris. Nocte clam intrare melius visum est.

XLVI. Tessera per castra ab Livio consule data erat, ut tribunus tribunum, centurio centurionem, eques equitem, pedes peditem acciperet: neque enim dilatari castra opus esse, ne hostis adventum alterius consulis sentiret; et coartatio plurium in angusto tendentium facilior futura erat, quod Claudianus exercitus nihil fere praeter arma secum in expeditionem tulerat. Ceterum in ipso itinere auctum voluntariis agmen erat, offerentibus ultro sese et veteribus militibus perfunctis iam militia et iuve-

nibus, quos certatim nomina dantes, si quorum corporis species roburque virium aptum militiae videbatur, conscripserat. Ad Senam castra alterius consulis erant, et quingentos ferme inde passus Hasdrubal aberat. Itaque quum iam appropinquaret, tectus montibus substitit Nero, ne ante noctem castra ingrederetur. Silentio ingressi ab sui quisque ordinis hominibus in tentoria abducti, cum summa omnium laetitia hospitaliter excipiuntur. Postero die consilium habitum, cui et L. Porcius Licinus praetor affuit. Castra iuncta consulum castris habebat et ante adventum eorum per loca alta ducendo exercitum, quum modo insideret angustus saltus, ut transitum clauderet, modo ab latere aut ab tergo carperet agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat: is tum in consilio aderat. Multorum eo inclinant sententiae, ut, dum fessum via ac vigiliis reficeret militem Nero, simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret dies, tempus pugnae differretur: Nero non suadere modo, sed summa ope orare institit, ne consilium suum, quod tutum celeritas fecisset, temerarium morando facerent. Errore, qui non diuturnus futurus esset, velut torpentem Hannibalem nec castra sua sine duce relicta aggredi, nec ad sequendum se iter intendisse. Antequam se moveat, deleri exercitum Hasdrubalis posse rediri-que in Apuliam. Qui prolatando spatium hosti det, eum et illa castra prodere Hannibali et aperire in Galliam iter, ut per otium, ubi velit, Hasdrubali coniungatur. Extemplo signum dandum et eundem in aciem abutendumque errore hostium absentium praesentiumque, dum neque illi sciant cum paucioribus, nec hi cum pluribus et validioribus rem esse. Consilio dimisso signum pugnae proponitur, confestimque in aciem procedunt.

XLVII. Iam hostes ante castra instructi stabant. Moram pugnae attalit, quod Hasdrubal, provectus

ante signa cum paucis equitibus, scuta vetera hostium notavit, quae ante non viderat, et strigiosiores equos; multitudo quoque maior solita visa est. Suspiciatus enim id, quod erat, receptui propere cecinit, ac misit ad flumen unde aquabantur, ubi et excipi aliqui possent et notari oculis, si quid forte adustioris coloris ut ex recenti via essent; simul circumvehi procul castra iubet specularique, num auctum aliqua parte sit vallum; et ut attendant, semel bisne signum canat in castris. Ea quum ordine omnia essent relata, castra nihil aucta errorem faciebant. Bina erant, sicut ante adventum consulis alterius fuerant, una M. Livii, altera L. Porcii; neutris quiequam, quo latius tenderetur, ad munimenta adiectum. Illud veterem ducem assuetumque Romano hosti movit, quod semel in praetoriis castris signum, bis in consularibus referebant cecinisse. Ambo profecto consules esse, et quonam modo alter ab Hannibale abscessisset, cura angebat. Minime id, quod erat, suspicari poterat, tantae rei frustratione Hannibalem elusum, ut, ubi dux, ubi exercitus esset, eum quo castra collata habuerit, ignoraret. Profecto haud mediocri clade absterritum insequi non ausum. Magno opere vereri, ne perditis rebus serum ipse auxilium venisset, Romanisque eadem iam fortuna in Italia, quae in Hispania esset. Interdum litteras suas ad eum non pervenisse credere, interceptisque iis consulem ad sese opprimendum accelerasse. His anxius curis extinctis ignibus vigilia prima dato signo, ut taciti vasa colligerent, signa ferri iussit. In trepidatione et nocturno tumultu duces parum intente asservati, alter in destinatis iam ante animo latebris subsedit, alter per vada nota Metaurum flumen tranavit. Ita desertum ab ducibus agmen primo per agros palatur; fessisque aliquot somno ac vigiliis sternunt corpora passim atque infrequentia relinquunt signa. Hasdrubal, dum lux viam ostenderet,

lentius signa ferre iubet: et per tortuosi annis sinus flexusque quum errorem volvens haud multum processisset, ubi prima lux transitum opportunum ostendisset, erat transiturus. Sed quum, quantum mare abscedebat, tanto altioribus coercentibus amnem ripis non inveniret vada, diem terendo spatium dedit ad insequendum sese hosti.

XLVIII. Nero primum cum omni equitatu venit, Porcius deinde assecutus cum levi armatura. Qui quum fessum agmen carperent ab omni parte incursarentque, et iam omisso itinere, quod fugae simile erat, castra metari Poenus in tumulo super fluminis ripam vellet, advenit Livius peditum omnibus copiis non itineris modo, sed ad conserendum extemplo proelium instructis armatisque. Sed ubi omnes copias coniunxerunt directaque acies est, Claudius dextro in cornu, Livius ab sinistro pugnam instruit; media acies praetori tuenda data. Hasdrubal omnia munitione castrorum postquam pugnandum vidit, in prima acie ante signa elephantos collocat, circa eos laevo in cornu adversus Claudium Gallos opponit, haud tantum iis fidens, quantum ab hoste timeri eos credebat. Ipse dextrum cornu adversus M. Livium sibi atque Hispanis — et ibi maxime in vetere milite spem habebat — sumpsit. Ligures in medio post elephantos positi. Sed longior quam latior acies erat: Gallos prominens collis tegebat. Ea frons, quam Hispani tenebant, cum sinistro Romanorum cornu concurrit. dextra omnis acies extra proelium eminens cessabat; collis oppositus arcebat, ne aut a fronte aut ab latere aggredierentur. Inter Livium Hasdrubalemque ingens contractum certamen erat, atroxque caedes utrimque edebatur. Ibi duces ambo, ibi pars maior peditum equitumque Romanorum, ibi Hispani, vetus miles peritusque Romanae pugnae, et Ligures, durum in armis genus. Eodem versi elephantum, qui

primo impetu turbaverant antesignanos, et iam signa moverant loco; deinde crescente certamine et clamore inpotentius iam regi et inter duas acies versari, velut incerti, quorum essent, haud dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis. Claudius „quid ergo praecipiti cursu tam longum iter emensi sumus?“ clamitans militibus, quum in adversum collem frustra signa erigere conatus esset, postquam ea regione penetrari ad hostem non videbat posse, cohortes aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem magis segnem quam pugnam futuram cernebat, post aciem circumducit et non hostibus modo sed etiam suis inopinantibus hostium latus incurrit; tantaque celeritas fuit, ut quum ostendissent se ab latere, mox in terga iam pugnarent. Ita ex omnibus partibus, ab fronte, ab latere, ab tergo, trucidantur Hispani Liguresque: et ad Gallos iam caedes pervenerat. Ibi minimum certaminis fuit; nam et pars magna ab signis aberant, nocte dilapsi stratique somno passim per agros, et qui aderant, itinere ac vigiliis fessi, intolerantissima laboris corpora, vix arma humeris gestabant. Et iam diei medium erat, sitisque et calor hiantes caedendos capiendosque arfatim praebibat.

XLIX. Elephantum plures ab ipsis rectoribus quam ab hoste interfecti. Fabrilis scalprum cum malleo habebant: id, ubi saevire beluae ac ruere in suos coeperant, magister inter aures positum, ipso in articulo, quo iungitur capiti cervix, quanto maximo poterat ictu, adigebat. Ea celerrima via mortis in tantae molis belua inventa erat, ubi regendi spem vicissent, primusque is Hasdrubal instituerat, dux quum saepe alias memorabilis, tum illa praecipue pugna. Ille pugnantem hortando pariterque obeundo pericula sustinuit; ille fessos abnuentesque taedio et labore nunc precando nunc castigando accendit; ille fugientes revocavit omissamque pugnam aliquot

locis restituit: postremo, quum haud dubie fortuna hostium esset, ne superstes tanto exercitui suum nomen secuto esset, concitato equo se in cohortem Romanam immisit. Ibi, ut patre Hamilcare et Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit. Nunquam eo bello una acie tantum hostium interfectum est, redditaque aequa Cannensi clades vel ducis vel exercitus interitu videbatur. Quinquaginta sex millia hostium occisa, capta quinque millia et quadringenti; magna praeda alia quum omnis generis tum auri etiam argentique. Civium etiam Romanorum, qui capti apud hostes erant, supra tria millia capitum recepta. Id solatii fuit pro amissis eo proelio militibus. Nam haudquaquam incruenta victoria fuit: octo ferme millia Romanorum sociorumque occisa. Adeoque etiam victores sanguinis caedisque ceperat satietas, ut postero die, quum esset nuntiatum Livio consuli Gallos Cisalpinos Liguresque, qui aut proelio non affuissent, aut inter caedem effugissent, uno agmine abire sine certo duce, sine signis, sine ordine ullo aut imperio; posse, si una equitum ala mittatur, omnes deleri: „quin supersint, inquit, aliqui nuntii et hostium cladis et nostrae virtutis“.

L. Nero ea nocte, quae secuta est pugnam, citatiore, quam inde venerat, agmine die sexto ad stativam suam adque hostem pervenit. Iter eius frequentia sua adque hostem pervenit. Iter eius frequentia minore, quia nemo praecesserat nuntius, laetitia vero tanta, vix ut compotes mentium prae gaudio essent, celebratum est. Nam Romae neuter animi habitus satis dici enarrarique potest, nec quo incerta exspectatione eventus civitas fuerat, nec quo victoriae famam accepit. Nunquam per omnes dies, ex quo Claudium consulem profectum fama attulit, ab orto sole ad occidentem aut senator quisquam a curia atque ab magistratibus abscessit, aut populus e foro. Matronae, quia nihil in ipsis opis erat, in preces obtestationesque versae, per omnia delubra

vagae suppliciiis votisque fatigare deos. Tam sollicitae ac suspensae civitati fama incerta primo accidit, duos Narnienses equites in castra, quae in faucibus Umbriae opposita erant, venisse ex proelio nuntiantes caesos hostes. Et primo magis auribus quam animis id acceptum erat ut maius laetiusque, quam quod mente capere aut satis credere possent; et ipsa celeritas fidem impediabat, quod biduo ante pugnatum dicebatur. Litterae deinde ab L. Manlio Acidino missae ex castris afferuntur de Narniensium equitum adventu. Hae litterae per forum ad tribunal praetoris latae senatum curia exciverunt; tantoque certamine ac tumultu populi ad fores curiae concursus est, ut adire nuntius non posset, trahe-returque a percunctantibus vociferantibusque, ut in rostris prius quam in senatu litterae recitarentur. Tandem summoti et coerciti a magistratibus; dispensari-que laetitia inter impotentes eius animos potuit. In senatu primum, deinde in concione litterae recitatae sunt; et pro cuiusque ingenio aliis iam certum gaudium, aliis nulla ante futura fides erat, quam legatos consulumve litteras audissent.

LI. Ipsos deinde appropinquare legatos allatum est. Tunc enim vero omnis aetas currere obvii, primus quisque oculis auribusque haurire tantum gaudium cupientes. Ad Mulvium usque pontem continens agmen pervenit. Legati — erant L. Veturius Philo, P. Licinius Varus, Q. Caecilius Metellus — circumfusi omnis generis hominum frequentia in forum pervenerunt, quum alii ipsos, alii comites eorum, quae acta essent, percunctarentur. Et ut quisque audierat exercitum hostium imperatorem-que occisum, legiones Romanas incolumes, salvos consules esse, extemplo aliis porro impertiebant gaudium suum. Quum aegre in curiam perventum esset, multo aegrius summoti turba, ne patribus misceretur, litterae in senatu recitatae sunt. Inde tra-

ducti in concionem legati. L. Veturius litteris recitatis ipse planius omnia, quae acta erant, exposuit cum ingenti assensu, postremo etiam clamore universae concionis, quum vix gaudium animis caperent. Discursum inde ab aliis circa templa deum, ut gratias agerent, ab aliis domos, ut coniugibus liberisque tam laetum nuntium impertirent. Senatus, quod M. Livius et C. Claudius consules incolumi exercitu duces hostium legionesque occidissent, supplicationem in triduum decrevit. Eam supplicationem C. Hostilius praetor edixit. Celebrata a viris feminisque est: omnia templa per totum triduum aequalem turbam habuere, quum matronae amplissima veste cum liberis, perinde ac si debellatum foret, omni solutae metu deis immortalibus grates agerent. Statum quoque civitatis ea victoria firmavit, ut iam inde haud secus quam in pace res inter se contrahere vendendo, emendo, mutuum dando, argentum creditum solvendo auderent. C. Claudius consul quum in castra redisset, caput Hasdrubalis, quod servatum cum cura attulerat, proiici ante hostium stationes, captivosque Afros vinctos, ut erant, ostendi, duos etiam ex his solutos ire ad Hannibalem et expromere, quae acta essent, iussit. Hannibal, tanto simul publico familiarique ictu luctu, agnoscere se fortunam Carthaginis fertur dixisse; castrisque inde motis, ut omnia auxilia, quae diffusa latius tueri non poterat, in extremum Italiae angulum Bruttios contraheret, et Metapontinos, civitatem universam, excitos sedibus suis, et Lucanorum, qui suae ditiois erant, in Bruttium agrum traduxit.

TITILIVII

AB URBE CONDITA

LIB. XXX. CAP. 3—16, 18—44.

PERIOCHA lib. XXX. Scipio in Africa Carthaginenses et eundem Syphacem Numidiae regem Hasdrubalemque pluribus proeliis vicit adiuvante Masinissa, bina hostium castra expugnavit, in quibus XL. millia hominum ferro ignique consumpta sunt. Syphacem per C. Caecilium et Masinissam cepit. Masinissa Sophonisbam, uxorem Syphacis, filiam Hasdrubalis, captam statim adamavit et nuptiis factis uxorem habuit; castigatus a Scipione venenum ei misit, quo illa hausto decessit. Effectumque multis Scipionis victoriis, ut Carthaginenses in desperationem acti in auxilium publicae salutis Hannibalem revocarent. Itaque anno XVI Italia decedens in Africam traiecit tentavitque per colloquium pacem cum Scipione componere: et quum de conditionibus pacis non convenisset, acie victus est. Pax Carthaginensibus petentibus data est. Hannibal Gisgonem pacem dissuadentem manu sua detraxit; excusata deinde temeritate facti ipse pacem suasit.

III His transactis consules praetoresque in provincias profecti. Omnibus tamen, velut eam sortitis, Africae cura erat, seu quia ibi summam rerum bellicae verti cernebant, seu ut Scipioni gratificarentur, in quem tum omnis versa civitas erat. Itaque non ex Sardinia tantum, sicut ante dictum est, sed ex Sicilia quoque et Hispania vestimenta frumentumque, et arma etiam ex Sicilia et omne genus commeatus eo portabantur. Nec Scipio ullo tempore hiemis belli opera remiserat, quae multa simul undique eum circumstabant: Uticam obsidebat; castra in conspectu Hasdrubalis erant; Carthaginenses deduxerant naves, classem paratam instructamque ad commeatus intercipiendos habebant. Inter haec ne

Syphacis quidem reconciliandi curam ex animo miserat, si forte iam satis amoris in uxorem taedium eum cepisset. Ab Syphace magis pacis cum Carthaginiensibus conditiones, ut Romani Africa, Poeni Italia excederent, quam, si bellaretur, spes ulla desciturum afferebatur. Haec per nuntios acta magis equidem crediderim — et ita pars maior auctores sunt — quam ipsum Syphacem, ut Antias Valerius prodit, in castra Romana ad colloquium venisse. Primo eas conditiones imperator Romanus vix auri- bus admisit; postea, ut causa probabilis suis com- meandi foret in castra hostium, mollius eadem illa abnuere ac spem facere saepius ultro citroque agi- tantibus rem conventuram. Hibernacula Carthagi- niensium, congesta temere ex agris materia exaedifi- cata, lignea ferme tota erant. Numidae praecipue arundine textis storeaque pars maxima tectis pas- sim nullo ordine, quidam, ut sine imperio occupatis locis, extra fossam etiam vallumque habitabant. Haec relata Scipioni spem fecerant castra hostium per occasionem incendendi.

IV. Cum legatis, quos mitteret ad Syphacem, calonum loco primos ordines spectatae virtutis atque prudentiae servili habitu mittebat, qui, dum in colloquio legati essent, vagi per castra, alius alia aditus exitusque omnes, situm formamque et universorum castrorum et partium, qua Poeni qua Numidae haberent, quantum intervalli inter Hasdrubalis ac regia castra esset, specularentur, moremque simul noscerent stationum vigiliarumque, nocte an interdiu opportuniore insidiantia essent. Et inter crebra colloquia alii atque alii de industria, quo pluribus omnia nota essent, mittebantur. Quum saepius agitata res certiore spem pacis in dies et Syphaci et Carthaginiensibus per eum faceret, legati Romani vetitos se reverti ad imperatorem aiunt, nisi certum responsum detur: proinde, seu ipsi staret iam sen-

tentia, seu consulendus Hasdrubal et Carthaginienses essent, consuleret. Tempus esse aut pacem componi aut bellum naviter geri. Dum consulitur Hasdrubal et Carthaginienses, et speculatores omnia visendi et Scipio ad comparanda ea, quae in rem erant, tempus habuit. Et ex mentione ac spe pacis negligentia, ut fit, apud Poenos Numidamque ortu cavendi, ne quid hostile interim paterentur. Tandem relatum responsum quibusdam, quia nimis cupere Romanus pacem videbatur, iniquis per occasionem adiectis; quae peropportune cupienti tollere indutias Scipioni causam praebuere. Ac nuntio regis, quum relaturum se ad consilium dixisset, postero die respondit se uno frustra tendente nulli alii pacem placuisse: renuntiaret igitur nullam aliam spem pacis quam relictis Carthaginiensibus Syphaci cum Romanis esse. Ita tollit indutias, ut libera fide incepta exsequeretur; deductisque navibus — et iam veris principium erat — machinas tormentaue, velut a mari aggressurus Uticam, imponit. Et duo millia militum ad capiendum, quem antea temuerat, tumulum super Uticam mittit, simul ut ab eo, quod parabat, in alterius rei curam converteret hostium animos, simul ne qua, quum ipse ad Syphacem Hasdrubalemque profectus esset, eruptio ex urbe et impetus in castra sua relictis cum levi praesidio fieret.

V. His praeparatis advocatoque consilio et dicere exploratoribus iussis, quae comperta afferrent, Masinissaque, cui omnia hostium nota erant, postremo ipse, quid pararet in proximam noctem, proponit; tribunis edicit, ut, ubi praetorio dimisso signa concinuissent, extemplo educerent castris legiones. Ita ut imperaverat, signa sub occasum solis efferri sunt coepta. Ad primam ferme vigiliam agmen explicaverunt; media nocte — septem enim millia itineris erant — modico gradu ad castra hostium per- ventum est. Ibi Scipio partem copiarum Laelio Ma-

sinissamque ac Numidas attribuit, et castra Syphacis invadere ignesque conicere iubet. Singulos deinde separatim Laelium ac Masinissam deductos obtestatur, ut, quantum nox providentiae adimat, tantum diligentia expleant curaque. Se Hasdrubalem Punicaque castra aggressurum: ceterum non ante coepturum, quam ignem in regiis castris conspexisset. Neque ea res morata diu est: nam ut proximis casis iniectus ignis haesit, extemplo proxima quaeque et deinceps continua amplexus totis se passim dissipavit castris. Et trepidatio quidem, quanta necesse erat, in nocturno effuso tam late incendio orta est: ceterum fortuitum non hostilem ac bellicum ignem rati esse, sine armis ad restinguendum incendium effusi in armatos incidere hostes, maxime Numidas ab Masinissa notitia regionum castrorum ad exitus itinerum idoneis locis dispositos. Multos in ipsis cubilibus semisomnos hausit flamma; multi in praecipiti fuga ruentes super alios alii in angustiis portarum obruti sunt.

VI. Relucentem flammam primo vigiles Carthaginiensium, deinde excitati alii nocturno tumultu quum conspexissent, ab eodem errore credere et ipsi sua sponte incendium ortum; et clamor, inter caedem et vulnera sublatus an ex trepidatione nocturna esset, confusus sensum veri adimebat. Igitur pro se quisque inermes, ut quibus nihil hostile suspectum esset, omnibus portis, qua cuique proximum erat, ea modo quae restinguendo igni forent portantes, in agmen Romanum ruebant. Quibus caesis omnibus praeterquam hostili odio, etiam ne quis nuntius effugeret, extemplo Scipio neglectas ut in tali tumultu portas invadit; ignibusque in proxima tecta coniectis effusa flamma primo velut sparso pluribus locis reluxit, dein per continua serpens uno repente omnia incendio hausit. Ambusti homines iumentaue foeda primum fuga, dein strage ob-

ruebant itinera portarum: quos non oppresserat ignis, ferro absumpti; binaque castra clade una deleta. Duces tamen ambo, ex tot millibus armatorum duo millia peditum et quingenti equites semermes, magna pars saucii afflatique incendio effugerunt. Caesa aut hausta flammis quadraginta millia hominum sunt, capta supra quinque millia: multi Carthaginiensium nobiles, undecim senatores; signa militaria centum septuaginta quattuor, equi Numidici supra duo millia septingenti; elephantum sex capti, octo ferro flammaque absumpti: magna vis armorum capta: ea omnia imperator Vulcano sacrata incendit.

VII. Hasdrubal ex fuga cum paucis Afrorum urbem proximam petierat, eoque omnes, qui supererant, vestigia ducis sequentes, se contulerant: metu deinde, ne dederetur Scipioni, urbe excessit. Mox eodem patentibus portis Romani accepti; nec quicquam hostile, quia voluntate concesserant in ditio-nem, factum. Duae subinde urbes captae direptaeque: ea praeda et, quae castris incensis ex igne rapta erat, militi concessa est. Syphax octo millium ferme inde spatio loco communito consedit; Hasdrubal Carthaginem contendit, ne quid per metum ex recenti clade mollius consuleretur. Quo tantus primo terror est allatus, ut omissa Utica Carthaginem crederent extemplo Scipionem obsessurum. Senatam itaque et suffetes, quod velut consulare imperium apud eos erat, vocaverunt; ibi e tribus dictis sententiis una de pace legatos ad Scipionem decernebat, altera Hannibalem ad tuendam ab exitiabili bello patriam revocabat, tertia Romanae in adversis rebus constantiae erat: reparandum exercitum Syphacemque hortandum, ne bello absisteret, censebat. Haec sententia, quia Hasdrubal praesens Barcinæque omnes factionis bellum malebant, vicit. Inde delectus in urbe agrisque haberi coeptus, et ad Syphacem legati missi, summa ope et ipsum

reparantem bellum, quum uxor non iam ut ante blanditiis, satis potentibus ad animum amantis, sed precibus et misericordia valuisset, plena lacrimarum obtestans, ne patrem suum patriamque proderet, iisdemque flammis Carthaginem, quibus castra conflagrassent, absumi sineret. Spem quoque opportune oblatam afferebant legati: quattuor millia Celtiberorum circa urbem nomine Obbam, ab conquistoribus suis conducta in Hispania, egregiae iuventutis sibi occurrisset, et Hasdrubalem propediem affore cum manu haudquaquam contemnenda. Igitur non benigne modo legatis respondit, sed ostendit etiam multitudinem agrestium Numidarum, quibus per eosdem dies arma equosque dedisset, et omnem iuventutem affirmat ex regno exciturum. Scire incendio, non proelio cladem acceptam: eum bello inferiorem esse, qui armis vincatur. Haec legatis responsa: et post dies paucos rursus Hasdrubal et Syphax copias iunxerunt. Is omnis exercitus fuit triginta ferme millia armatorum.

VIII. Scipionem, velut iam debellato, quod ad Syphacem Carthaginiensesque attineret, Uticae oppugnandae intentum, iamque machinas admoventem muris avertit fama redintegrati belli; modicisque praesidiis ad speciem modo obsidionis terra marique relictis ipse cum robore exercitus ire ad hostes pergit. Primo in tumulo quattuor millia ferme distante ab castris regis consedit; postero die cum equitatu in Magnos — ita vocant — campos, subiectos ei tumulo, degressus succedendo ad stationes hostium lacessendoque levibus proeliis diem absumpsit. Et per insequens biduum tumultuosis hinc atque illinc excursionibus in vicem nihil dictu satis dignum fecerunt: quarto die in aciem utrimque descensum est. Romanus principes post hastatorum prima signa, in subsidiis triarios constituit; equitatum Italicum ab dextro cornu, ab laevo Numidas Masinissamque

opposuit. Syphax Hasdrubalque Numidicis adversus Italicum equitatum, Carthaginiensium contra Masinissam locatis, Celtiberos in mediam aciem in adversa signa legionum acceperunt. Ita instructi concurrunt. Primo impetu simul utraque cornua et Numidae et Carthaginienses pulsi: nam neque Numidae, maxima pars agrestes, Romanum equitatum, neque Carthaginienses, et ipse novus miles, Masinissam recenti super cetera victoria terribilem sustinere. Nudata utrimque cornibus Celtiberum acies stabat, quod nec in fuga salus ulla ostendebatur locis ignotis, neque spes veniae ab Scipione erat, quem bene meritum de se et gente sua mercenariis armis in Africam oppugnatum venissent. Igitur circumfusus undique hostibus alii super alios cadentes obstinati moriebantur; omnibusque in eos versis aliquantum ad fugam temporis Syphax et Hasdrubal praeceperunt. Fatigatos caede diutius quam pugna victores nox oppressit.

IX. Postero die Scipio Laelium Masinissamque cum omni Romano et Numidico equitatu expeditisque militum ad persequendos Syphacem atque Hasdrubalem mittit: ipse cum robore exercitus urbes circa, quae omnes Carthaginiensium ditionis erant, partim spe partim metu partim vi subegit. Carthagini erat quidem ingens terror, et circumferentem arma Scipionem omnibus finitimis raptim perdomitis ipsam Carthaginem repente aggressurum credebant. Itaque et muri reficiebantur propugnaculisque armabantur, et pro se quisque, quae diutinae obsidionis tolerandae sunt, ex agris convehit. Rara mentio est pacis, frequentior legatorum ad Hannibalem arcessendum mittendorum, pars maxima classem, quae ad com meatus excipiendos parata erat, mittere iubent ad opprimendam stationem navium ad Uticam incaute agentem: forsitan etiam navalia castra, relicta cum levi praesidio, oppressuros. In

hoc consilium maxime inclinant; legatos tamen ad Hannibalem mittendos censent: quippe classi ut felicissime gerantur res, parte aliqua levare Uticae obsidionem, Carthaginem ipsam qui tueatur, neque imperatorem alium quam Hannibalem, neque exercitum alium quam Hannibalis superesse. > Deductae ergo postero die naves, simul et legati in Italiam profecti. Raptimque omnia stimulante fortuna agebantur; et in quo quisque cessasset, prodi ab se salutem omnium rebatur. Scipio gravem iam spoliis multarum urbium exercitum trahens, captivis aliaque praeda in vetera castra ad Uticam missis, iam in Carthaginem intentus occupat relictum fuga custodem Tuneta. Abest a Carthagine quindecim millia ferme passuum locus quum operibus tum sapte natura tutus, et qui et ab Carthagine coaspici et praebere ipse conspectum in circumfusum mare urbi possit.

X. Inde, quum maxime vallum Romani iacerent, conspecta classis hostium est Uticam a Carthagine petens. Igitur omisso opere pronuntiatum iter, signaque raptim ferri sunt coepta, ne naves in terram et obsidionem versae ac minime navali proelio aptae opprimerentur. Qui enim restitissent agili et nautico instrumento aptae et armatae classi naves tormenta machinasque portantes, et aut in onerarium usum versae, aut ita appulsae muris, ut pro aggere ac pontibus praebere ascensus possent? Itaque Scipio, contra quam in navali certamine solet, rostratis, quae praesidio aliis esse poterant, in postremam aciem receptis prope terram, onerariarum quadruplicem ordinem pro muro adversus hostem opposuit, easque ipsas, ne in tumultu pugnae turbari ordines possent, malis antennisque de nave in navem trajectis ac validis funibus velut uno inter se vinculo illigatis comprehendit, tabulasque superinstravit, ut pervii ordines essent, et sub ipsis pontibus inter-

valla fecit, qua procurrere speculatoriae naves in hostem ac tuto recipi possent. His raptim pro tempore instructis mille ferme delecti propugnatores onerariis imponuntur, telorum missilium, ut quamvis longo certamine sufficerent, vis ingens congeritur. Ita parati atque intenti hostium adventum experiebantur. Carthaginenses, qui, si maturassent, omnia permixta turba trepidantium primo impetu oppressissent, perculsi terrestribus cladibus atque inde ne mari quidem, ubi ipsi plus poterant, satis fidentes, die segni navigatione absumpto sub occasum solis in portum — Rusucmona Afri vocant — classe appulere: postero die sub ortum solis instruxere ab alto naves velut ad iustum proelium navale et tamquam exituris contra Romanis. Quum diu stetissent, postquam nihil moveri ab hostibus viderunt, tum demum onerarias aggrediuntur. Res erat minime certamini navali similis, proxime speciem muros oppugnantium navium. Altitudine aliquantum onerariae superabant; ex rostratis Poeni vana pleaque, utpote supino iactu, tela in locum superiorem mittebant; gravior ac pondere ipso libratior superne ex onerariis ictus erat: speculatoriae naves ac levia [ipsa] navigia, quae sub constratis pontium per intervalla excurrebant, primo ipsae tanto impetu et magnitudine rostratarum obruebantur; deinde et propugnatoribus quoque incommodae erant, quod permixtae cum hostium navibus inhibere saepe tela cogebant metu, ne ambiguo ictu suis inciderent. Postremo asseres ferreo unco praefixi — harpagones vocantur — ex Punicis navibus iniici in Romanas coepta. Quos quum neque ipsos neque catenas, quibus suspensi iniiciebantur, incidere possent, ut quaeque retro inhibita rostrata onerariam haerentem unco traheret, scindi videres vincula, quibus alia aliis innexa erat, seriem aliam simul plurium navium trahi. Hoc maxime modo lacerati quidem omnes

pontes, et vix transiliendi in secundum ordinem navium spatium propugnatoribus datum est. Sex ferme onerariae puppibus abstractae Carthaginem sunt. Maior quam pro re laetitia, sed eo gravior, quod inter adsiduas clades ac lacrimas unum quantumcunque ex insperato gaudium affulserat cum eo, ut appareret haud procul exitio fuisse Romanam classem, ni cessatum a praefectis suarum navium foret et Scipio in tempore subvenisset.

XI. Per eosdem forte dies quum Laelius et Masinissa quinto decimo ferme die in Numidiam pervenissent, Maesulii, regnum paternum Masinissae, laeti ut ad regem diu desideratum concessere. Syphax pulsus inde praefectis praesidiisque suis vetere se continebat regno, nequiquam quieturus. Stimulabat aegrum amore uxor socerque, et ita viris equisque abundabat, ut subiectae oculis regni per multos florentis annos vires etiam minus barbaro atque impotenti animo spiritus possent facere. Igitur omnibus, qui bello apti erant, in unum coactis equos arma tela dividit; equites in turmas, pedites in cohortes, sicut quondam ab Romanis centurionibus didicerat, distribuit. Exercitu haud minore quam quem prius habuerat, ceterum omni prope novo atque incondito, ire ad hostes pergit. Et castris in propinquo positis primo pauci equites ex tuto speculantes ab stationibus progredi, dein iaculis summoti recurrere ad suos; inde excursiones in vicem fieri, et quum pulsos indignatio accenderet, plures subire: quod irritamentum certaminum equestrium est, quum aut vincentibus spes aut pulsus ira aggregat suos. Ita tum a paucis proelio accenso omnem utrimque postremo equitatum certaminis studium effudit. Ac dum sincerum equestre proelium erat, multitudo Masaesuliorum, ingentia agmina Syphace emittente, sustineri vix poterat: deinde ut pedes Romanus repentino per turmas suas viam dantes inter-

curso stabilem aciem fecit, absterruitque effuse invehentem sese hostem, primo barbari segnius permittere equos, dein stare ac prope turbati novo genere pugnae, postremo non pediti solum cedere, sed ne equitem quidem sustinere peditis praesidio audentem. Iam signa quoque legionum appropinquabant. Tum vero Masaesulii non modo primum impetum sed ne conspectum quidem signorum atque armorum tulerunt: tantum seu memoria priorum cladum seu praesens terror valuit.

XII. Ibi Syphax, dum obequitat hostium turmis, si pudore, si periculo suo fugam sistere posset, equo graviter icto effusus opprimitur capiturque, et vivus, laetum ante omnes Masinissae praebiturus spectaculum, ad Laelium pertrahitur. Circa caput regni Syphacis erat, eoque se ingens hominum contulit vis. Caedes in eo proelio minor quam victoria fuit, quia equestri tantummodo proelio certatum fuerat. Non plus quinque millia occisa, minus dimidium eius hominum captum est impetu in castra facto, quo percussa rege amisso multitudo se contulerat. Masinissa sibi quidem dicere nihil esse in praesentia pulchrius quam victorem recuperatum tanto post intervallo patrium invisere regnum; sed tam secundis quam adversis rebus non dari spatium ad cessandum. Si se Laelius cum equitatu vincitque Syphace Cirtam praecedere sinat, trepida omnia metu se oppressurum: Laelium cum peditibus subsequi modicis itineribus posse. Assentiente Laelio praegressus Cirtam evocari ad colloquium principis Cirtensium iubet. Sed apud ignaros regis casus nec, quae acta essent, promendo nec minis nec suadendo ante valuit, quam rex vincetus in conspectum datus est. Tum ad spectaculum tam foedum comploratio orta, et partim pavore moenia sunt deserta, partim repentino consensu gratiam apud victorem quaerentium patefactae portae. Et Masinissa

praesidio circa portas opportunaque moenium dimisso, ne cui fugae pateret exitus, ad regiam occupandam citato vadit equo. Intranti vestibulum in ipso limine Sophonisba, uxor Syphacis, filia Hasdrubalis Poeni, occurrit; et quum in medio agmine armatorum Masinissam insignem quum armis tum cetero habitu conspexisset, regem esse, id quod erat, rata, genibus advoluta eius: „omnia quidem ut poses in nobis, di dederunt virtusque et felicitas tua: sed si captivae apud dominum vitae necisque suae vocem supplicem mittere licet, si genua, si victricem attingere dextram, precor quaesoque per maiestatem regiam, in qua paulo ante nos quoque fuimus, per gentis Numidarum nomen, quod tibi cum Syphace commune fuit, per huiusce regiae deos, qui te melioribus omnibus accipiant, quam Syphacem hinc miserunt, hanc veniam supplici des, ut ipse, quodcumque fert animus, de captiva statuas, neque me in cuiusquam Romani superbum et crudele arbitrium venire sinas. Si nihil aliud quam Syphacis uxor fuissem, tamen Numidae atque in eadem mecum Africa geniti quam alienigenae et externi fidem experiri mallet: quid Carthaginensi ab Romano, quid filiae Hasdrubalis timendum sit, vides. Si nulla re alia potes, morte me ut vindices ab Romanorum arbitrio, oro obtestorque“. Forma erat insignis et florentissima aetas: itaque quum modo dextram amplectens in id, ne cui Romano traderet, fidem exposceret, propiusque blanditias oratio esset quam preces, non in misericordiam modo prolapsus est animus victoris, sed, amore captivae victor captus: data dextra in id, quod petebatur, obligandae fidei, in regiam concedit. Tum vero reputare secum ipse, quem ad modum promissi fidem praestaret. Quod quum expedire non posset, ab amore temerarium atque impudens mutuatur consilium: nuptias in eum ipsum diem parari repente

iubet, ne quid relinqueret integri aut Laelio aut ipsi Scipioni consulendi velut in captivam, quae Masinissae iam nupta foret. Factis nuptiis supervenit Laelius, et adeo non dissimulavit improbare se factum, ut primo etiam cum Syphace et ceteris captivis detractam eam geniali mittere ad Scipionem conatus sit. Victus deinde precibus Masinissae orantis, ut arbitrium, utriusque regum duorum fortunae accessio Sophonisba esset, ad Scipionem reiiceret, misso Syphace et captivis ceteras urbes Numidiae, quae praesidiis regis tenebantur, adiuvante Masinissa recipit.

XIII. Syphacem in castra adduci quum esset nuntiatum, omnis velut ad spectaculum triumphi multitudo effusa est. Praecedebat ipse victus, sequebatur grex nobilium Numidarum. Tum, quantum quisque plurimum poterat, magnitudini Syphacis, famae gentis victoriam suam augendo addebat: illum esse regem, cuius tantum maiestati duo potentissimi in terris tribuerint populi, Romanus Carthaginensisque, ut Scipio imperator suus ad amicitiam eius petendam, relicta provincia Hispania exercituque, duabus quinqueremibus in Africam navigaverit, Hasdrubal Poenorum imperator non ipse modo ad eum in regnum venerit, sed etiam filiam ei nuptum dederit. Habuisse eum uno tempore in potestate duos imperatores, Poenum Romanumque. Sicut ab diis immortalibus pars utraque hostiis macandis pacem petisset, ita ab eo utrimque pariter amicitiam petitam. Iam tantas habuisse opes, ut Masinissam regno pulsum eo redegerit, ut vita eius fama mortis et latebris, ferarum modo in silvis raptis viventis, tegeretur. His sermonibus circumstantium celebratus rex in praetorium ad Scipionem est perductus. Movit et Scipionem quum fortuna pristina viri praesenti fortunae collata, tum recordatio hospitii dextraeque datae et foederis publice

ac privatim iuncti. Eadem haec et Syphaci animum dederunt in alloquendo victorem. Nam quum Scipio, quid sibi voluisset, quaereret, qui non societatem solum abnuisset Romanam, sed ultro bellum intulisset, tum ille peccasse quidem sese atque insanisse fatebatur, sed non tum demum quum arma adversus populum Romanum cepisset; exitum sui furoris fuisse, non principium: tum se insanisse, tum hospitium privata et publica foedera omnia ex animo eiecisse, quum Carthaginiensem matronam donum acceperit. Illis nuptialibus facibus regiam conflagrasse suam, illam furiam pestemque omnibus delinimentis animum suum avertisse atque alienasse, nec conquiesse, donec ipsa manibus suis nefaria sibi arma adversus hospitem atque amicum induerit. Perdito tamen atque afflicto sibi hoc in miseris solatii esse, quod in omnium hominum inimicissimi sibi domum ac penates eandem pestem ac furiam transisse videat. Neque prudentiorem neque constantiorem Masinissam quam Syphacem esse, etiam iuventa incautiorem: certe stultius illum atque intemperantius eam quam se duxisse.

XIV. Haec non hostili modo odio sed amoris etiam stimulis, amatam apud aemulum cernens, quum dixisset, non mediocri cura Scipionis animum pepulit. Et fidem criminibus raptae prope inter arma nuptiae neque consulto neque exspectato Laelio faciebant, tamque praeceps festinatio, ut quo die captam hostem vidisset, eodem matrimonio iunctam acciperet et ad penates hostis sui nuptiale sacrum conficeret. Eo foediora haec videbantur Scipioni, quod ipsum in Hispania iuvenem nullius forma pepulerat captivae. Haec secum volutanti Laelius ac Masinissa supervenerunt; quos quum pariter ambo et benigno vultu excepisset et egregiis laudibus frequenti praetorio celebrasset, abductum in secretum Masinissam sic alloquitur: „aliqua te existimo,

Masinissa, intuentem in me bona et principio in Hispania ad iungendam mecum amicitiam venisse, et postea in Africa te ipsum spesque omnes tuas in fidem meam commisisse. Atqui nulla earum virtus est, propter quas tibi appetendus visus sim, quae ego aequae ac temperantiae et continentiae libidinum gloriatus fuerim. Hanc te quoque ad ceteras tuas eximias virtutes, Masinissa, adiecisse velim. Non est, non — mihi crede — tantum ab hostibus armatis aetatis nostrae periculum, quantum ab circumfusis undique voluptatibus. Qui eas temperantiae suae frenavit ac domuit, multo maius decus maioremque victoriam sibi peperit, quam nos Syphace victo habemus: quae me absente strenue ac fortiter fecisti, libenter et commemoravi et meminisse: cetera te ipsum reputare tecum quam me dicente erubescere malo. Syphax populi Romani auspiciis victus captusque est. Itaque ipse, coniux, regnum, ager et oppida, homines qui incolunt, quidquid denique Syphacis fuit, praeda populi Romani est, et regem coniugemque eius, etiamsi non civis Carthaginiensis esset, etiamsi non patrem eius imperatorem hostium videremus, Romam oporteret mitti, ac senatus populi Romani de ea iudicium atque arbitrium esse, quae regem socium nobis alienasse atque in arma egisse praecipitem dicatur. Vince animum; cave deformes multa bona uno vitio, et tot meritorum gratiam maiore culpa, quam causa culpae est, corrumpas“.

XV. Masinissae haec audienti non rubor solum suffusus sed lacrimae etiam obortae; et quum se quidem in potestate futurum imperatoris dixisset, orassetque eum, ut, quantum res sineret, fidei suae temere obstrictae consulere; promisisse enim se in nullius potestatem eam traditurum; ex praetorio in tabernaculum suum confusus concessit. Ibi arbitris remotis quum crebro suspiritu et gemitu, quod facile ab circumstantibus tabernaculum exaudiri posset,

aliquantum temporis consumpsisset, ingenti ad postremum edito gemitu fidum e servis vocat, sub cuius custodia regio more ad incerta fortunae venenum erat, et mixtum in poculo ferre ad Sophonisbam iubet, ac simul nuntiare Masinissam libenter primam ei fidem praestaturum fuisse, quam vir uxori debu-erit: quoniam eius arbitrium, qui possint, adimant, secundam fidem praestare, ne viva in potestatem Romanorum veniat. Memor patris imperatoris patriaeque et duorum regum, quibus nupta fuisset, sibi ipsa consuleret. Hunc nuntium ac simul venenum ferens minister quum ad Sophonisbam venisset, „accipio“ inquit „nuptiale munus, neque ingratum, si nihil maius vir uxori praestare potuit: hoc tamen nuntia, melius me morituram fuisse, si non in funere meo nupsissem“. Non locuta est ferocius quam acceptum poculum nullo trepidationis signo dato impavide hausit. Quod ubi nuntiatum est Scipioni, ne quid aeger animi ferox iuvenis gravius consuleret, accitum eum extemplo nunc solatur, nunc, quod temeritatem temeritate alia luerit, tristereque rem, quam necesse fuerit, fecerit, leniter castigat. Postero die, ut a praesenti motu averteret animum eius, in tribunal escendit et concionem advocari iussit. Ibi Masinissam, primum regem appellatum eximiisque ornatum laudibus, aurea corona, aurea patera, sella curuli et scipione eburneo, toga picta et palmata tunica donat. Addit verbis honorem: neque magnificentius quicquam triumpho apud Romanos neque triumphantibus ampliorem eo ornatu esse, quo unum omnium externorum dignum Masinissam populus Romanus ducat. Laelium deinde et ipsum collaudatum aurea corona donat. Et alii militares viri, prout a quoque navata opera erat, donati. His honoribus mollitus regis animus, erectusque in spem propinquam sublato Syphace omnis Numidiae potiundae.

XVIII. Eadem aestate, qua haec decreta Romae et in Africa gesta sunt, P. Quintilius Varus praetor et M. Cornelius proconsul in agro Insubrium Gallorum cum Magone Poeno signis collatis pugnarunt. Praetoris legiones in prima acie fuerunt: Cornelius suas in subsidiis tenuit, ipse ad prima signa equo advectus; proque duobus cornibus praetor ac proconsul milites ad inferenda in hostes signa summa vi hortabantur. Postquam nihil commovebant, tum Quintilius Cornelio: „lentior, ut vides, fit pugna, et induratus praeter spem resistendo hostium timor; ac ne vertat in audaciam periculum est. Equestrem procellam excitemus oportet, si turbare ac statu movere volumus. Itaque vel tu ad prima signa proelium sustine, ego inducam in pugnam equites; vel ego hic in prima acie rem geram, tu quattuor legionum equites in hostem emitte“. Utram vellet praetor muneris parte proconsule accipiente, Quintilius praetor cum filio, cui Marco praenomen erat, impigro iuvene ad equites pergit, iussosque escendere in equos repente in hostem emittit. Tumultum equestrem auxit clamor ab legionibus additus. Nec stetisset hostium acies, ni Mago ad primum equitum motum paratos elephantos extemplo in proelium induxisset. Ad quorum stridorem odoremque et aspectum territi equi vanum equestre auxilium fecerunt. Et ut, ubi in rem permissus uti cuspide, uti comminus gladio posset, roboris maioris Romanus eques erat, ita in ablatum paventibus procul equis melius ex intervallo Numidae iaculabantur. Simul et peditum legio duodecima, magna ex parte caesa, pudore magis quam viribus tenebat locum; nec diutius tenuisset, ni ex subsidiis tertia decima legio in primam aciem inducta proelium dubium excepisset. Magoque ex subsidiis Gallos integrae legioni opposuit. Quibus haud magno certamine fuis hastati legionis unde-

cimae conglobant sese, atque elephantos iam peditem aciem turbantes invadunt. In quos quum pila confertos coniecissent, nullo ferme frustra emisso omnes retro in aciem suorum averterunt; quattuor gravati vulneribus corruerunt. Tum prima commota hostium acies, simul omnibus equitibus, ut aversos videre elephantos, ad augendum pavorem ac tumultum effusis. Sed donec stetit ante signa Mago, gradum sensim referentes ordines et tenorem pugnae servabant; postquam femine transfixo cadentem auferrique ex proelio prope exsanguem videre, extemplo in fugam omnes versi. Ad quinque millia hostium eo die caesa, et signa militaria duo et viginti capta. Nec Romanis incruenta victoria fuit: duo millia et trecenti de exercitu praetoris, pars multo maxima ex legione duodecima amissi. Inde et tribuni militum duo, M. Cosconius et M. Maevius. Tertiae decimae quoque legionis, quae postremo proelio affuerat, C. Helvius tribunus militum in restituenda pugna cecidit, et duo et viginti ferme equites illustres obtriti ab elephantis cum centurionibus aliquot perierunt. Et longius certamen fuisset, ni vulnere ducis concessa victoria esset.

XIX. Mago proximae silentio noctis profectus, quantum pati viae per vulnus poterat, itineribus extensis, ad mare in Ligures Ingaunos pervenit. Ibi eum legati ab Carthagine paucis ante diebus in sinum Gallicum appulsis navibus adierunt, iubentes primo quoque tempore in Africam traiceret: id et fratrem eius Hannibalem — nam ad eum quoque isse legatos eadem iubentes — facturum. Non in eo esse Carthaginensium res, ut Galliam atque Italianam armis obtineant. Mago non imperio modo senatus periculoque patriae motus sed metuens etiam, ne victor hostis moranti instaret, Liguresque ipsi, relinqui Italiam a Poenis cernentes, ad eos, quorum mox in potestate futuri essent, deficerent, simul spe-

rans leniorem in navigatione quam in via iactationem vulneris fore et curationi omnia commodiora, impositis copiis in naves profectus, vixdum superata Sardinia ex vulnere moritur. Naves quoque aliquot Poenorum disiectae in alto a classe Romana, quae circa Sardiniam erat, capiuntur. Haec terra marique in parte Italiae, qua iacet ad Alpes, gesta. Consul C. Servilius nulla memorabili re in provincia Etruria et Gallia — quoniam eo quoque processerat — gesta, patre C. Servilio et C. Lutatio ex servitute post sextum decimum annum receptis, qui ad vicum Tammetum a Boiis capti fuerant, hinc patre hinc Catulo lateri circumdatis privato magis quam publico decore insignis Romam rediit. Latum ad populum est, ne C. Servilio fraudi esset, quod patre, qui sella curuli sedisset, vivo, quum id ignoraret, tribunus plebis atque aedilis plebis fuisset, contra quam sanctum legibus erat. Hac rogatione perlata in provinciam rediit. Ad Cn. Servilium consulem, qui in Bruttis erat, Consentia, Aufugum, Bergae, Besidiae, Oericulum, Lymphaeum, Argentanum, Clampetia multique ignobiles populi, senescere Punicum bellum cernentes, defecere. Idem consul cum Hannibale in agro Crotoniensi acie confligit. Obscura eius pugnae fama est. Valerius Antias quinque millia hostium caesa ait; quae tanta res est, ut aut impudenter ficta sit aut negligenter praetermissa. Nihil certe ultra rei in Italia ab Hannibale gestum. Nam ad eum quoque legati ab Carthagine vocantes in Africam iis forte diebus, quibus ad Magonem venerunt.

XX. Friendens gemensque ac vix lacrimis temperans dicitur legatorum verba audisse. Postquam edita sunt mandata, „iam non perplexe“ inquit „sed palam revocant, qui vetando supplementum et pecuniam mitti iam pridem trahebant. Vicit ergo Hannibalem non populus Romanus, toties caesus fuga-

tusque, sed senatus Carthaginensis obtreactione atque invidia. Neque hac deformitate reditus mei tam P. Scipio exsultabit atque efferet sese quam Hanno, qui domum nostram, quando alia re non potuit, ruina Carthaginis oppressit. Iam hoc ipsum praesagiens animo praeparaverat ante naves. Itaque inutili militum turba praesidii specie in oppida Bruttii agri, quae pauca magis metu quam fide continebantur, dimissa, quod roboris in exercitu erat, in Africam transvexit, multis Italici generis, quia in Africam secuturos abnuentes concesserant in Iunonis Lacinae delubrum inviolatum ad eam diem, in templo ipso foede interfectis. Raro quemquam alium, patriam exsilii causa relinquentem, tam maestum abisse ferunt quam Hannibalem, hostium terra excedentem. Respexisse saepe Italiae litora et deos hominesque accusantem in se quoque ac suum ipsius caput exsecratum, quod non cruentum ab Cannensi victoria militem Romam duxisset. Scipionem ire ad Carthaginem ausum, qui consul hostem Poenum in Italia non vidisset: se centum millibus armatorum ad Trasumenum et Cannas caesis circa Casilinum Cumasque et Nolam consensisse. Haec accusans quaerensque ex diutina possessione Italiae est detractus.

XXI. Romam per eosdem dies et Magonem et Hannibalem profectos allatum est. Cuius duplicis gratulationis minuit laetitiam, et quod parum ducis in retinendis iis, quum id mandatum ab senatu esset, aut animi aut virium habuisse videbantur, et quod solliciti erant, omni belli mole in unum exercitum ducemque inclinata, quo evasura esset res. Per eosdem dies legati Saguntini venerunt comprehensos cum pecunia adducentes Carthaginenses, qui ad conducenda auxilia in Hispaniam traiecissent. Ducenta et quinquaginta auri, octingenta pondo argenti in vestibulo curiae posuerunt. Ho-

minibus acceptis in carcerem conditis, auro argentoque reddito, gratiae legatis actae, atque insuper munera data ac naves, quibus in Hispaniam revererentur. Mentio deinde ab senioribus facta est segnius homines bona quam mala sentire. Transitu in Italiam Hannibalis quantum terroris pavorisque esse meminisse; quas deinde clades, quos luctus incidisse! Visa castra hostium e muris urbis: quae vota singulorum universorumque fuisse! quoties in conciliis voces manus ad coelum porrigentium auditas, en umquam ille dies futurus esset, quo vacuum hostibus Italiam bona pace florentem visuri essent! Dedisse id deos tandem sexto decimo demum anno; nec esse, qui diis grates agendas censeant: adeo ne advententem quidem gratiam homines benigne accipere, nedum ut praeteritae satis memores sint. Conclamatum deinde ex omni parte curiae est, uti referret P. Aelius praetor; decretumque, ut quinque dies circa omnia pulvinaria supplicaretur victimaeque maiores immolarentur centum viginti. Iam dimisso Laelio legatisque Masinissae quum Carthaginensium legatos de pace ad senatum venientes Puteolis visos, inde terra venturos allatum esset, revocari C. Laelium placuit, ut coram eo de pace ageretur. Q. Fulvius Gillo, legatus Scipionis, Carthaginenses Romam adduxit: quibus vetitis ingredi urbem hospitium in villa publica, senatus ad aedem Bellonae datus est.

XXII. Orationem eandem ferme quam apud Scipionem habuerunt, culpam omnem belli a publico consilio in Hannibalem vertentes. Eum iniussu senatus non Alpes modo sed Hiberum quoque transgressum, nec Romanis solum, sed ante etiam Saguntinis privato consilio bellum intulisse: senatui ac populo Carthaginensi, si quis vere aestimet, foedus ad eam diem inviolatum esse cum Romanis. Itaque nihil aliud sibi mandatum esse uti peterent,

quam ut in ea pace, quae postremo cum consule Lutatio facta esset, manere liceret. Quum more tradito a patribus potestatem interrogandi, si quis quid vellet, legatos praetor fecisset senioresque, qui foederibus interfuerant, alia alii interrogarent, nec meminisse per aetatem — etenim omnes ferme iuvenes erant — dicerent legati, conclamatum ex omni parte curiae est Punica fraude electos, qui veterem pacem repeterent, cuius ipsi non meminissent.

XXIII. Emotis deinde curia legis sententiae interrogari coeptae. M. Livius C. Servilium consulem, qui propior esset, arcessendum, ut coram eo de pace ageretur, censebat. Quum de re maiore, quam quanta ea esset, consultatio incidere non posset, non videri sibi absente consulum altero ambobusve eam rem agi satis ex dignitate populi Romani esse. Q. Metellus, qui triennio ante consul dictatorque fuerat: quum P. Scipio caedendo exercitus, agros populando in eam necessitatem hostes compulisset, ut supplices pacem peterent, et nemo omnium verius existimare posset, qua mente ea pax peteretur, quam tum, qui ante portas Carthaginiensium bellum gereret, nullius alterius consilio quam Scipionis accipiendam abnuendamve pacem esse. M. Valerius Laevinus, qui bis consul fuerat, speculatores non legatos venisse arguebat, iubendosque Italia excedere et custodes cum iis usque ad naves mittendos, Scipionique scribendum, ne bellum remitteret. Laelius Fulviusque adiecerunt, et Scipionem in eo positam habuisse spem pacis, si Hannibal et Mago ex Italia non revocarentur. Omnia simulatos Carthaginienses duces eos exercitusque spectantes; deinde quamvis recentium foederum et deorum omnium oblitos bellum gaesturos. Eo magis in Laevini sententiam discessum. Legati pace infecta ac prope sine responso dimissi.

XXIV. Per eos dies Cn. Servilius consul, haud dubius, quin pacatae Italiae penes se gloria esset, velut pulsum ab se Hannibalem persequens in Siciliam, inde et in Africam transiturus, traiecit. Quod ubi Romae vulgatum est, primo censuerunt patres, ut praetor scriberet consuli, senatum aequum censere in Italiam reverti eum; dein quum praetor spreturum eum litteras suas diceret, dictator ad ipsum creatus P. Sulpicius pro iure maioris imperii consulem in Italiam revocavit. Reliquum anni cum M. Servilio magistro equitum circumeundis Italiae urbibus, quae bello alienatae fuerant, noscendisque singularum causis consumpsit. Per indutiarum tempus et ex Sardinia ab Lentulo praetore centum onerariae naves cum commeatu viginti rostratarum praesidio et ab hoste et ab tempestatibus mari tuto in Africam transmiserunt. Cn. Octavio ducentis onerariis triginta longis navibus ex Sicilia traiecenti non eadem fortuna fuit. In conspectum ferme Africae prospero cursu vectum primo destituit ventus, deinde versus in Africam turbavit ac passim naves disiecit. Ipse cum rostratis per adversos fluctus ingenti remigum labore enisus Apollinis promontorium tenuit: onerariae pars maxima ad Aegimurum — insula ea sinum ab alto claudit, in quo sita Carthago est, triginta ferme millia ab urbe —, aliae adversus urbem ipsam ad Calidas Aquas delatae sunt. Omnia in conspectu Carthaginiensium erant. Itaque ex tota urbe in forum concursus est: magistratus senatum vocare, populus in curiae vestibulo fremere, ne tanta ex oculis manibusque amitteretur praeda. Quum quidam pacis petitae, alii indutiarum — necdum enim dies exierat — fidem opponerent, permixto paene senatus populi que concilio consensus est, ut classem quinquaginta navium Hasdrubal Aegimurum traiceret, inde per litora portusque dispersas Romanas naves colligeret. De

sertae fuga nautarum primum ab Aegimuro, deinde ab Aquis onerariae Carthaginem puppibus tractae sunt.

XXV. Nondum ab Roma reverterant legati, neque sciebatur, quae senatus Romani de bello aut pace sententia esset, necdum indutiarum dies exierat: eo indigniorem iniuriam ratus Scipio, ab iis, qui petissent pacem et indutias, et spem pacis et fidem indutiarum violatam esse, legatos Carthaginem L. Baebium, M. Servilium, L. Fabium extemplo misit. Qui quum multitudinis concursu prope violati essent, nec reditum tutiorem futurum cernerent, petierunt a magistratibus, quorum auxilio vis prohibita erat, ut naves mitterent, quae se prosequerentur. Datae triremes duae quum ad Bagradam flumen pervenissent, unde castra Romana conspiciantur, Carthaginem rediere. Classis Punica ad Uticam stationem habebat. Ex ea tres quadriremes — seu clam misso a Carthagine nuntio uti fieret, seu Hasdrubale, qui classi praeerat, sine publica fraude auso facinus — quinqueremem Romanam superantem promontorium ex alto repente aggressae sunt. Sed neque rostro ferire celeritate subterlabentem poterant, neque transilire armati ex humilioribus in altiorem navem, et defendebatur egregie, quoad tela suppeditarunt. Quibus deficientibus iam nulla alia res eam quam propinquitas terrae multitudoque a castris in litus effusa tueri potuisset. Concitatam enim remis, quanto maximo impetu poterant in terram quum immisissent, navis tantum iactura facta, incolumes ipsi evaserunt. Ita alio super aliud scelere quum haud dubie indutiae ruptae essent, Laelius Fulviusque ab Roma cum legatis Carthaginensibus supervenerunt. Quibus Scipio, etsi non indutiarum fides modo a Carthaginensibus sed ius etiam gentium in legatis violatum esset, tamen se nihil nec institutis populi Romani nec suis moribus indignum

in iis facturum esse quum dixisset, dimissis legatis bellum parabat. Hannibali iam terrae appropinquanti iussus e nauticis unus descendere in malum, ut specularetur, quam tenerent regionem, quum dixisset sepulcrum dirutum proram spectare, abominatus praetervehi iusso gubernatore ad Leptim apulit classem atque ibi copias exposuit.

XXVI. Haec eo anno in Africa gesta: insequentia excedunt in eum annum, quo M. Servilius, qui tum magister equitum erat, et Tib. Claudius Nero consules facti sunt. Ceterum exitu superioris anni quum legati sociarum urbium ex Graecia questi essent vastatos agros ab regis praesidiis profectosque in Macedoniam legatos ad res repetendas non admissos ad Philippum regem; simul nuntiassent quattuor millia militum cum Sopatro duce traiecta in Africam dici, ut essent Carthaginensibus praesidio, et pecuniae aliquantum una missum: legatos ad regem, qui haec adversus foedus facta videri patribus nuntiarent, mittendos censuit senatus. Missi C. Terentius Varro, C. Mamilius, M. Aurelius. Iis tres quinqueremes datae. Annus insignis incendio ingenti, quo clivus Publicius ad solum exustus est, et aquarum magnitudine; sed annonae vilitas fuit, praeterquam quod pace omnis Italia erat aperta, etiam quod magnam vim frumenti ex Hispania missam M. Valerius Falto et M. Fabius Buteo aediles curules quaternis aeris vicitim populo discipserunt. Eodem anno Quintus Fabius Maximus moritur exactae aetatis, si quidem verum est augurem duos et sexaginta annos fuisse, quod quidam auctores sunt. Vir certe fuit dignus tanto cognomine, vel si novum ab eo inciperet. Superavit paternos honores, avitos aequavit. Pluribus victoriis et maioribus proeliis avus insignis Rullus: sed omnia aequare unus hostis Hannibal potest. Cautior tamen quam promptior hic habitus; et sicut dubites, utrum ingenio

cunctator fuerit, an quia ita bello proprie, quod tum gerebatur, aptum erat, sic nihil certius est quam unum hominum nobis cunctando rem restituisse, sicut Ennius ait. Augur in locum eius inauguratus Quintus Fabius Maximus filius; in eiusdem locum pontifex — nam duo sacerdotia habuit — Ser. Sulpicius Galba. Ludi Romani diem unum, plebeii ter toti instaurati ab aedilibus M. Sextio Sabino et Cn. Tremellio Flacco. Hi ambo praetores facti et cum iis C. Livius Salinator et C. Aurelius Cotta. Comititia eius anni utrum C. Servilius consul habuerit, an, quia eum in Etruria tenuerint quaestiones ex senatus consulto de coniurationibus principum habendae, dictator ab eo dictus P. Sulpicius: incertum ut sit, diversi auctores faciunt.

XXVII. Principio insequentis anni M. Servilius et Tib. Claudius senatu in Capitolium vocato de provinciis retulerunt. Italiam atque Africam in sortem conici, Africam ambo cupientes, volebant. Ceterum Q. Metello maxime annitente neque negata neque data est Africa: consules iussi cum tribunis plebis agere, ut, si iis videretur, populum rogarent, quem vellent in Africa bellum gerere. Omnes tribus P. Scipionem iusserunt. Nihilominus consules provinciam Africam — ita enim senatus decreverat — in sortem coniecerunt. Tib. Claudio Africa evenit, ut quinquaginta navium classem, omnes quinqueremes, in Africam traiceret, parique imperio cum Scipione imperator esset; M. Servilius Etruriam sortitus. In eadem provincia et C. Servilio prorogatum imperium, si consulem manere ad urbem senatu placuisset. Praetores M. Sextius Galliam est sortitus, ut duas legiones provinciamque traderet ei P. Quinctilius Varus; C. Livius Bruttios cum duabus legionibus, quibus P. Sempronius proconsul prioris anni praefuerat; Cn. Tremellius Siciliam, ut a P. Villio Tappulo praetore prioris anni provinciam

et duas legiones acciperet; Villius pro praetore viginti navibus longis, militibus mille oram Siciliae tutaretur; M. Pomponius viginti navibus reliquis mille et quingentos milites Romam deportaret; C. Aurelio Cottae urbana evenit. Ceteris ita, uti quisque obtinebat provincias exercitusque, prorogata imperia. Sedecim non amplius eo anno legionibus defensum imperium est. Et ut placatis diis omnia inciperent agerentque, ludos, quos M. Claudio Marcello, T. Quinctio consulibus T. Manlius dictator, quasque hostias maiores voverat, si per quinquennium res publica eodem statu fuisset, ut eos ludos consules, priusquam ad bellum proficiscerentur, facerent. Ludi in circo per quadriduum facti, hostiaequae, quibus votae erant, diis caesae.

XXVIII. Inter haec simul spes simul cura in dies crescebat; nec satis certum constare apud animum poterat, utrum gaudio dignum esset Hannibalem post sextum decimum annum ex Italia decedentem vacuam possessionem eius reliquisse populo Romano, an magis metuendum, quod incolumi exercitu in Africam transisset. Locum nimirum, non periculum mutatum; cuius tantae dimicationis vatem, qui nuper decessisset, Q. Fabium haud frustra canere solitum graviolem in sua terra futurum hostem Hannibalem, quam in aliena fuisset. Nec Scipioni aut cum Syphace, inconditae barbariae rege, cui Statorius semilix ducere exercitus solitus sit, aut cum socero eius Hasdrubale, fugacissimo duce, rem futuram, aut tumultuariis exercitibus ex agrestium semermi turba subito coniectis, sed cum Hannibale, prope nato in praetorio patris, fortissimi ducis, alito atque educato inter arma, puero quondam milite, vixdum iuvene imperatore; qui senex vincendo factus Hispanias, Gallias, Italiam ab Alpibus ad fretum monumentis ingentium rerum complexisset. Ducere exercitum aequalem stipendiis suis, duratum omnium

rerum patientia, quas vix fides fiat homines passos, perfusum millies cruore Romano, exuvias non militum tantum sed etiam imperatorum portantem. Multos occursuros Scipioni in acie, qui praetores, qui imperatores, qui consules Romanos sua manu occidissent, muralibus vallaribusque insignes coronis, pervagos capta castra, captas urbes Romanas. Non esse hodie tot fasces magistratibus populi Romani, quot captos ex caede imperatorum praeferre posset Hannibal. Has formidines agitando animis ipsi curas et metus augebant, etiam quod, quum assessent per aliquot annos bellum ante oculos aliis atque aliis in Italiae partibus lenta spe in nullum propinquum debellandi finem gerere, erexerant omnium animos Scipio et Hannibal, velut ad supremum certamen comparati duces. Ii quoque, quibus erat ingens in Scipione fiducia et victoriae spes, quo magis in propinquam eam imminebant animis, eo curae erant intentioris. Haud dispar habitus animorum Carthaginiensibus erat, quos modo petisse pacem, intuentes Hannibalem ac rerum gestarum eius magnitudinem, poenitebat, modo, quum respercerent bis sese acie victos, Syphacem captum, pulsos se Hispania, pulsos Italia, atque ea omnia unius virtute et consilio Scipionis facta, velut fatalem eum ducem in exitum suum natum horrebant.

XXIX. Iam Hadrumentum venerat Hannibal, unde, ad reficiendum ex iactatione maritima militum paucis diebus sumptis, excitus pavidis nuntiis omnia circa Carthaginem obtineri armis afferentium, magnis itineribus Zamam contendit. Zama quinque dierum iter a Carthagine abest. Inde praemissi speculatores quum excepti a custodibus Romanis deducti ad Scipionem essent, traditos eos tribunis militum iussosque omisso metu visere omnia per castra, qua vellent, circumduci iussit; percunctatusque, satin' per commodum omnia explorassent, datis,

qui prosequerentur, retro ad Hannibalem dimisit. Hannibal nihil quidem eorum quae nuntiabantur — nam et Masinissam cum sex millibus peditum, quattuor equitum venisse eo ipso forte die afferebant — laeto animo audit, maxime * hostis fiduciaque, non de nilo profecto concepta, percussus est. Itaque quamquam et ipse causa belli erat, et adventu suo turbaverat et pactas indutias et spem foederum, tamen, si integer quam si victus peteret pacem, aequiora impetrari posse ratus, nuntium ad Scipionem misit, ut colloquendi secum potestatem faceret. Id utrum sua sponte fecerit an publico consilio, neutrum cur affirmem habeo. Valerius Antias primo proelio victum eum a Scipione, quo duodecim milia armatorum in acie sint caesa, mille et septingenti capti, legatum cum aliis decem legatis tradit in castra ad Scipionem venisse. Ceterum Scipio quum colloquium haud abnuisset, ambo ex composito duces castra protulerunt, ut coire ex propinquo possent. Scipio haud procul Naraggara urbe quum ad cetera loco opportuno, tum quod aquatio intra teli coniectum erat, consedit. Hannibal tumulum a quattuor millibus inde, tutum commodumque alioqui, nisi quod longinqua aquationis erat, cepit. Ibi in medio locus conspectus undique, ne quid insidiarum esset, delectus.

XXX. Summotis pari spatio armatis cum singulis interpretibus congressi sunt, non suae modo aetatis maximi duces, sed omnis ante se memoriae, omnium gentium cuilibet regum imperatorumve pares. Paulisper alter alterius conspectu, admiratione mutua prope attoniti conticuere. Tum Hannibal prior: „Si hoc ita fato datum erat, ut qui primus bellum intuli populo Romano, quique toties prope in manibus victoriam habui, is ultro ad pacem petendam venirem, laetor te mihi sorte potissimum datum, a quo peterem. Tibi quoque inter

multa egregia non in ultimis laudum hoc fuerit, Hannibalem, cui tot de Romanis ducibus victoriam dii dedissent, tibi cecidisse, teque huic bello, vestris plus quam nostris cladibus insigni, finem imposuisse. Hoc quoque ludibrium casus ediderit fortuna, ut cum patre tuo consule ceperim arma, cum eodem primum Romano imperatore signa contulerim, ad filium eius inermis ad pacem petendam veniam. Optimum quidem fuerat eam patribus nostris mentem datam ab diis esse, ut et vos Italiae et nos Africae imperio contenti essemus: neque enim ne vobis quidem Sicilia ac Sardinia satis digna pretia sunt pro tot classibus, tot exercitibus, tot tam egregiis amissis ducibus. Sed praeterita magis reprehendi possunt quam corrigi. Ita aliena appetimus ut de nostris dimicarem, nec in Italia solum vobis bellum, nobis in Africa esset, sed et vos in portis vestris prope ac moenibus signa armaque hostium vidistis, et nos ab Carthagine fremitum castrorum Romanorum exaudimus. Quod igitur nos maxime abominamur, vos autem ante omnia optaretis, in meliore vestra fortuna de pace agitur. Agimus ei, quorum maxime interest pacem esse, et qui quodcumque egerimus, ratum civitates nostrae habiturae sint. Animo tantum nobis opus est non abhorrente a quietis consiliis. Quod ad me attinet, iam aetas senem in patriam revertentem, unde puer profectus sum, iam secundae, iam adversae res ita fraudaverunt, ut rationem sequi quam fortunam malim: tuam et adolescentiam et perpetuam felicitatem, ferociora utraque quam quietis opus est consiliis, metuo. Non temere incerta casuum reputat, quem fortuna nunquam decipit. Quod ego fui ad Trasumenum, ad Cannas, id tu hodie es. Vixdum militari aetate imperio accepto omnia audacissime incipientem nusquam fefellit a fortuna. Patris et patrum persecutus mortem ab calamitate vestrae domus decus insigne

virtutis pietatisque eximiae cepisti; amissas Hispanias reciperasti quattuor inde Punicis exercitibus pulsus consul creatus, quum ceteris ad tutandam Italiam parum animi esset, transgressus in Africam duobus hic exercitibus caesis, binis eadem hora captis simul incensisque castris, Syphace potentissimo rege capto, tot urbibus regni eius, tot nostri imperii ereptis, me sextum decimum iam annum haerentem in possessione Italiae detraxisti. Potest victoriam malle quam pacem animus. Novi spiritus magnos magis quam utiles: et mihi talis aliquando fortuna affulsit. Quodsi in secundis rebus bonam quoque mentem darent dii, non ea solum, quae evenissent, sed etiam ea, quae evenire possent, reputarem. Ut omnium obliviscaris aliorum, satis ego documenti in omnes casus sum. Quem modo castris inter Anienem atque urbem vestram positus signa inferentem ad moenia Romana — hic cernis duobus fratribus, fortissimis viris clarissimis imperatoribus orbatum, ante moenia prope obsessae patriae, quibus terrui vestram urbem, ea pro mea deprecantem. Maximae cuique fortunae minime credendum est: in bonis tuis rebus, nostris dubiis, tibi iam ampla ac speciosa danti est pax, nobis petentibus magis necessaria quam honesta. Melior tutiorque est certa pax quam sperata victoria; haec in tua, illa in deorum manu est. Ne tot annorum felicitatem in unius horae dederis discrimen; quum tuas vires, tum vim fortunae Martemque belli communem propone animo. Utrumque ferrum, utrumque corpora humana erunt: nusquam minus quam in bello eventus respondent. Non tantum ad id, quod data pace iam habere potes, si proelio viceris, gloriae adieceris, quantum ademeris, si quid adversi eveniat. Simul parta ac sperata decora unius horae fortuna evertere potest. Omnia in pace iungenda tuae potestatis sunt, P. Corneli:

tunc ea habenda fortuna erit, quam dii dederint. Inter pauca felicitatis virtutisque exempla M. Atilius quondam in hac eadem terra fuisset, si victor pacem petentibus dedisset patribus nostris: non statuendo felicitati modum nec cohibendo efferentem se fortunam, quanto altius elatus erat, eo foedius corruit. Est quidem eius, qui dat, non qui petit, conditiones dicere pacis: sed forsitan non indigni simus, qui nobismet ipsi multam irrogemus: non recusamus quin omnia, propter quae bellum initum est, vestra sint: Sicilia, Sardinia, Hispania, quidquid insularum toto inter Africam Italiamque continetur mari: Carthaginenses inclusi Africae litoribus vos, quando ita diis placuit, externa etiam terra marique videamus regentes imperia. Haud negaverim, propter non nimis sincere petitam aut exspectatam nuper pacem suspectam esse vobis Punicam fidem. Multum, per quos petita sit, ad fidem tuendae pacis pertinet, Scipio. Vestri quoque, ut audio, patres non nihil etiam ob hoc, quia parum dignitatis in legatione erat, negaverunt pacem: — Hannibal peto pacem, qui neque peterem, nisi utilem crederem, et propter eandem utilitatem tuebor eam, propter quam petii. Et quem ad modum, quia a me bellum coeptum est, ne quem eius poeniteret, quoad id ipsi invidere dei, praestiti, ita annitar, ne quem pacis per me partae poeniteat“.

XXXI. Adversus haec imperator Romanus in hanc fere sententiam respondit: „non me fallebat, Hannibal, ab adventu tui spe Carthaginenses et praesentem indutiarum fidem et spem pacis turbasse: neque tu id sane dissimulas, qui de conditionibus superioribus pacis omnia subtrahas praeter ea, quae iam pridem in nostra potestate sunt. Ceterum ut tibi curae est sentire cives tuos, quanto per te onere leventur, sic mihi laborandum est, ne, si quae tunc pepigerunt, hodie subtracta ex conditionibus

pacis praemia perfidiae habeant. Indigni, quibus eadem pateat conditio, etiam ut prosit vobis fraus, petitis. Neque patres nostri priores de Sicilia, neque nos de Hispania fecimus bellum: et tunc Mamerthinorum sociorum periculum, et nunc Saguntii excidium nobis pia ac iusta induerunt arma. Vos lacecessisse et tu ipse fateris et dei testes sunt, qui et illius belli exitum secundum ius fasque dederunt et huius dant et dabunt. Quod ad me attinet, et humanae infirmitatis memini, et vim fortunae reputo, et omnia, quaecumque agimus, subiecta esse mille casibus scio: ceterum quem ad modum superbe et violenter me faterer facere, si, priusquam in Africam traiecissem, te tua voluntate cedentem Italia et imposito in naves exercitu ipsum venientem ad pacem petendam aspernarer; sic nunc, quum prope manu consertum resistentem ac tergiversantem in Africam attraxerim, nulla sum tibi verecundia obstrictus. Proinde, si quid ad ea, in quae tum pax conventura videbatur — quae sit multa navium cum comiteatu per indutias expugnataram legatorumque violatorum — adiicitur, est quod referam ad consilium: sin illa quoque gravia videntur, bellum parate, quoniam pacem pati non potuistis“. Ita infecta pace ex colloquio ad suos quum se recepissent, frustra verba praelata renuntiant: armis decernendum esse habendamque eam fortunam, quam dei dedissent.

XXXII. In castra ut est ventum, pronuntiant ambo, arma expedirent milites animosque ad supremum certamen, non in unum diem sed in perpetuum, si felicitas adesset, victores: Roma an Carthago iura gentibus darent, ante crastinam noctem scituros. Neque enim Africam aut Italiam, sed orbem terrarum victoriae praemium fore: par periculum praemio, quibus adversae pugnae fortuna fuisset. Nam neque Romanis effugium ullum patebat

in aliena ignotaque terra, et Carthagini supremo auxilio effuso adesse videbatur praesens excidium. Ad hoc discrimen procedunt postero die duorum opulentissimorum populorum duo longe clarissimi duces, duo fortissimi exercitus, multa ante parta decora aut cumulaturi eo die aut eversuri. Anceps igitur spes metus miscabant animos; contemplantibusque modo suam modo hostium aciem, quum oculis magis quam ratione pensarent vires, simul laeta simul tristitia obversabantur. Quae ipsis sua sponte non succurrebant, ea duces admonendo atque hortando subiiciebant. Poenus sedecim annorum, in terra Italia res gestas, tot duces Romanos, tot exercitus occisione occisos, et sua cuique decora, ubi ad insignem alicuius pugnae memoria militem venerat, referebat; Scipio Hispanias et recentia in Africa proelia et confessionem hostium, quod neque non petere pacem propter metum neque manere in ea prae insita animis perfidia potuissent. Ad hoc colloquium Hannibalis in secreto habitum ac liberum fingenti, quo vult, flectit; ominatur, quibus quondam auspiciis patres eorum ad Aegates pugnaverint insulas, ea illis exeuntibus in aciem portendisse deos. Adesse finem belli ac laboris. In manibus esse praedam Carthaginis, reditum domum in patriam ad parentes, liberos, coniuges penatesque deos. Celsus haec corpore, vultuque ita laeto, ut vicisse iam crederes, dicebat. Instruit deinde primos hastatos, post eos principes, triarii postremam aciem clausit.

XXXIII. Non confertas autem cohortes ante suam quamque signa instruebat, sed manipulos aliquantum inter se distantes, ut esset spatium, quo elephantum hostium acti nihil ordines turbarent. Laelium, cuius ante legati, eo anno quaestoris extra sortem ex senatus consulto opera utebatur, cum Italico equitatu ab sinistro cornu, Masinissam Numidasque ab dex-

tro opposuit. Vias patentes inter manipulos antesignanorum velitibus — ea tunc levis armatura erat — complevit, dato praecepto, ut ad impetum elephantorum aut post directos refugerent ordines, aut in dextram laevamque discursu applicantes se antesignanis viam, qua irruerent in ancipitia tela, beluis darent. Hannibal ad terrorem primos elephantos — octoginta autem erant, quot nulla unquam in acie ante habuerat — instruxit, deinde auxilia Ligurum Gallorumque Baliaribus Maurisque admixtis; in secunda acie Carthaginenses Afrosque et Macedonum legionem; modico deinde intervallo relicto subsidiariam aciem Italicorum militum — Bruttii plerique erant, vi ac necessitate plures quam sua voluntate decedentem ex Italia secuti — instruxit. Equitatum et ipse circumdedit cornibus: dextrum Carthaginenses, sinistram Numidae tenuerunt. Varia adhortatio erat in exercitu inter tot homines, quibus non lingua, non mos, non lex, non arma, non vestitus habitusque, non causa militandi eadem esset. Auxiliaribus et praesens et multiplicata ex praeda merces ostentatur; Galli proprio atque insito in Romanos odio accenduntur; Liguribus campi uberes Italiae deductis ex asperrimis montibus in spem victoriae ostentatur; Mauros Numidasque Masinissae impotenti futuro dominatu terret, aliae aliis spes ac metus iactantur. Carthaginensibus moenia patriae, dii penates, sepulcra maiorum, liberi cum parentibus, coniugesque pavidae, aut excidium servitiumque aut imperium orbis terrarum, nihil aut in metum aut in spem medium, ostentatur. Quum maxime haec imperator apud Carthaginenses, duces suarum gentium inter populares, pleraque per interpretes [inter] immistos alienigenis agerent, tubae cornuaque ab Romanis cecinerunt, tantusque clamor ortus, ut elephantum in suos sinistro maxime cornu verterentur, Mauros ac Numidas.

Addidit facile Masinissa percussis terrorem, nudavitque ab ea parte aciem equestri auxilio. Paucae tamen bestiarum intrepidae in hostem actae inter velitum ordines cum multis suis vulneribus ingentem stragem edebant. Resilientes enim ad manipulos velites, quum viam elephantis, ne obtinerentur, fecissent, in ancipites ad ictum utrimque coniciebant hastas, nec pila ab antesignanis cessabant, donec undique incidentibus telis exacti ex Romana acie hi quoque in suo dextro cornu ipsos Carthaginiensium equites in fugam verterunt. Laelius ut turbatos vidit hostes, addidit percussis terrorem.

XXXIV. Utrimque nudata equite erat Punica acies, quum pedes concurrat, nec spe nec viribus iam par. Ad hoc dictu parva, sed magna eadem in re gerenda momenta: congruens clamor a Romanis eoque maior et terribilior, dissonae illis, ut gentium multarum discrepantibus linguis, voces; pugna Romana stabilis et suo et armorum pondere incumbentium in hostem, concursatio et velocitas illinc maior quam vis. Igitur primo impetu extemplo movere loco hostium aciem Romani. Ala deinde et umbone pulsantes, in summos gradu illato, aliquantum spatii velut nullo resistente incessere, urgentibus et novissimis primos, ut semel motam aciem sensere; quod ipsum vim magnam ad pellendum hostem addebat. Apud hostes auxiliares cedentes secunda acies, Afri et Carthaginienses, adeo non sustinebant, ut contra etiam, ne resistentes pertinaciter primos caedendo ad se perveniret hostis, pedem referrent. Igitur auxiliares terga dant repente, et in suos versi partim refugere in secundam aciem, partim non recipientes caedere, ut et paulo ante non adiuti et tunc exclusi. Et prope duo iam permixta proelia erant, quum Carthaginienses simul cum hostibus simul cum suis cogerentur manus conserere. Non tamen ita percussos iratosque in

aciem acceperere; sed densatis ordinibus in cornua vacuumque circa campum extra proelium eiecere, ne pavido fuga vulneribus milite sinceram et integram aciem miscerent. Ceterum tanta strages hominum armorumque locum, in quo steterant paulo ante auxiliares, compleverat, ut prope difficilior transitus esset, quam per confertos hostes fuerat. Itaque qui primi erant, hastati per cumulos corporum armorumque et tabem sanguinis, qua quisque poterat, sequentes hostem et signa et ordines confuderunt. Principum quoque signa fluctuari coeperant vagam ante se cernendo aciem. Quod Scipio ubi vidit, receptui prope canere hastatis iussit; et sauciis in postremam aciem subductis principes triariosque in cornua inducit, quo tutior firmiorque media hastatorum acies esset. Ita novum de integro proelium ortum est: quippe ad veros hostes perventum erat, et armorum genere et usu militiae et fama rerum gestarum et magnitudine vel spei vel periculi pares. Sed et numero superior Romanus erat et animo, quod iam equites iam elephantos fuderat, iam prima acie pulsa in secundam pugnabat.

XXXV. In tempore Laelius ac Masinissa, pulsos per aliquantum spatii secuti equites, revertentes in aversam hostium aciem incurrere. Is demum equitum impetus fudit hostem. Multi circumventi in acie caesi; per patentem circa campum fuga sparsi tenente omnia equitatu passim interierunt. Carthaginiensium sociorumque caesa eo die supra millia viginti, par ferme numerus captus cum signis militaribus centum triginta duobus, elephantis undecim. Victores ad mille et quingenti cecidere. Hannibal cum paucis equitibus inter tumultum elapsus Hadrumetum perfugit, omnia et in proelio et ante aciem, priusquam excederet pugna expertus, et confessione etiam Scipionis omniumque peritorum mili-

tiae omnem illam laudem adeptus, singulari arte aciem eo die instruxisse: elephantos in prima fronte, quorum fortuitus impetus atque intolerabilis vis signa sequi et servare ordines, in quo plurimum spei ponerent, Romanos prohiberet; deinde auxiliarios ante Carthaginiensium aciem, ne homines mixti ex colluvione omnium gentium, quos non fides teneret sed merces, liberum receptum fugae haberent, simul primum ardorem atque impetum hostium excipientes fatigaret, ac, si nihil aliud, vulneribus suis ferrum hostium hebetarent; tum, ubi omnes spes, milites Carthaginienses Afrosque, ut omnibus rebus aliis pares, eo quod integri cum fessis ac sauciis pugnarent, superiores essent; Italicos, incertos, socii an hostes essent, in postremam aciem summotos. Hoc edito velut ultimo virtutis opere Hannibal quum Hadrumentum refugisset, accitusque inde Carthaginem sexto ac tricesimo post anno, quam puer inde profectus erat, redisset, fassus in curia est non proelio modo se sed bello victum, nec spem salutis alibi quam in pace impetranda esse.

XXXVI. Scipio confestim a proelio expugnatis hostium castris direptisque cum ingenti praeda ad mare ac naves rediit, nuntio allato P. Lentulum cum quinquaginta rostratis, centum onerariis, cum omni genere commeatus ad Uticam accessisse. Admovendum igitur undique terrorem percussae Carthagini ratus, misso Laelio Romam cum victoriae nuntio, Cn. Octavium terrestri itinere ducere legiones Carthaginem iubet: ipse ad suam veterem nova Lentuli classe adiuncta profectus ab Utica portum Carthaginis petit. Haud procul aberat, quum velata infulis ramisque oleae Carthaginiensium occurrit navis. Decem legati erant principes civitatis, auctore Hannibale missi ad petendam pacem. Qui quum ad puppim praetoriae navis accessissent ve-

lamenta supplicium porrigentes, orantes implorantesque fidem ac misericordiam Scipionis, nullum eis aliud responsum datum, quam ut Tynetem venirent: eo se moturum castra. Ipse ad contemplandum Carthaginis situm, non tam noscendi in praesentia quam deprimendi hostis causa ** Uticam, eodem et Octavio revocato, rediit. Inde procedentibus ad Tynetem nuntius allatus Verminam Syphacis filium cum equitibus pluribus quam peditibus venire Carthaginiensibus auxilio. Pars exercitus cum omni equitatu Saturnalibus primis agmen aggressa Numidarum levi certamine fudit. Exitu quoque fugae intercluso parte omni circumdatis equitibus, quindecim millia hominum caesa, mille et ducenti vivi capti sunt, et equi Numidici mille et quingenti, signa militaria duo et septuaginta. Regulus ipse inter tumultum cum paucis effugit. Tum ad Tynetem eodem quo ante loco castra posita, legatique triginta Carthagine ad Scipionem venerunt. Et illi quidem multo miserabilius quam antea, quo magis cogebat fortuna, egerunt, sed aliquanto minore cum misericordia ab recenti memoria perfidiae auditi sunt. In consilio quamquam iusta ira omnes ad delendam stimulabat Carthaginem, tamen, quum, et quanta res esset, quam longi temporis obsidio tam munitae et tam validae urbis, reputarent, et ipsum Scipionem exspectatio successoris venturi ad paratam alterius labore ac periculo finiti belli famam sollicitaret, ad pacem omnium animi versi sunt.

XXXVII. Postero die revocatis legatis et cum multa castigatione perfidiae monitis, ut tot eladibus edocti tandem deos et ius iurandum esse crederent, conditiones pacis dictae, ut liberi legibus suis viverent; quas urbes quosque agros quibusque finibus ante bellum tenuissent, tenerent, populandique finem eo die Romanus faceret. Perfugas fugitivosque et

captivos omnes redderent Romanis, et naves rostratas praeter decem triremes traderent, elephantosque quos haberent domitos, neque domarent alios. Bellum neve in Africa neve extra Africam iniussu populi Romani gererent. Masinissae res redderent foedusque cum eo facerent. Frumentum stipendiumque auxiliis, donec ab Roma legati redissent, praestarent. Decem millia talentum argenti, descripta pensionibus aequis in annos quinquaginta, solverent. Obsides centum arbitrato Scipionis darent, ne minores quattuordecim annis neu triginta maiores. Indutias ita se daturum, si per priores indutias naves onerariae captae, quaeque fuissent in navibus, restituerentur: aliter nec indutias nec spem pacis ullam esse. Has condiciones legati quum domum referre iussi in concione ederent, et Gisgo ad dissuadendam pacem processisset audireturque a multitudine inquieta eadem et imbelli, indignatus Hannibal dici ea in tali tempore audiri, arreptum Gisgonem manu sua ex superiore loco detraxit. Quae insueta liberae civitati species quum fremitum populi movisset, perturbatus militaris vir urbana libertate „novem“ inquit „annorum a vobis profectus post sextum et tricesimum annum redii. Militares artes, quas me a puero fortuna nunc privata nunc publica docuit, probe videor scire: urbis ac fori iura leges mores vos me oportet doceatis“. Excusata imprudentia disseruit, quam nec iniqua pax et necessaria esset. Id omnium maxime difficile erat, quod ex navibus per indutias captis nihil praeter ipsas comparebat naves; nec inquisitio erat facilis, adversantibus paci, qui arguerentur. Placuit naves reddi et homines utique inquiri; cetera, quae abessent, aestimanda Scipioni permitti, atque ita pecunia luere Carthaginienses. Sunt qui Hannibalem ex acie ad mare pervenisse, inde praeparata nave ad regem Antiochum extemplo profectum tradant;

postulantique ante omnia Scipioni, ut Hannibal sibi traderetur, responsum esse Hannibalem in Africa non esse.

XXXVIII. Postquam redierunt ad Scipionem legati, quae publica in navibus fuerant, ex publicis descripta rationibus quaestores; quae privata, profiteri domini iussi: pro ea summa pecuniae viginti quinque millia pondo argenti praesentia exacta; indutiaeque Carthaginiensibus datae in tres menses. Additum ne per indutiarum tempus alio usquam quam Romam mitterent legatos, et quicumque legati Carthaginem venissent, ne ante dimitterent eos, quam Romanum imperatorem, quid petentes venissent, certiore facerent. Cum legatis Carthaginiensibus Romam missi L. Veturius Philo et M. Marcius Ralla et L. Scipio imperatoris frater. Per eos dies commeatus ex Sicilia Sardiniaque tantam vilitatem annonae fecerunt, ut pro vectura frumentum nautis mercator relinqueret. Romae ad nuntium primum rebellionis Carthaginiensium trepidatum fuerat, iussusque erat Tib. Claudius mature classem in Siciliam ducere atque inde in Africam traicere, et alter consul M. Servilius ad urbem morari, donec, quo statu res in Africa essent, sciretur. Segniter omnia in comparanda deducendaque classe ab Tib. Claudio consule facta erant, quod patres de pace Scipionis potius arbitrium esse, quibus legibus daretur, quam consulis censuerant. Prodigia quoque nuntiata sub ipsam famam rebellionis terrorem attulerant: Cumis solis orbis minui visus et pluit lapideo imbri, et in Veliterno agro terra ingentibus cavernis consedit, arboresque in profundum haustae; Ariciae forum et circa tabernae, Frusinone murus aliquot locis et porta de coelo tacta; et in Palatio lapidibus pluit. Id prodigium more patrio novendiali sacro, cetera hostiis maioribus expiata. Inter quae etiam aquarum insolita magnitudo in religio-

nem versa: nam ita abundavit Tiberis, ut ludi Apollinares circo inundato extra portam Collinam ad aedem Erycinae Veneris parati sint. Ceterum ludorum ipso die subita serenitate orta pompa duci coepta, ad portam Collinam revocata ductaque in circum est, quum recessisse inde aquam nuntiatum esset: laetitiamque populo et ludis celebritatem addidit sedes sua sollemni spectaculo reddita.

XXXIX. Claudium consulem, profectum tandem ab urbe, inter portus Cosanum Loretanumque atrox vis tempestatis adorta in metum ingentem adduxit. Populonium inde quum pervenisset, stetissetque ibi, dum reliquum tempestatis exsaeviret, Ilvam insulam et ab Ilva Corsicam, a Corsica in Sardiniam traiecit. Ibi superantem Insanos montes multo et saevior et infestioribus locis tempestas adorta disiecit classem. Multae quassatae armamentisque spoliatae naves, quaedam fractae. Ita vexata ac lacerata classis Carales tenuit. Ubi dum subductae reficiuntur naves, hiems oppressit, circumactumque anni tempus, et nullo prorogante imperium privatus Tib. Claudius classem Romam reduxit. M. Servilius, ne comitorum causa ad urbem revocaretur, dictatore dicto C. Servilio Gemino in provinciam est profectus. Dictator magistrum equitum P. Aelium Paetum dixit. Saepe comitia indicta perfici tempestates prohibuerunt. Itaque quum pridie Idus Martias veteres magistratus abissent, novi suffecti non essent, res publica sine curulibus magistratibus erat. T. Manlius Torquatus pontifex eo anno mortuus: in locum eius suffectus C. Sulpicius Galba. Ab L. Licinio Lucullo et Q. Fulvio aedilibus curulibus ludi Romani ter toti instaurati. Pecuniam ex aerario scribae viatoresque aedilicii clam egressisse per indicem comperti, damnati sunt, non sine infamia Luculli aedilis. P. Aelius Tubero et L. Laetorius aediles plebis vitio creati magistratu se abdicaverunt, quum

ludos ludorumque causa epulum Iovi fecissent, et signa tria ex multaticio argento facta in Capitolio posuissent. Cerialia ludos dictator et magister equitum ex senatus consulto fecerunt.

XL. Legati ex Africa Romani simul Carthaginensesque quum venissent Romam, senatus ad aedem Bellonae habitus est. Ubi quum L. Veturius Philo pugnatum cum Hannibale esse suprema Carthaginensibus pugna finemque tandem lugubri bello impositum ingenti laetitia patrum exposuisset, adiecit Verminam etiam Syphacis filium, quae parva bene gestae rei accessio erat, devictum. In concionem prodire iussus gaudiumque id populo impertire. Tum patuere facta gratulatione omnia in urbe templa, supplicationesque in triduum decretae. Legatis Carthaginensium et Philippi regis — nam ii quoque venerant — petentibus, ut senatus sibi daretur, responsum iussu patrum ab dictatore est consules novos iis senatum duros esse. Comititia inde habita. Creati consules Cn. Cornelius Lentulus, P. Aelius Paetus; praetores M. Iunius Pennus, cui sors urbana evenit, M. Valerius Falto Bruttios, M. Fabius Buteo Sardiniam, P. Aelius Tubero Siciliam est sortitus. De provinciis consulum nihil ante placebat agi, quam legati Philippi regis et Carthaginensium auditi essent: belli finem alterius, alterius principium prospiciebant animis. Cn. Lentulus consul cupiditate flagrabat provinciae Africae, seu bellum foret, facilem victoriam fore, seu iam finiretur, finiti tanti belli se consule gloriam petens. Negare itaque prius quicquam agi passurum, quam sibi provincia Africa decreta esset, concedente collega, moderato viro et prudenti, qui gloriae eius certamen cum Scipione, praeterquam quod iniquum esset, etiam impar futurum cernebat. Q. Minucius Thermus et M. Aelius Glabrio tribuni plebis rem priore anno nequicquam tentatam ab Tib. Claudio consule

Cn. Cornelium tentare aiebant. Ex auctoritate patrum latum ad populum esse, cuius vellent imperium in Africa esse: omnes quinque et triginta tribus P. Scipioni id imperium decresse. Multis contentionibus et in senatu et ad populum acta res postremo eo deducta est, ut senatui permitterent. Patres igitur iurati — ita enim convenerat — censuerunt, uti consules provincias inter se compararent sortirentur, uter Italiam, uter classem navium quinquaginta haberet. Cui classis obvenisset, in Siciliam navigaret, si pax cum Carthaginiensibus componi nequisset, in Africam traiceret; consul mari, Scipio eodem quo adhuc iure imperii terra rem gereret. Si conditiones convenirent pacis, tribuni plebis populum rogarent, utrum consulem an P. Scipionem iuberent pacem dare, et quem, si deportandus exercitus victor ex Africa esset, deportare. Si pacem per P. Scipionem dari atque ab eodem exercitum deportari iussissent, ne consul ex Sicilia in Africam traiceret. Alter consul, cui Italia evenisset, duas legiones a M. Sextio praetore acciperet.

XLI. P. Scipioni cum exercitibus, quos haberet, in provincia Africa prorogatum imperium. Praetori M. Valerio Faltoni duae legiones in Bruttis, quibus C. Livius priore anno praefuerat, decretae. P. Aelius praetor duas legiones in Sicilia ab Cn. Tremellio acciperet. Legio una M. Fabio in Sardiniam, quam P. Lentulus pro praetore habuisset, decernitur. M. Servilio prioris anni consuli cum suis duabus item legionibus in Etruria prorogatum in annum imperium est. Quod ad Hispanias attineret, aliquot annos iam ibi L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum esse; uti consules cum tribunis agerent, ut, si iis videretur, plebem rogarent, cui iuberent in Hispania imperium esse; is ex duobus exercitibus in unam legionem conscriberet Romanos milites et in quindecim cohortes socios Latini no-

minis, quibus provinciam obtineret; veteres milites L. Cornelius et L. Manlius in Italiam deportarent. Consuli quinquaginta navium classis ex duabus classibus, Cn. Octavii, quae in Africa esset, et P. Vili, quae Siciliae oram tuebatur, decreta, ut quas vellet naves deligeret. P. Scipio quadraginta naves longas, quas habuisset, haberet. Quibus si Cn. Octavium, sicut praefuisset, praeesse vellet, Octavio pro praetore in eum annum imperium esset; si Laelium praeficeret, Octavius Romam decederet, reduceretque naves, quibus consuli usus non esset. Et M. Fabio in Sardiniam decem longae naves decretae. Et consules duas urbanas legiones scribere iussi, ut quattuordecim legionibus eo anno, centum navibus longis res publica administraretur.

XLII. Tum de legatis Philippi et Carthaginiensium actum. Priores Macedonas introduci placuit; quorum varia oratio fuit, partim purgantium, quae questi erant missi ad regem ab Roma legati de populatione sociorum, partim ultro accusantium quidem et socios populi Romani, sed multo infestius M. Aurelium, quem ex tribus ad se missis legatis delectu habito substitisse et se bello lacessisse contra foedus et saepe cum praefectis suis signis collatis pugnasse, et postulantium, ut Macedones duxque eorum Sopater, qui apud Hannibalem mercede militassent, tum capti in vinclis essent, sibi restituerentur. Adversus ea M. Furius, missus ad id ipsum ab Aurelio ex Macedonia, disseruit, Aurelium relictum, ne socii populi Romani fessi populationibus atque iniuria ad regem deficerent, finibus sociorum non excessisse; dedisse operam, ne impune in agros eorum populatores transcenderent. Sopatrum ex purpuratis et propinquis regis esse: eum cum quattuor millibus Macedonum et pecunia missum nuper in Africam esse Hannibali et Carthaginiensibus auxilio. De his rebus interrogati Macedones

quam perplexe responderent, neque ipsi mite responsum tulerunt: bellum quaerere regem, et si pergat, propediem inventurum. Dupliciter ab eo foedus violatum, et quod sociis populi Romani iniurias fecerit, ac bello armisque lacessiverit, et quod hostes auxiliis et pecunia iuverit. Et P. Scipionem recte atque ordine fecisse videri et facere, quod eos, qui arma contra populum Romanum ferentes capti sint, hostium numero in vinculis habeat, et M. Aurelium ex re publica facere, gratumque id senatui esse, quod socios populi Romani, quando iure foederis non possit, armis tueatur. Cum hoc tam tristi responso dimissis Macedonibus legati Carthaginienses vocati; quorum aetatibus dignitatibusque conspectis — nam longe primi civitatis erant — tum pro se quisque dicere vere de pace agi. Insignis tamen inter ceteros Hasdrubal erat — Haedum populares cognomine appellabant — pacis semper auctor adversusque Barcinæ factioni. Eo tum plus illi auctoritatis fuit belli culpam in paucorum cupiditatem ab re publica transferenti. Qui quum varia oratione usus esset, nunc purgando crimina, nunc quaedam fatendo, ne impudenter certa negantibus difficilior venia esset, nunc monendo etiam patres conscriptos, ut rebus secundis modeste ac moderate uterentur: si se atque Hannonem audissent Carthaginienses et tempore uti voluissent, daturos fuisse pacis conditiones, quas tunc peterent. Raro simul hominibus bonam fortunam bonamque mentem dari: populum Romanum eo invictum esse, quod in secundis rebus sapere et consulere meminerit. Et hercule mirandum fuisse, si aliter faceret. Ex insolentia, quibus nova bona fortuna sit, impotentes laetitiae insanire: populo Romano usitata ac prope iam obsoleta ex victoria gaudia esse, ac plus paene parcendo victis quam vincendo imperium auxisse. Ceterorum miserabilior oratio fuit commemorantium

ex quantis opibus quo recidissent Carthaginiensium res. Nihil iis, qui modo orbem prope terrarum obtinuerint armis, superesse praeter Carthaginiensium moenia. His inclusos non terra, non mari quicquam sui iuris cernere; urbem quoque ipsam ac penates ita habituros, si non in ea quoque, quo nihil ulterius sit, saevire populus Romanus velit. Quum flecti misericordia patres appareret, senatorem unum infestum perfidiae Carthaginiensium succlamasse ferunt, per quos deos foedus icturi essent, quum eos, per quos ante ictum esset, fefellissent: „per eosdem“ inquit Hasdrubal, „qui tam infesti sunt foedera violantibus“.

XLIII. Inclinatissimum omnium ad pacem animis Cn. Lentulus consul, cui classis provincia erat, senatus consulto intercessit. Tum M. Acilius et Q. Minucius tribuni plebis ad populum tulerunt, vellent iuberentne senatum decernere, ut cum Carthaginiensibus pax fieret; quem eam pacem dare, quemque ex Africa exercitum deportare iuberent. De pace, uti rogatae erant, omnes tribus iusserunt; pacem dare P. Scipionem, eundem exercitus deportare. Ex hac rogatione senatus decrevit, ut P. Scipio ex decem legatorum sententia pacem cum populo Carthaginiensium, quibus legibus ei videretur, faceret. Grattias deinde patribus egere Carthaginienses, et petierunt, ut sibi in urbem introire et colloqui cum civibus suis liceret, qui capti in publica custodia essent: esse in iis partim propinquos amicosque suos, nobiles homines, partim ad quos mandata a propinquis haberent. Quibus conventis quum rursus peterent, sibi, quos vellent, ex iis redimendi potestas fieret, iussi nomina edere: et quum ducentos ferme ederent, senatus consultum factum est, ut legati Romani ducentos ex captivis, quos Carthaginienses vellent, ad P. Cornelium in Africam deportarent, nuntiarentque ei, ut, si pax convenisset sine pretio

eos Carthaginiensibus redderet. Fetiales quum in Africam ad foedus ferendum ire iuberentur, ipsis postulantibus senatus consultum factum est in haec verba, ut privos lapides silices privasque verbenas secum ferrent; uti praetor Romanus imperaret, ut foedus ferirent, illi praetorem sagmina poscerent. Herbae id genus ex arce sumptum fetialibus dari solet. Ita dimissi ab Roma Carthaginienses quum in Africam venissent ad Scipionem, quibus ante dictum est, legibus pacem fecerunt. Naves longas, elephantos, perfugas, fugitivos, captivorum quattuor millia tradiderunt, inter quos Q. Terentius Culleo senator fuit. Naves propectas in altum incendi iussit. Quingentas fuisse omnis generis, quae remis agerentur, quidam tradunt; quarum conspectum repente incendium tam lugubre fuisse Poenis, quam si ipsa Carthago arderet. De perfugis gravius quam de fugitivis consultum: nominis Latini qui erant, securi percussi, Romani in crucem sublati.

TITI LIVII

AB URBE CONDITA

LIB. XXXIII. CAP. 1—14, 45—49.

E PERIOCHA lib. XXXIII. T. Quintius Flamininus procos. cum Philippo ad Cynoscephalas in Thessalia acie victo debellavit. L. Quintius Flamininus ille frater procos. Acarnanas, Leucade urbe, quod caput est Acarnanum, expugnata, in deditionem accepit. Pax petenti Philippo Graecia liberata data est. . . . . Hannibal frustra in Africa bellum molitus et ob hoc Romanis per epistolas ab adversae factionis principibus delatus propter

metum Romanorum, qui legatos ad Senatum Carthaginiensium de eo miserant, profugus ad Antiochum Syriae regem se contulit bellum adversus Romanos parantem.

I. Haec per hiemem gesta. Initio autem veris Quintius Attalo Elatiam excito Boeotiorum gentem, incertis ad eam diem animis fluctuantem, ditionis suae facere cupiens, profectus per Phocidem quinque millia ab Thebis, quod caput est Boeotiae, posuit castra. Inde postero die cum unius signi militibus et Attalo legationibusque, quae frequentes undique convenerant, pergit ire ad urbem, iussis legionis hastatis — ea duo millia militum erant — sequi se mille passuum intervallo distantes. Ad medium ferme viae Boeotorum praetor Antiphilus obvius fuit; cetera multitudo e muris adventum imperatoris Romani regisque prospiculabatur. Rara arma paucique milites circa eos apparebant: hastatos sequentes procul amfractus viarum vallesque interiectae occulebant. Quum iam appropinquaret urbi, velut obviam egredientem turbam salutaret, tardius incedebat. Causa erat morae, ut hastati consequerentur. Oppidani, ante lictorem turba acta, insectum confestim agmen armatorum non ante, quam ad hospitium imperatoris ventum est, conspexere. Tum velut prodita dolo Antiphili praetoris urbe captaque obstupuerunt omnes. Et apparebat nihil liberae consultationis concilio, quod in diem posterum indictum erat Boeotis, relictum esse. Texerunt dolorem, quem et nequicquam et non sine periculo ostendissent.

II. In concilio Attalus primus verba fecit. Orsus a maiorum suorum suisque et communibus in omnem Graeciam et propriis in Boeotorum gentem meritis, senior iam et infirmior, quam ut contentionem dicendi sustineret, obmutuit et concidit. Et dum regem auferunt perferuntque parte membrorum captum, paulisper concio intermissa est. Aristaenus

inde Achaeorum praetor eo cum maiore auctoritate auditus, quod non alia quam, quae Achaeis suaserat, Boeotis suadebat. Pauca ab ipso Quintio adiecta, fidem magis Romanam quam arma aut opes extollente verbis. Rogatio inde a Plataeensi Dicaeargo lata recitataque de societate cum Romanis iungenda, nullo contra dicere audente, omnium Boeotiae civitatum suffragiis accipitur iubeturque. Concilio dimisso Quintius tantum Thebis moratus, quantum Attali repens casus coegit, postquam non vitae praesens periculum vis morbi attulisse sed membrorum debilitatem visa est, relicto eo ad curationem necessariam corporis, Elatiam, unde profectus erat, redit Boeotis quoque, sicut prius Achaeis, ad societatem ascitis et, quoniam tuta ea pacataque ab tergo relinquebantur, omnibus iam cogitationibus in Philippum et, quod reliquum belli erat, conversis.

III. Philippus quoque primo vere, postquam legati ab Roma nihil pacati retulerant, delectum per omnia oppida regni habere instituit in magna inopia iuniorum. Absumpserant enim per multas iam aetates continua bella Macedonas; ipso quoque regnante et navalibus bellis adversus Rhodios Attalumque et terrestribus adversus Romanos ceciderat magnus numerus. Ita et tirones ab sedecim annis milites scribebat, et emeritis quidam stipendiis, quibus modo quicquam reliqui roboris erat, ad signa revocabantur. Ita suppleto exercitu, secundum verum aequinoctium omnes copias Diu contraxit; ibique stativis positus, exercendo quotidie milite hostem opperiebatur. Et Quintius per eosdem ferme dies ab Elatia profectus praeter Thronium et Scarpheam ad Thermopylas pervenit. Ibi concilium Aetolorum Heraclaeam indictum tenuit consultantium, quantis auxiliis Romanum ad bellum sequerentur. Cognitis sociorum decretis tertio die ab Heraclaea Xynias praegressus in confinio Aenianum Thessalo-

rumque positis castris Aetolica auxilia opperiebatur. Nihil morati Aetoli sunt: Phaenea duce sexcenti pedites cum equitibus quadringentis venerunt. Ne dubium esset, quid expectasset, confestim Quintius movit castra. Transgresso in Phthioticum agrum quingenti Gortynii Cretensium duce Cydante, et trecenti Apolloniatae, haud dispari armatu, se coniunxere, nec ita multo post Amynander cum Athamanum peditum ducentis et mille. Philippus cognita protectione ab Elatia Romanorum, ut cui de summa rerum adesset certamen, adhortandos milites ratus, multa iam saepe memorata de maiorum virtutibus, simul de militari laude Macedonum quum disseruisset, ad ea, quae tum maxime animos terrebant, quibusque erigi ad aliquam spem poterant, venit.

IV. Acceptae ad Aoum flumen in angustiis cladi ter a Macedonum phalange ad Atracem vi pulsos Romanos opponebat. Et illic tamen, ubi insessas fauces Epiri non tenuissent, primam culpam fuisse eorum, qui negligenter custodias servassent, secundam in ipso certamine levis armaturae mercenariorumque militum. Macedonum vero phalangem et tunc stetisse, et loco aequo iustaque pugna semper mansuram invictam. Decem et sex millia militum haec fuere, robur omne virium eius regni. Ad hoc duo millia cetratorum, quos peltastas appellant, Thracumque et Illyriorum — Trallis est nomen genti — par numerus bina millia erant, et mixti ex pluribus gentibus mercede conducti auxiliares mille ferme et quingenti, et duo millia equitum. Cum iis copiis rex hostem opperiebatur. Romanis ferme par numerus erat: equitum copiis tantum, quod Aetoli accesserant, superabant.

V. Quintius ad Thebas Phthioticas castra quum movisset, spem nactus per Timonem principem civitatis prodi urbem, cum paucis equitum levisque armaturae ad muros successit. Ibi adeo frustrata

spes est, ut non certamen modo cum erumpentibus sed periculum quoque atrox subiret, ni castris exciti repente pedites equitesque in tempore subvenissent. Et postquam nihil conceptae temere spei succedebat, urbis quidem amplius tentandae in praesentia conatu absistit: ceterum satis gnarus iam in Thessalia regem esse, nondum comperto, quam in regionem venisset, milites per agros dimissos vallum caedere et parare iubet. Vallo et Macedones et Graeci usi sunt; sed usum nec ad commoditatem ferendi nec ad ipsius munitionis firmamentum aptaverunt. Nam et maiores et magis ramosas arbores caedebant, quam quas ferre cum armis miles posset, ut quum castra his ante obiectis saepsissent, facilis molitio eorum valli erat. Nam et quia rari stipites magnarum arborum eminebant, multique et validi rami praebebant, quod recte manu caperetur, duo aut summum tres iuvenes connixi arborum unam evellebant, qua evulsa portae instar extemplo patebat, nec in promptu erat, quod obmolirentur. Romanus leves et bifurcos plerosque, et trium, aut quum plurimum, quattuor ramorum vallos caedit, ut et suspensis ab tergo armis ferat plures simul apte miles; et ita densos offigunt impllicantque ramos, ut neque ** quae cuiusque stipitis palma sit, pervideri possit; et adeo acuti aliusque per alium immissi radii locum ad inserendam manum non relinquunt, ut neque prehendi, quod trahatur, neque trahi, quum inter se innexi rami vinculum in vicem praebeant, possit: et si evulsus forte est unus, nec loci multum aperit, et alium reponere perfacile est.

VI. Quintius postero die vallum secum ferente milite ut paratus omni loco castris ponendis esset, progressus modicum iter, sex ferme millia a Pheris quum consedisset, speculatum, in qua parte Thessaliae hostis esset quidve pararet, misit. Circa Laris-

sam erat rex. Certior iam factus Romanum ab Thebis Pheras movisse, defungi quam primum et ipse certamine cupiens ducere ad hostem pergat, et quattuor millia fere a Pheris posuit castra. Inde postero die quum expediti utrimque ad occupandos super urbem tumulos processissent, pari ferme intervallo ab iugo, quod capiendum erat, quum inter se conspecti essent, constiterunt, nuntios in castra remissos, qui, quid sibi, quoniam praeter spem hostis occurrisset, faciendum esset, consulere, quieti opperientes. Et illo quidem die nullo inito certamine in castra revocati sunt: postero die circa eosdem tumulos equestre proelium fuit, in quo non minimum Aetolorum opera regii fugati atque in castra compulsi sunt. Magnum utrisque impedimentum ad rem gerendam fuit ager consitus crebris arboribus, hortique ut in suburbanis locis, et coartata itinera maceris et quibusdam locis interclusa: itaque pariter ducibus consilium fuit excedendi ea regione, et velut ex praedicto ambo Scotussam petierunt, Philippus spe frumentandi inde, Romanus, ut praegressus corrumpere hosti frumenta. Per diem totum, quia colles perpetuo iugo intererant, nullo conspecta inter se loco agmina ierunt. Romani ad Eretriam Phthiotici agri, Philippus super amnem Onchestum posuit castra. Ne postero quidem die, quum Philippus ad Melambium quod vocant Scotussaei agri, Quintius circa Thetideum Pharsaliae terrae posuisset castra, aut hi aut illi, ubi hostis esset, satis compertum habuerunt. Tertio die primo nimbus effusus, dein caligo noctis simillima Romanos metu insidiarum tenuit.

VII. Philippus maturandi itineris causa, post imbrem nubibus in terram demissis nihil deterritus, signa ferri iussit. Sed tam densa caligo occaecaverat diem, ut neque signiferi viam nec signa milites cernerent, agmen ad incertos clamores vagum ve-

lut errore nocturno turbaretur. Supergressi tumulos qui Cynoscephalae vocantur, relicta ibi statione firma peditum equitumque, posuerunt castra. Romanus eisdem ad Thetideum castris quum se tenuisset, exploratum tamen, ubi hostis esset, decem turmas equitum et mille pedites misit monitos, ut ab insidiis, quas dies obscurus apertis quoque locis tecturus esset, praecaverent. Ubi ventum ad insessos tumulos est, pavore mutuo iniecto velut torpentes quieverunt: dein nuntiis retro in castra ad duces missis, ubi primus terror ab necopinato visu consedit, non diutius certamine abstinuere. Principio a paucis procurrentibus lacessita pugna est, deinde subsidiis tuentium pulsos aucta. In qua quum haudquaquam pares Romani alios super alios nuntios ad duces mitterent premi sese, quingenti equites et duo milia peditum, maxime Aetolorum, cum duobus tribunis militum prope rem inclinatam restituerunt, versaque fortuna Macedones laborantes opem regis per nuntios implorabant. Sed ut qui nihil minus illo die propter effusam caliginem quam proelium exspectasset, magna parte hominum omnis generis pabulatum missa aliquamdiu inops consilii trepidavit; deinde postquam nuntii instabant, et iam iuga montium detexerat nebula, et in conspectu erant Macedones in tumulum maxime editum inter alios compulsi, loco se magis quam armis tutantes, committendam rerum summam in discrimen utcumque ratus, ne partis indefensae iactura fieret, Athenagoram duces mercede militantium cum omnibus praeter Thracas auxiliis et equitatu Macedonum ac Thessalorum mittit. Eorum adventu depulsi ab iugo Romani non ante restiterunt, quam in planiorem vallem perventum est. Ne effusa detruderentur fuga, plurimum in Aetolis equitibus praesidii fuit. Is longe tum optimus eques in Graecia erat: pedites inter finitimos vincebantur.

VIII. Laetior res quam pro successu pugnae nuntiata, quum alii super alios recurrentes ex proelio clamarent fugere pavidos Romanos, invitum et cunctabundum et dicentem** temere fieri, non locum sibi placere, non tempus, perpulit, ut educeret omnes copias in aciem. Idem et Romanus, magis necessitate quam occasione pugnae inductus, fecit. Dextrum cornu elephantis ante signa instructis in subsidiis reliquit; laevo cum omni levi armatura in hostem vadit, simul admonens cum iisdem Macedonibus pugnatos, quos ad Epiri fauces, montibus fluminibusque saeptos, victa naturali difficultate locorum expulissent acieque expugnassent; cum iis, quos P. Sulpicii prius ductu obsidentes in Eordaeam aditum vicissent. Fama stetit, non viribus Macedoniae regnum. Eam quoque famam tandem evanuisse. Iam perventum ad suos in ima valle stantes erat, qui adventu exercitus imperatorisque pugnam renovant, impetuque facto rursus avertunt hostem. Philippus cum caetratis et cornu dextro peditum, robore Macedonici exercitus, quam phalangem vocabant, prope cursu ad hostem vadit: Nicanori ex purpuratis uni, ut cum reliquis copiis confestim sequatur, imperat. Primo ut in iugum evasit, et iacentibus ibi paucis armis corporibusque hostium proelium eo loco fuisse pulsosque inde Romanos et pugnari prope castra hostium vidit, ingenti gaudio est elatus: mox refugientibus suis et terrore verso, paulisper incertus, an in castra reciperet copias, trepidavit; deinde ut appropinquabat hostis, et praeterquam quod caedebantur aversi, nec nisi defenderentur servari poterant, ne ipsi quidem in tuto iam receptus erat, coactus nondum assecuta parte suorum periculum summae rerum facere, equites levemque armaturam, qui in proelio fuerant, dextro in cornu locat,** caetratos: Macedonum phalangem hastis positus, quarum longitudo impedimento

erat, gladiis rem gerere iubet. Simul ne facile perumperetur acies, dimidium de fronte demptum introrsus porrectis ordinibus duplicat, ut longa potius quam lata acies esset, simul et densari ordines iussit, ut vir viro, arma armis iungerentur.

IX. Quintius his, qui in proelio fuerant, inter signa et ordines acceptis tuba dat signum. Raro alias tantus clamor dicitur in principio pugnae exortus: nam forte utraque acies simul conclamavere, nec solum qui pugnabant, sed subsidia etiam, quae tum maxime in proelium veniebant. Dextro cornu rex loci plurimum auxilio ex iugis altioribus pugnans vincebat; sinistro tum cum maxime appropinquante phalangis parte, quae novissimi agminis fuerat, sine ullo ordine trepidabatur. Media acies, quae propior dextrum cornu erat, stabat spectaculo velut nihil ad se pertinentis pugnae intenta. Phalanx quae venerat, agmen magis quam acies aptiorque itineri quam pugnae, vixdum in iugum evaserat. In hos incompositos Quintius, quamquam pedem referentes in dextro cornu suos cernebat, elephantis prius in hostem actis impetum facit, ratus partem profligatam cetera tracturam. Non dubia res fuit: extemplo terga vertere Macedones, terrore primo bestiarum aversi. Et ceteri quidem hos pulsos sequebantur; unus e tribunis militum ex tempore capto consilio, cum viginti signorum militibus relicta ea parte suorum, quae haud dubie vincebat, brevi circuitu dextrum cornu hostium aversum invadit. Nullam aciem ab tergo adortus non turbasset: ceterum ad communem omnium in tali re trepidationem accessit, quod phalanx Macedonum gravis atque immobilis nec circumagere se poterat, nec hoc, qui a fronte paulo ante pedem referentes tunc ultro territis instabant, patiebantur. Ad hoc loco etiam premebantur, quia iugum, ex quo pugnabant, dum per proclive pulsos insequuntur, tradide-

rant hosti ad terga sua circumducto. Paulisper in medio caesi, deinde omissis plerique armis capesunt fugam.

X. Philippus cum paucis peditum equitumque primo tumulum altiolem inter ceteros cepit, ut specularetur, quae in laeva parte suorum fortuna esset; deinde postquam fugam effusam animadvertit et omnia circa iuga signis atque armis fulgere, tum et ipse acie excessit. Quintus quum institisset cidentibus, repente, quia erigentes hastas Macedonas conspexerat, quidnam pararent incertus, paulisper novitate rei constituit signa; deinde ut accepit hunc morem esse Macedonum tradentium sese, parcere victis in animum habebat. Ceterum ab ignaris militibus omissam ab hoste pugnam, et quid imperator vellet, impetus in eos est factus, et primis caesis ceteri in fugam dissipati sunt. Rex effuso cursu Tempe petit. Ibi ad Gonnos diem unum substitit ad excipiendos, si qui proelio superessent. Romani victores in castra hostium spe praedae irrumpunt: ea magna iam ex parte direpta ab Aetolis inveniunt. Caesa eo die octo millia hostium, quinque capta. Ex victoribus septingenti ferme ceciderunt. Si Valerius quis credat, omnium rerum immodice numerum augenti, quadraginta millia hostium eo die sunt caesa; capta — ubi modestius mendacium est — quinque millia septingenti, signa militaria ducenta undequadraginta. Claudius quoque duo et triginta millia hostium caesa scribit, capta quattuor millia et trecentos. Nos non minimo potissimum numero credidimus, sed Polybium secuti sumus, non incertum auctorem quum omnium Romanarum rerum tum praecipue in Graecia gestarum.

XI. Philippus collectis ex fuga, qui variis casibus pugnae dissipati vestigia eius secuti fuerant, missisque Larissam ad commentarios regios comburendos, ne in hostium venirent potestatem, in Ma-

cedoniam concessit. Quintius captivis praedaque venum datis, partim militi concessis, Larissam est profectus, haudum satis gnarus, quam regionem petisset rex quidve pararet. Caduceator eo regius venit, specie, ut indutiae essent, donec tollerentur ad sepulturam, qui in acie cecidissent, re vera ad petendam veniam legatis mittendis. Utrumque ab Romano impetratum; adiecta etiam illa vox, bono animo esse regem ut iuberet; quae maxime Aetolos offendit, iam tumentes querentesque mutatum victoria imperatorem. Ante pugnam omnia magna parvaeque communicare cum sociis solitum: nunc omnium expertes consiliorum esse; suo ipsum arbitrio cuncta agere; cum Philippo iam gratiae privatae locum quaerere, ut dura atque aspera belli Aetoli exhauserint, pacis gratiam et fructum Romanus in se vertat. Et haud dubie decesserat iis aliquantum honoris: sed cur negligenter, ignorabant. Donis regiis imminere credebant invicti ab ea cupiditate animi virum: sed et succensebat non immerito Aetolis ob insatiabilem aviditatem praedae et arrogantiam eorum, victoriae gloriam in se rapientium, quae vanitate sua omnium aures offendebat; et Philippo sublato, fractis opibus Macedonici regni Aetolos habendos Graeciae dominos cernebat. Ob eas causas multa sedulo, ut viliores levioresque apud omnes essent et viderentur, faciebat.

XII. Indutiae quindecim dierum datae hosti erant, et cum ipso rege constitutum colloquium; cuius priusquam tempus veniret, in consilium advocavit socios: retulit, quas leges pacis placeret dici. Amynder Athamanum rex paucis sententiam absolvit: ita componendam pacem esse, ut Graecia etiam absentibus Romanis satis potens tuendae simul pacis libertatisque esset. Aetolorum asperior oratio fuit, qui pauca praefati, recte atque ordine imperatorem Romanum facere, quod, quos belli socios habuisset,

eum iis communicaret pacis consilia. Falli autem eum tota re, si aut Romanis pacem aut Graeciae libertatem satis firmam se credat relicturum nisi Philippo aut occiso aut regno pulso; quae utraque proclivia esse, si fortuna uti vellet. Ad haec Quintius negare Aetolos aut moris Romanorum memores, aut sibi ipsis convenientem sententiam dixisse. Et illos prioribus omnibus conciliis colloquiisque de conditionibus pacis semper, non ut ad internecionem bellaretur, disseruisse, et Romanos, praeter vetustissimum morem victis parcendi, praecipuum clementiae documentum dedisse pace Hannibali et Carthaginensibus data. Omittere se Carthaginenses: cum Philippo ipso quoties ventum in colloquium? nec unquam, ut cederet regno, actum esse. An quia victus proelio foret, inexpiabile bellum factum? cum armato hoste infestis animis concurrere debere: adversus victos mitissimum quemque animum maximum habere. Libertati Graeciae videri graves Macedonum reges. Si regnum gensque tollatur, Thracas, Illyrios, Gallos deinde, gentes feras et indomitas, in Macedoniam se et in Graeciam effusuras. Ne proxima quaeque amoliendo maioribus gravioribusque aditum ad se facerent. Interfanti deinde Phaeneae praetori Aetolorum, testificantique, si elapsus eo tempore Philippus foret, mox gravius eum rebellaturum, „desistite tumultuari,“ inquit „ubi consultandum est. Non iis conditionibus illigabitur pax, ut movere bellum possit.“

XIII. Hoc dimisso concilio postero die rex ad fauces, quae ferunt in Tempe — is datus erat locus colloquio — venit, tertio die datur ei Romanorum ac sociorum frequens concilium. Ibi Philippus perquam prudenter iis, sine quibus pax impetrari non poterat, sua potius voluntate omissis quam altereando extorquerentur, quae priore colloquio aut imperata a Romanis aut postulata ab sociis essent,

omnia se concedere, de ceteris senatui permissurum dixit. Quamquam vel inimicissimis omnibus praeclusisse vocem videbatur, Phaeneas tamen Aetolus cunctis tacentibus „quid? nobis“ inquit „Philippe, reddisne tandem Pharsalum et Larissam, Cremasten et Echinum et Thebas Phthias?“ Quum Philippus nihil morari diceret, quo minus reciperent, disceptatio inter imperatorem Romanum et Aetolos orta est de Thebis: nam eas populi Romani iure belli factas esse Quintius dicebat, quod integris rebus, exercitu ab se admoto, vocati in amicitiam, quum potestas libera desciscendi ab rege esset, regiam societatem Romanae praeposuisent; Phaeneas et pro societate belli, quae ante bellum habuissent, restitui Aetolis aequum censebat, et ita in foedere primo cautum esse, ut belli praeda rerumque, quae ferri agique possent, Romanos, ager urbesque captae Aetolos sequerentur. „Vos“ inquit „ipsi“ Quintius „societatis istius leges rupistis, quo tempore relictis nobis cum Philippo pacem fecistis. Quae si maneret, captarum tamen urbium illa lex foret: Thessaliae civitates sua voluntate in ditionem nostram venerunt.“ Haec cum omnium sociorum assensu dicta Aetolis non in praesentia modo gravia auditu, sed mox etiam belli causa magnarumque ex eo cladum iis fuerunt. Cum Philippo ita convenit, ut Demetrium filium et quosdam ex amicorum numero obsides et ducenta talenta daret, de ceteris Romam mitteret legatos; ad eam rem quattuor mensium indutiae essent. Si pax non impetrata ab senatu foret, obsides pecuniamque reddi Philippo receptum est. Causa Romano imperatori non alia maior fuisse dicitur maturandae pacis, quam quod Antiochum bellum transitumque in Europam moliri constabat.

XLV. Haec quum ab tam gravibus auctoribus, tum qui omnia per se ipsos explorata afferrent,

audirentur, maior res quod ad Antiochum attineret, maturanda magis, quoniam rex quacumque de causa in Syriam concessisset, de tyranno consultatio visa est, quum diu disceptatum esset, utrum satis iam causae videretur, cur decerneretur bellum, an permetteretur T. Quintio: quod ad Nabin Lacedaemonium attineret, faceret, quod e re publica censeret esse, permiserunt; eam rem esse rati, quae maturata dilatare non ita magni momenti ad summam rem publicam esset. Magis id animadvertendum esse, quid Hannibal et Carthaginenses, si cum Antiocho bellum motum foret, acturi essent. Adversae Hannibali factionis homines principibus Romanis, hospitiibus quisque suis, identidem scribebant nuntios litterasque ab Hannibale ad Antiochum missas, et ab rege ad eum clam legatos venisse. Ut feras quasdam nulla mitescere arte, sic immitem et implacabilem eius viri animum esse. Marcescere otii situ queri civitatem, et inertia sopiri, nec sine armorum sonitu excitari posse. Haec probabilia memoria prioris belli, per unum illum non magis gesti quam moti, faciebat. Irritaverat etiam recenti facto multorum potentium animos.

XLVI. Iudicum ordo Carthagine ea tempestate dominabatur, eo maxime quod idem perpetui iudices erant. Res fama vitaeque omnium in illorum potestate erat. Qui unum eius ordinis offendisset, omnes adversos habebat: nec accusator apud infensos iudices deerat. Horum in tam impotenti regno — neque enim civiliter nimis opibus utebantur — praetor factus Hannibal vocari ad se quaestorem iussit. Quaestor id pro nihilo habuit: nam et adversae factionis erat, et quia ex quaestura in iudices, potentissimum ordinem, referebantur, iam pro futuris mox opibus animos gerebat. Enimvero indignum id ratus Hannibal viatorem ad prendendum quae storem misit, subductumque in concionem non ipsum

magis quam ordinem iudicum, prae quorum superbia atque opibus nec leges quicquam essent nec magistratus, accusavit. Et ut secundis auribus accipi orationem animadvertit, et infimorum quoque libertati gravem esse superbiam eorum, legem extemplo promulgavit pertulitque, ut in singulos annos iudices legerentur, neu quis biennium continuum iudex esset. Ceterum, quantam eo facto ad plebeni inierat gratiam, tantum magnae partis principum offenderat animos. Adiecit et aliud, quo bono publico sibi proprias similitates irritavit. Vectigalia publica partim negligentia dilabebantur, partim praedae ac divisui et principum quibusdam et magistratibus erant; quin et pecunia, quae in stipendium Romanis suo quoque anno penderetur, deerat, tributumque grave privatis imminere videbatur.

XLVII. Hannibal postquam vectigalia, quanta terrestria maritimaque essent, et in quas res erogarentur, animadvertit, et quid eorum ordinarii reipublicae usus consumerent, quantum peculatus averteret, omnibus residuis pecuniis exactis, tributo privati remisso, satis locupletem rem publicam fore ad vectigal praestandum Romanis pronuntiavit in concione, et praestitit promissum. Tum vero ii, quos paverat per aliquot annos publicus peculatus velut bonis ereptis, non furto eorum manibus extorto infensi et irati Romanos in Hannibalem, et ipsos causam odii quaerentes, instigabant. Ita diu repugnante P. Scipione Africano, qui parum ex dignitate populi Romani esse ducebat subscribere odiis accusatorum Hannibalis, et factionibus Carthaginiensium inserere publicam auctoritatem, nec satis habere bello vicisse Hannibalem, nisi velut accusatores calumniam in eum iurarent ac nomen deferrent, tandem pervicerunt, ut legati Carthaginem mitterentur, qui ad senatum eorum arguerent Hannibalem cum Antiocho rege consilia belli faciendi inire.

Legati tres missi, Cn. Servilius, M. Claudius Marcellus, Q. Terentius Culleo. Qui quum Carthaginem venissent, ex consilio inimicorum Hannibalis quaerentibus causam adventus dici iusserunt venisse se ad controversias, quae cum Masinissa rege Numidarum Carthaginiensibus essent, dirimendas. Id creditum vulgo. Unum Hannibalem se peti ab Romanis non fallebat, et ita pacem Carthaginiensibus datam esse, ut inexpiabile bellum adversus se unum maneret. Itaque cedere tempori et fortunae statuit, et praeparatis iam ante omnibus ad fugam, observatus eo die in foro avertendae suspicionis causa, primis tenebris vestitu forensi ad portam cum duobus comitibus ignaris consilii est egressus.

XLVIII. Quum equi, quo in loco iusserat, praesto fuissent, nocte Byzacium — ita regionem quandam Afri vocant — transgressus, postero die ad mare inter Acyllam et Thapsum ad suam turrem pervenit. Ibi eum parata instructaque remigio excepit navis. Ita Africa Hannibal excessit, saepius patriae quam suum eventum miseratus. Eodem die in Cercinam insulam traiecit. Ubi quum in portu naves aliquot Phoenicum onerarias cum mercibus invenisset, et ad egressum eum e nave concursus salutantium esset factus, percunctantibus legatum se Tyrum missum dici iussit. Veritus tamen, ne quae earum navis nocte profecta Thapsum aut Hadrumetum nuntiaret se Cercinae visum, sacrificio apparari iusso magistris navium mercatoresque invitari iussit, et vela cum antennis ex navibus corrogari, ut umbra — etenim media aestas forte erat — coenantibus in littore fieret. Quanto res et tempus patiebatur, apparatu celebratae eius diei epulae sunt; multoque vino in serum noctis convivium productum. Hannibal quum primum fallendi eos, qui in portu erant, tempus habuit, navem solvit. Ceteri sopiti quum postero die tandem ex somno pleni cr-

pulae surrexissent, ad id quod serum erat, aliquot horas referendis in naves collocandisque et aptandis armamentis absumperunt. Carthagine et multitudinis assuetae domum Hannibalis frequentare concursus ad vestibulum aedium est factus. Ut non comparere eum vulgatum est, in forum turba convenit principem civitatis quaerentium. Et alii fugam conscisse, id quod erat, alii fraude Romanorum interfectum, idque magis, vulgo fremebant; variisque vultus cerneret ut in civitate aliorum alias partes foventium et factionibus discordi. Visum deinde Cercinae eum tandem allatum est.

XLIX. Et Romani legati quum in senatu exposuissent compertum patribus Romanis esse et Philippum regem ante ab Hannibale maxime accensum bellum populo Romano fecisse, et nunc litteras nuntiosque ab eo ad Antiochum et Aetolos missos, consiliaque inita impellendae ad defectionem Carthaginis, nec alio eum quam ad Antiochum regem profectum, haud quieturum eum ante, quam bellum toto orbe terrarum concisset; id ei non debere impune esse, si satisfacere Carthaginenses populo Romano vellent nihil eorum sua voluntate nec publico consilio factum esse: Carthaginenses responderunt, quidquid aequum censuissent Romani, facturos esse. Hannibal prospero cursu Tyrum pervenit, exceptusque a conditoribus Carthaginis ut ab altera patria vir tam clarus omni genere honorum, paucos moratus dies Antiochiam navigat. Ibi profectum iam regem in Asiam quum audisset, filiumque eius sollemne ludorum ad Daphnen celebrantem convenisset, comiter ab eo exceptus nullam moram navigandi fecit. Ephesi regem est consecutus, fluctuantem adhuc animo incertumque de Romano bello. Sed haud parvum momentum ad animum eius molendum advenit. Hannibalis fecit. Aetolorum quoque eodem tempore alienati ab societate Romana animi sunt; quorum

legatos Pharsalum et Leucadem et quasdam alias civitates ex primo foedere repententes senatus ad T. Quintium reiecit.

TITI LIVII

AB URBE CONDITA

LIB. XXXVI. CAP. 5—31.

E PERIOCHA lib. XXXVI. Acilius Glabrio Antiochum ad Thermopylas Philippo rege adiuvante victum Graecia expulit, idemque Aetolos subegit.

V. Quum haec Romae agebantur, Chalcide Antiochus, ne cessaret per hibernorum tempus, partim ipse sollicitabat civitatum animos mittendis legatis, partim ultro ad eum veniebant, sicut Epirotae communi gentis consensu et Elei e Peloponneso venerunt. Elei auxilium adversus Achaeos petebant, quos post bellum non ex sua sententia indictum Antiocho primum civitati suae arma illaturos credebant. Mille iis pedites cum duce Cretensi Euphane sunt missi. Epirotarum legatio erat minime in partem ullam liberi aut simplicis animi. Apud regem gratiam initam volebant cum eo ut caverent, ne quid offenderent Romanos. Petebant enim, ne se temere in causam deduceret, expositos adversus Italiam pro omni Graecia et primos impetus Romanorum excepturos. Sed si ipse posset terrestribus navaliisque copiis praesidere Epiro, cupide eum omnes Epirotas et urbibus et portibus suis accepturos. Si id non posset, deprecari, ne se nudos atque iner-

mes Romano bello obiiceret. Hac legatione id agi apparebat, ut sive, quod magis credebant, abstinuisset Epiro, integra sibi omnia apud exercitus Romanos essent, conciliata satis apud regem gratia, quod accepturi fuissent venientem; sive venisset, sic quoque spes veniae ab Romanis foret, quod non exspectato longinquo ab se auxilio praesentis viribus succubuissent. Huic tam perplexae legationi quia non satis in promptu erat, quid responderet, legatos se missurum ad eos dixit, qui de iis, quae ad illos seque communiter pertinerent, loquerentur.

VI. In Boeotiam ipse profectus est, causas in speciem irae adversus Romanos eas, quas ante dixi, habentem. Brachyllae necem et bellum a Quintio Coroneae propter Romanorum militum caedes illatum, re vera per multa iam secula publice privatimque labante egregia quondam disciplina gentis, et multorum eo statu, qui diuturnus esse sine mutatione rerum non posset. Obviam effusis undique Boeotiae principibus Thebas venit. Ibi in concilio gentis, quamquam et ad Delium impetu in praesidium Romanum facto et ad Chalcidem commiserat nec a parvis nec dubiis principiis bellum, tamen eandem orationem exorsus, qua in colloquio primo ad Chalcidem quaque per legatos in concilio Achaeorum usus erat, ut amicitiam secum institui, non bellum indici Romanis postularet. Neminem, quid ageretur, fallebat: decretum tamen sub levi verborum praetextu pro rege adversus Romanos factum est. Hac quoque gente adiuncta Chalcidem regressus, praemissis inde litteris, ut Demetriadem convenirent principes Aetolorum, cum quibus de summa rerum deliberaret, navibus eo ad diem indictum concilio venit. Et Amynder accitus ad consultandum ex Athamania; et Hannibal Poenus, iam diu non adhibitus, interfuit ei concilio. Consultatum de Thessalorum gente est, quorum omnibus,

qui aderant, voluntas tentanda videbatur. In eo modo diversae sententiae erant, quod alii extemplo agendum, alii ex hieme, quae tum ferme media erat, differendum in veris principium, et alii legatos tantummodo mittendos, alii cum omnibus copiis eundem censebant, terrendosque metu, si cunctarentur.

VII. Quum circa hanc fere consultationem disceptatio omnis verteretur, Hannibal nominatim interrogatus sententiam in universi belli cogitationem regem atque eos, qui aderant, tali oratione avertit. „Si ex quo traiecimus in Graeciam, adhibitus essem in consilium, quum de Euboea deque Achaeis et de Boeotia agebatur, eandem sententiam dixissem quam hodie, quum de Thessalis agitur, dicam. Ante omnia Philippum et Macedonas in societatem belli quacumque ratione censeo deducendos esse. Nam quod ad Euboeam Boeotosque et Thessalos attinet, cui dubium est, quin, ut quibus nullae suae vires sint, praesentibus adulando semper, quem metum in consilio habeant, eodem ad impetrandam veniam utantur: simul ac Romanum exercitum in Graecia viderint, ad consuetum imperium se avertant, nec iis noxae futurum sit, quod, quum Romani procul abessent, vim tuam praesentis exercitusque tui experiri noluerint? quanto igitur prius potiusque est Philippum nobis coniungere quam hos? cui, si semel in causam descenderit, nihil integri futurum sit, quique eas vires afferat, quae non accessio tantum ad Romanum esse bellum, sed per se ipsae nuper sustinere potuerint Romanos. Hoc ego adiuncto — absit verbo invidia — qui dubitare de eventu possin, quum, quibus adversus Philippum valuerint Romani, his nunc fore videam ut ipsi oppugnentur. Aetoli, qui Philippum, quod inter omnes constat, vicerunt, cum Philippo adversus Romanos pugnabunt. Amynder atque Athamanum gens,

quorum secundum Aetolos plurima fuit opera in eo bello, nobiscum stabunt. Philippus tum te quieto totam molem sustinebat belli: nunc duo maximi reges Asiae Europaeque viribus adversus unum populum, ut meam utramque fortunam taceam, patrum certe aetate ne uni quidem Epirotarum regi parem — quid tandem erit vobiscum comparatus? — geretis bellum. Quae igitur res mihi fiduciam praebet coniungi nobis Philippum posse? una communis utilitas, quae societatis maximum vinculum est; altera auctores vos Aetoli. Vester enim legatus hic Thoas inter cetera, quae ad exciendum in Graeciam Antiochum dicere est solitus, ante omnia hoc semper affirmavit, fremere Philippum et aegre pati sub specie pacis leges servitutis sibi impositas. Ille quidem ferae bestiae vinctae aut clausae et refringere claustra cupienti regis iram verbis aequabat. Cuius si talis animus est, solvamus nos eius vincula et claustra refringamus, ut erumpere diu coercitam iram in hostes communes possit. Quod si nihil eum legatio nostra moverit, at nos, quoniam nobis eum adiungere non possumus, ne hostibus nostris ille adiungi possit, caveamus. Seleucus filius tuus Lysimachiae est; qui si eo exercitu, quem secum habet, per Thraciam proxima Macedoniae coeperit depopulari, facile ab auxilio ferendo Romanis Philippum ad sua potissimum tuenda avertet. De Philippo meam sententiam habes. De ratione universi belli quid sentirem, iam ab initio non ignorasti. Quod si tum auditus forem, non in Euboea Chalcidem captam et castellum Euripi expugnatum Romani, sed Etruriam Ligurumque et Galliae Cisalpinae oram bello ardere, et qui maximus iis terror est, Hannibalem in Italia esse audirent. Nunc quoque arcessas censeo omnes navales terrestresque copias: sequantur classem onerariae cum commeatibus. Nam hic sicut ad belli munera pauci sumus,

sic nimis multi pro inopia commeatum. Quum omnes tuas contraxeris vires, divisam classem partem Corcyrae in statione habebis, ne transitus Romanis liber ac tutus pateat, partem ad litus Italiae, quod Sardiniam Africamque spectat, traicies; ipse cum omnibus terrestribus copiis in Bullinum agrum procedes: inde Graeciae praesidebis, et speciem Romanis traiecturum te praebens, et si res poposcerit, traiecturus. Haec suadeo, qui ut non omnis peritissimus sim belli, cum Romanis certe bellare bonis malisque meis didici. In quae consilium dedi, in eadem nec infidelem nec segnem operam polliceor. Dii approbent eam sententiam, quae tibi optima visa fuerit."

VIII. Haec ferme Hannibalis oratio fuit, quam laudarunt magis in praesentia, qui aderant, quam rebus ipsis executi sunt: nihil enim eorum factum est, nisi quod ad classem copiasque arcessendas ex Asia Polyxenidam misit. Legati Larissam ad concilium Thessalorum sunt missi, et Aetolis Amynandroque dies ad conveniendum exercitui Pheras est dictus. Eodem et rex cum suis copiis confestim venit. Ibi dum opperitur Amynandrum atque Aetolos, Philippum Megalopolitanum cum duobus millibus hominum ad legenda ossa Macedonum circa Cynoscephalas, ubi debellatum erat cum Philippo, misit, sive ab ipso, quaerente sibi commendationem ad Macedonum gentem et invidiam regi, quod insepultos milites reliquisset, monitus; sive ab insita regibus vanitate ad consilium specie amplum, re inane animo adiecto. Tumulus est in unum ossibus, quae passim strata erant, coacervatis factus; qui nullam gratiam ad Macedonas, odium ingens ad Philippum movit. Itaque qui ad id tempus fortunam esset in consilio habiturus, is extemplo ad M. Baebium propraetorem misit, Antiochum in Thessaliam impetum fe-

cisse; si videretur ei, moveret ex hibernis: se obviam processurum, ut quid agendum esset, consultarent.

IX. Antiocho ad Pheras iam castra habenti, ubi coniunxerant ei se Aetoli et Amynder, legati ab Larissa venerunt quaerentes, quod ob factum dictumve Thessalorum bello lacesseret eos, simul orantes, ut remoto exercitu per legatos, si quid ei videretur, secum disceptaret. Eodem tempore quingentos armatos duce Hippolochi Pheras in praesidium miserunt: ii exclusi aditu, iam omnia itinera obsidentibus regiis, Scotussam se receperunt. Legatis Larissaeorum rex clementer respondit non belli faciendi sed tuendae et stabiliendae libertatis Thessalorum causa se Thessaliam intrasse. Similia iis, qui cum Pheraeis ageret, missus. Cui nullo dato responso, Pheraei ipsi legatum ad regem principem civitatis Pausaniam miserunt; qui, quum haud dissimilia iis, ut in causa pari, quae pro Chalcidensibus in colloquio ad Euripi fretum dicta erant, quaedam etiam ferocius egisset, rex etiam atque etiam deliberare eos iussos, ne id consilii caperent, cuius, dum in futurum nimis cauti et providi essent, exemplo poeniteret, dimisit. Haec renuntiata Pheras legatio quum esset, ne paulum quidem dubitarunt, quin pro fide erga Romanos, quidquid fors belli tulisset, paterentur. Itaque et hi summa ope parabant se ad urbem defendendam, et rex ab omni parte simul oppugnare moenia est aggressus; et ut qui satis intelligeret — neque enim dubium erat — in eventu eius urbis positum esse, quam primam aggressus esset, aut sperni deinde ab universa gente Thessalorum aut timeri se, omnem undique terrorem obsessis iniecit. Primum impetum oppugnationis satis constanter sustinuerunt: deinde, quum multi propugnantes caderent aut vulnerarentur, labare animi coeperunt. Revocati deinde castigationibus

principum ad perseverandum in proposito, relicto exteriore circulo muri, deficientibus iam copiis in interiorem partem urbis concesserunt, cui brevior orbis munitionis circumiectus erat. Postremo victi malis quum timerent, ne vi captis nulla apud victorem venia esset, dederunt sese. Nihil inde moratus rex quattuor millia armatorum, dum recens terror esset, Scotussam misit. Nec ibi mora deditio- nis est facta, cernentibus Pheraeorum recens exemplum, qui, quod pertinaciter primo abnuerant, malo domiti tandem fecissent. Cum ipsa urbe Hippolochus Larissaeorumque deditum est praesidium. Dimissi ab rege inviolati omnes, quod eam rem magni momenti futuram rex ad conciliandos Larissaeorum animos credebat.

X. Intra decimum diem, quam Pheras venerat, his perfectis Cranonem profectus cum toto exercitu primo adventu cepit. Inde Cierium et Metropolim et iis circumiecta castella recepit; omniaque iam regionis eius praeter Atracem et Gyrtionem in potestate erant. Tunc aggredi Larissam constituit, ratus vel terrore ceterarum expugnatarum vel beneficio praesidii dimissi vel exemplo tot civitatum deditum sese non ultra in pertinacia mansuros. Elephantis agi ante signa terroris causa iussis quadrato agmine ad urbem incessit, ut incerti fluctuarentur animi magnae partis Larissaeorum inter metum praesentem hostium et verecundiam absentium sociorum. Per eosdem dies Amynder cum Athamanum iuventute occupat Pellinaeum, et Menippus cum tribus millibus peditum Aetolorum et ducentis equitibus in Perrhaebiam profectus Malloeam et Cyretias vi cepit, et depopulatus est agrum Tripolitatum. His raptim peractis Larissam ad regem redeunt: consultanti, quidnam agendum de Larissa esset, supervenerunt. Ibi in diversum sententiae tendebant aliis vim afferendam et non differendam cen-

sentibus, quin operibus ac machinis simul undique moenia aggredierentur urbis sitae in plano, apertae campestri undique aditu; aliis nunc vires urbis nequaquam Pheris conferendae memorantibus, nunc hiemem et tempus anni nulli bellicae rei, minime obsidioni atque oppugnationi urbium aptum. Incerto regi inter spem metumque legati a Pharsalo, qui ad dedendam urbem suam forte venerant, animos auxerunt. M. Baebius interim cum Philippo in Dassaretis congressus Ap. Claudium ex communi consilio ad praesidium Larissae misit, qui per Macedoniam magnis itineribus in iugum montium, quod super Gonnos est, pervenit. Oppidum Gonni viginti milia ab Larissa abest, in ipsis faucibus saltus, quae Tempe appellantur, situm. Ibi castra metatus latius quam pro copiis, et plures quam, quot satis in usum erant, ignes quum accendisset, speciem, quam quaesierat, hosti fecit, omnem ibi Romanum exercitum cum rege Philippo esse. Itaque hiemem instare apud suos causatus rex, unum tantum moratus diem ab Larissa recessit et Demetriadem rediit; Aetolique et Athamanes in suos receperunt se fines. Appius etsi, cuius rei causa missus erat, solutam cernebat obsidionem, tamen Larissam ad confirmandos in reliquum sociorum animos descendit; duplexque laetitia erat, quod et hostes excesserant finibus, et intra moenia praesidium Romanum cernebant.

XI. Rex Chalcidem a Demetriade profectus. amore captus virginis Chalcidensis Cleoptolemi filiae, quum patrem primo allegando, deinde coram ipse rogando fatigasset, invitum se gravioris fortunae conditioni illigantem, tandem impetrata re tanquam in media pace nuptias celebrat; et reliquum hiemis, oblitus, quantas simul duas res suscepisset, bellum Romanum et Graeciam liberandam, omissa omnium rerum cura in conviviis et vinum sequentibus voluptatibus ac deinde ex fatigatione magis quam

satietae earum in somno traduxit. Eadem omnis praefectos regios, qui ubique, ad Boeotiam maxime, praepositi hibernis erant, cepit luxuria; in eandem et milites effusi sunt: nec quisquam eorum aut arma induxit, aut stationem aut vigiliis servavit, aut quaequam, quod militaris operis aut muneris esset, fecit. Itaque principio veris, quum per Phocidem Chaeroneam, quo convenire omnem undique exercitum iusserat, venisset, facile animadvertit nihilo severiore disciplina milites quam ducem hibernasse. Alexandrum inde Acarnana et Menippum Macedonem Stratum Aetoliae copias ducere iussit. Ipse Delphis sacrificio Apollini facto Naupactum processit. Consilio principum Aetoliae habito via, quae praeter Calydonem et Lysimachiam fert, ad Stratum suis, qui per Maliacum sinum veniebant, occurrit. Ibi Mnasilochus princeps Acarnanum, multis emptus donis, non ipse solum gentem regi conciliabat, sed Clytum etiam praetorem, penes quem tum summa potestas erat, in suam sententiam adduxerat. Is quum Leucadios, quod Acarnaniae caput est, non facile ad defectionem posse cereret impelli propter metum Romanae classis, quae cum Atilio quaeve circa Cephaleniam erat, arte eos est aggressus. Nam quum in concilio dixisset tuenda mediterranea Acarnaniae esse, et omnibus, qui arma ferrent, exundum ad Medionem et Thyrium, ne ab Antiocho aut Aetolis occuparentur, fuere qui dicerent nihil attinere omnes tumultuose concitari, satis esse quingentorum hominum praesidium. Eam iuventutem nactus, trecentis Medione, ducentis Thyrii in praesidio positus, id agebat ut pro obsidibus futuri viderent in potestatem regis.

XII. Per eosdem dies legati regis Medionem venerunt; quibus auditis quum in concione, quidnam respondendum regi esset, consultaretur, et alii mandandum in Romana societate, alii non aspernandam

amicitiam regis censerent, media visa est Clyti sententia, eoque accepta, ut ad regem mitterent legatos peterentque ab eo, ut Medionios super tanta re consultare in concilio Acarnanum pateretur. In eam legationem Mnasilocho et, qui eius factionis erant, de industria coniecti, clam missis, qui regem admo-vere copias iuberent, ipsi terebant tempus. Itaque vixdum iis egressis legatis Antiochus in finibus, et mox ad portas erat; et trepidantibus, qui expertes prodicionis fuerant, tumultuoseque iuventutem ad arma vocantibus ab Clyto et Mnasilocho in urbem est inductus; et aliis sua voluntate affluentibus metu coacti etiam, qui dissentiebant, ad regem conven-erunt. Quos placida oratione territos quum permul-sisset, ad spem vulgatae elementiae aliquot populi Acarnaniae defecerunt. Thyrium a Medione profec-tus est Mnasilocho eodem et legatis praemisissis. Ce-terum detecta Medione fraus cautiores, non timidio-res Thyrienses fecit: dato enim haud perplexo re-sponso nullam se novam societatem nisi ex aucto-ritate imperatorum Romanorum accepturos portisque clausis armatos in muris disposuerunt. Et perop-portune ad confirmandos Acarnanum animos. Cn. Octavius missus a Quintio, quum praesidium et paucas naves ab A. Postumio, qui ab Atilio legato Cephaleniae praepositus fuerat, accepisset, Leuca-dem venit, implevitque spei socios M. Acilium con-sulem iam cum legionibus mare traiecisse, et in Thessalia castra Romana esse. Hunc rumorem quia similem veri tempus anni maturum iam ad navi-gandum faciebat, rex praesidio Medione imposito et in quibusdam aliis Acarnaniae oppidis Thyrio abs-cessit, et per Aetoliae ac Phocidis urbes Chalci-dem rediit.

XIII. Sub idem tempus M. Baebius et Philippus rex, iam ante per hiemem in Dassaretiis congressi, quum Ap. Claudium, ut obsidione Larissam exime-

ret, in Thessaliam misissent, quia id tempus rebus gerendis immaturum erat, in hiberna regressi, prin-cipio veris coniunctis copiis in Thessaliam descen-derunt. In Acarnania tum Antiochus erat. Adven-nientes Philippus Malloeam Perrhaebiae, Baebius Phacium est aggressus; quo primo prope impetu capto Phaestum eadem celeritate capit. Inde Atra-cem quum se recepisset, Cyretias hinc et Eritium occupat; praesidiisque per recepta oppida dispositis Philippo rursus obsidenti Malloeam se coniungit. Sub adventu Romani exercitus, seu ad metum vi-rium seu ad spem veniae, quum dedidissent sese, ad ea recipienda oppida, quae Athamanes occupave-rant, uno agmine ierunt. Erant autem haec: Aegi-nium, Ericinium, Gomphi, Silana, Tricca, Meliboea, Phaloria. Inde Pellinaeum, ubi Philippus Megalo-politanus cum quingentis peditibus et equitibus qua-draginta in praesidio erat, circumsidunt, et prius-quam oppugnarent, mittunt ad Philippum, qui mo-nerent, ne vim ultimam experiri vellet. Quibus ille satis ferociter respondit vel Romanis vel Thessalis se crediturum fuisse, in Philippi se potestatem com-missurum non esse. Postquam apparuit vi agendum, quia videbatur et Limnaeum eodem tempore oppu-gnari posse, regem ad Limnaeum ire placuit, Baebius restitit ad Pellinaeum oppugnandum.

XIV. Per eos forte dies M. Acilius consul cum viginti millibus peditum, duobus millibus equitum, quindecim elephantis mari traiecto pedestres copias Larissam ducere tribunos militum iussit, ipse eum equitatu Limnaeum ad Philippum venit. Adventu consulis deditio sine cunctatione est facta, traditum-que praesidium regium, et cum iis Athamanes. Ab Limnaeo Pellinaeum consul proficiscitur. Ibi primi Athamanes tradiderunt sese, deinde et Philippus Megalopolitanus; cui decedenti praesidio quum ob-vius forte fuisset Philippus rex, ad ludibrium regem

eum consalutari iussit, ipse congressus fratrem haud sane decoro maiestati suae ioco appellavit. Deductus inde ad consulem custodiri iussus, et haud ita multo post in vinculis Romam missus. Cetera multitudo Athamanum aut militum Antiochi regis, quae in praesidiis deditorum per eos dies oppidorum fuerat, Philippo tradita regi est: fuere autem ad tria millia hominum. Consul Larissam est profectus, ibi de summa belli consultaturus. In itinere ab Cierio et Metropoli legati tradentes urbes suas occurrerunt. Philippus Athamanum praecipue captivis indulgenter habitis, ut per eos conciliaret gentem, nactus spem Athamaniae potiundae exercitum eo duxit, praemis- sis in civitates captivis. Et illi magnam auctorita- tem apud populares habuerunt clementiam erga se regis munificentiamque commemorantes; et Amy- nander, cuius praesentis maiestas aliquos in fide continuisset, veritus, ne traderetur Philippo iam pri- dem hosti et Romanis merito tunc propter defectio- nem infensis, cum coniuge ac liberis regno excessit Ambraciamque se contulit. Ita Athamania omnis in ius ditionemque Philippi concessit. Consul ad reficienda maxime iumenta, quae et navigatione et postea itineribus fatigata erant, paucos Larissae mo- ratus dies, velut renovato modica quiete exercitu Cranonem est progressus. Veniente Pharsalus et Scotussa et Pherae, quaeque in eis praesidia Antio- chi erant, deduntur. Ex iis interrogatis, qui manere secum vellent, mille volentes Philippo tradit, ceteros inermes Demetriadem remittit. Proernam inde rece- pit, et quae circa eam castella erant. Ducere tum porro in sinum Maliacum coepit. Appropinquanti faucibus, super quas siti Thaumaci sunt, deserta urbe iuventus omnis armata silvas et itinera inse- dit, et in agmen Romanum ex superioribus locis incurnavit. Consul primo mittere, qui ex propinquo colloquentes deterrent eos a tali furore: postquam

perseverare in incepto vidit, tribuno cum duorum signorum militibus circummisso interclusit ad urbem iter armatis, vacuumque eam cepit. Tum clamore ab tergo captae urbis audito, refugientium undique ex silvis insidiatorum caedes facta est. Ab Thau- macis altero die consul ad Spercheum amnem per- venit, inde Hypataeorum agros vastavit.

XV. Quum haec agebantur, Chalcide erat Anti- ochus, iam tum cernens nihil se ex Graecia prae- ter amoena Chalcide hiberna et infames nuptias pe- tisse. Tunc Aetolorum vana promissa incusare et Thoantem, Hannibalem vero non ut prudentem tan- tum virum, sed prope vatem omnium, quae tum evenirent, admirari. Ne tamen temere coepta se- gnitia insuper everteret, nuntios in Aetoliam misit, ut omni contracta iuventute convenirent Lamiam, et ipse eo decem millia fere peditum ex his, qui postea venerant ex Asia, expleta et equites quingen- tos duxit. Quo quum aliquanto pauciores quam unquam ante convenissent, et principes tantummodo cum paucis clientibus essent, atque ii dicerent om- nia sedulo ab se facta, ut quam plurimos ex civi- tatibus suis evocarent, nec auctoritate nec gratia nec imperio adversus detrectantes militiam valuisse, de- stitutus undique et ab suis, qui morabantur in Asia et ab sociis, qui ea, in quorum spem vocaverant, non praestabant, intra saltum Thermopylarum sese recepit. Id iugum, sicut Apennini dorso Italia di- viditur, ita mediam Graeciam dirimit. Ante saltum Thermopylarum in septentrionem versa Epiros et Perrhaebia et Magnesia et Thessalia est et Phthio- tae Aehaci et sinus Maliacus: intra fauces ad me- ridiem vergunt Aetoliae pars maior et Acarnania et cum Locride Phocis et Boeotia adiunctaque in- sula Euboea, et excurrente in altam velut promon- torio Attica terra, sita ab tergo et Peloponnesus. Hoc iugum ab Leucate et mari ad occidentem verso

per Aetoliam ad alterum mare orienti obiectum tendens ea aspreta rupesque interiectas habet, ut non modo exercitus sed ne expediti quidem facile ullas ad transitum calles inveniant. Extremos ad orientem montes Oetam vocant, quorum quod altissimum est, Callidromon appellatur; in cuius valle ad Maliacum sinum vergente iter est non latius quam sexaginta passus. Haec una militaris via est, qua traduci exercitus, si non prohibeantur, possint. Ideo Pylae, et ab aliis, quia calidae aquae in ipsis faucibus sunt, Thermopylae locus appellatur, nobilis Lacedaemoniorum adversus Persas morte magis memorabili quam pugna.

XVI. Haudquaquam pari tum animo Antiochus intra portas loci eius castris positis munitionibus insuper saltum impediēbat; et quum duplici vallo fossaque et muro etiam, qua res postulabat, ex multa copia passim iacentium lapidum permunisset omnia, satis fidens numquam ea vim Romanum exercitum facturum, Aetolos ex quattuor millibus — tot enim convenerant — partim ad Heracleam praesidio obtinendam, quae ante ipsas fauces posita est, partem Hypatem mittit, et Heracleam haud dubius consulem oppugnaturum, et iam multis nuntiis circa Hypatam omnia evastari. Consul depopulatus Hypatensem primo, deinde Heracleensem agrum, inutili utrobique auxilio Aetolorum, in ipsis faucibus prope fontes calidarum aquarum adversus regem castra posuit. Aetolorum utraeque manus Heracleam sese incluserunt. Antiochum, cui, priusquam hostem cerneret, satis omnia permunita et praesidiis obsaepta videbantur, timor incessit, ne quas per imminētia iuga calles inveniret ad transitum Romanus: nam et Lacedaemonios quondam ita a Persis circuitos fama erat, et nuper Philippum ab iisdem Romanis. Itaque nuntium Heracleam ad Aetolos mittit, ut hanc saltem sibi operam eo bello

praestarent, ut vertices circa montium occuparent obsiderentque, ne qua transire Romani possent. Hoc nuntio audito dissensio inter Aetolos orta est. Pars imperio parendum regis atque eundem censebant, pars subsistendum Heracleae ad utramque fortunam, ut sive victus ab consule rex esset, in expedito haberent integras copias ad opem propinquis ferendam civitatibus suis, sive vinceret, ut dissipatos in fugam Romanos persequerentur. Utraque pars non mansit modo in sententia sua, sed etiam exsecuta est consilium. Duo millia Heracleae substiterunt, duo trifariam divisa Callidromum et Rhoduntiam et Tichiuuta — haec nomina cacuminibus sunt — occupavere.

XVII. Consul postquam insessa superiora loca ab Aetolis vidit, M. Porcium Catonem et L. Valerium Flaccum consulares legatos cum binis millibus delectorum peditum ad castella Aetolorum, Flaccum in Rhoduntiam et Tichiuuta, Catonem in Callidromum mittit. Ipse priusquam ad hostem copias ad-moveret, vocatos in concionem milites paucis est allocutus. „Plerosque omnium ordinum, milites, inter vos esse video, qui in hac eadem provincia T. Quintii ductu auspicioque militaveritis. Macedonico bello inexcuperabilior saltus ad amnem Aoum fuit quam hic: quippe portae sunt haec, et unus inter duo maria clausis omnibus velut naturalis transitus est; munitiones et locis opportunioribus tunc fuerunt et validiores impositae; exercitus hostium ille et numero maior et militum genere aliquanto melior: quippe illic Macedones Thraecesque et Illyrii erant, ferocissimae omnes gentes, hic Syri et Asiatici Graeci sunt, vilissima genera hominum et servituti nata; rex ille bellicosissimus, exercitatus iam inde ab iuventa finitimis Thracum atque Illyriorum et circa omnium accolarum bellis, hic, ut aliam omnem vitam omittam, is est, qui, quum

ad inferendum populo Romano bellum ex Asia in Europam transisset, nihil memorabilius toto tempore hibernorum gesserit, quam quod amoris causa ex domo privata et obscuri etiam inter populares generis uxorem duxit, et novus maritus, velut saginatus nuptialibus coenis, ad pugnam processit. Summa virum speique eius in Aetolis fuit, gente vanissima et ingratisima, ut vos prius experti estis, nunc Antiochus experitur. Nam nec convenerunt frequentes, nec contineri in castris potuerunt, et in seditione ipsi inter sese sunt, et quum Hypatam tuendam Heracleamque depoposcissent, neutram tutati refugerunt in iuga montium, pars Heracleae incluserunt sese. Rex ipse confessus nusquam aequo campo non modo congregi se ad pugnam audere, sed ne castra quidem in aperto ponere, relicta omni ante se regione ea, quam se nobis ac Philippo ademisse gloriabatur, condidit se intra rupes, ne ante fauces quidem saltus, ut quondam Lacedaemonios fama est, sed intra penitus retractis castris; quod quantum interest ad timorem ostendendum, an muris alicuius urbis obsidendum sese incluserit? Sed neque Antiochum tuebuntur angustiae, nec Aetolos vertices illi, quos ceperunt. Satis undique provisum atque praecautum est, ne quid adversus vos in pugna praeter hostes esset. Illud proponere animo vestro debetis, non vos pro Graeciae libertate tantum dimicare, quamquam is quoque egregius titulus esset, liberatam a Philippo ante nunc ab Aetolis et ab Antiocho liberare, neque ea tantum in praemium vestrum cessura, quae nunc in regni castris sunt; sed illum quoque omnem apparatus, qui in dies ab Epheso exspectatur, praedae futurum, Asiam deinde Syriamque et omnia usque ad ortus solis ditissima regna imperio Romano aperturos. Quid deinde aberit, quin ab Gadibus ad mare rubrum Oceano fines terminemus, qui orbem terrarum amplexu finit, et

omne humanum genus secundum deos nomen Romanum veneretur? In haec tanta praemia digno parate animos, ut crastino die bene iuvantibus diis acie decernamus."

XVIII. Ab hac concione dimissi milites, priusquam corpora curarent, arma telaque parant. Luce prima signo pugnae proposito instruit aciem consul, arta fronte, ad naturam et angustias loci. Rex postquam signa hostium conspexit, et ipse copias educit. Levis armaturae partem ante vallum in primo locavit, tum Macedonum robur, quos sarissophoros appellabant, velut firmamentum circa ipsas munitiones constituit. His ab sinistro cornu iaculatorum sagittariorumque et funditorum manum sub ipsis radicibus montis posuit, ut ex altiore loco nuda latera hostium incesserent. Ab dextro Macedonibus ad ipsum munimentorum finem, qua loca usque ad mare invia palustri limo et voraginibus claudunt, elephantos cum assueto praesidio posuit, post eos equites, tum modico intervallo relicto ceteras copias in secunda acie. Macedones pro vallo locati primo facile sustinebant Romanos, tentantes ab omni parte aditus, multum adiuvantibus, qui ex loco superiore fundis velut nimbum glandes et sagittas simul ac iacula ingerebant. Deinde ut maior nec iam toleranda vis hostium inferebat se, pulsus loco intra munimenta subductis ordinibus concesserunt: inde ex vallo prope alterum vallum hastis prae se obiectis fecerunt. Et ita modica altitudo valli erat, ut et locum superiorem suis ad pugnandum praerberet, et propter longitudinem hastarum subiectum haberet hostem. Multi temere subeuntes vallum transfixi sunt; et aut incepto irrito recessissent aut plures cecidissent, ni M. Porcius ab iugo Callidromi, deiectis inde Aetolis et magna ex parte caesis — incautos enim et plerosque sopitos oppresserat — super imminentem castris collem apparuisset.

XIX. Flacco non eadem fortuna ad Tichiunta et Rhoduntiam, nequicquam subire ad ea castella conato, fuerat. Macedones quique alii in castris regiis erant primo, dum procul nihil aliud quam turba et agmen apparebat, Aetolos credere visa procul pugna subsidio venire: ceterum ut primum signaque et arma ex propinquo cognita errorem aperuerunt, tantus repente pavor omnes cepit, ut abiectis armis fugerent. Et munimenta sequentes impedierunt, et angustiae vallis, per quam sequendi erant, et maxime omnium quod elephantum novissimi agminis erant, quos pedes aegre praeterire, eques nullo poterat modo, timentibus equis tumultumque inter se maiorem quam in proelio edentibus; aliquantum temporis et direptio castrorum tenuit. Scarpheam tamen eo die consecuti sunt hostem. Multis in ipso itinere caesis captisque, non equis virisque tantum, sed etiam elephantis, quos capere non poterant, interfectis, in castra reverterunt; quae tentata eo die inter ipsum pugnae tempus ab Aetolis, Heraclaeam obtinentibus praesidio, sine ullo haud parum audacis incepti effectu fuerunt. Consul noctis insequentis tertia vigilia praemisso equitatu ad persequendum hostem, signa legionum prima luce movit, aliquantum viae praeceperat rex, ut qui non ante quam Elatiae ab effuso constiterit cursu; ubi primum reliquiis pugnaeque et fugae collectis, cum perexigua manu semiermum militum Chalcidem se recepit. Romanus equitatus ipsum quidem regem Elatiae assecutus non est magnam partem agminis aut lassitudine subsistentis, aut errore, ut qui sine ducibus per ignota itinera fugerent, dissipatos oppresserunt. Nec praeter quingentos, qui circa regem fuerunt, ex toto exercitu quisquam effugit, etiam ex decem millibus militum, quos Polybio auctore traiecisse secum regem in Graeciam scripsimus, exiguus numerus: quid si Antiati Vale-

rio credamus sexaginta millia militum fuisse in regio exercitu scribenti, quadraginta inde millia cecidisse, supra quinque millia capta cum signis militaribus ducentis triginta? Romanorum centum quinquaginta in ipso certamine pugnae, ab incursu Aetolorum se tuentes non plus quinquaginta interfecti sunt.

XX. Consule per Phocidem et Boeotiam exercitum ducente consciae defectionis civitates cum velamentis ante portas stabant metu, ne hostiliter diriperentur. Ceterum per omnes dies haud secus quam in pacato agro sine vexatione ullius rei agmen processit, donec in agrum Coroneum ventum est. Ibi statua regis Antiochi posita in templo Minervae Itoniae iram accendit; permissumque militi est, ut circumiectum templo agrum popularetur. Dein cogitatio animum subiit, quum communi decreto Boeotorum posita esset statua, indignum esse in unum Coronensem agrum saevire. Revocato ex templo milite finis populandi factus; castigati tantum verbis Boeoti ob ingratum in tantis tamque recentibus beneficiis animum erga Romanos. Inter ipsum pugnae tempus decem naves regiae cum praefecto Isidoro ad Thronium in sinu Maliaco stabant. Eo gravis vulneribus Alexander Acarnan, nuntius adversae pugnae, quum per fugisset, trepidae inde recenti terrore naves Cenaenum Euboeae petierunt. Ibi mortuus sepultusque Alexander. Tres, quae ex Asia profectae eundem portum tenuerant, naves audita exercitus clade Ephesum redierunt. Isidorus ab Cenaeno Demetriadem, si forte eo deferret fuga regem, traiecit. Per eosdem dies A. Atilius praefectus Romanae classis magnos regio commeatu, iam fretum, quod ad Andrum insulam est, praetervectos, excepit; alias mersit, alias cepit naves. Quae novissimi agminis erant, cursum in Asiam verterunt. Atilius Piraeum, unde profectus erat, cum agmine captivarum navium revectus magnam vim frumenti

et Atheniensibus et aliis eiusdem regionis sociis divisit.

XXI. Antiochus sub adventum consulis a Chalcide profectus Tenum primo tenuit, inde Ephesum transmisit. Consuli Chalcidem venienti portae patuerunt, quum appropinquante eo Aristoteles praefectus regis urbe excessisset. Et ceterae urbes in Euboea sine certamine traditae; post paucosque dies omnibus perpacatis sine ullius noxa urbis exercitus Thermopylas reductus, multo modestia post victoriam quam ipsa victoria laudabilior. Inde consul M. Catonem, per quem, quae gesta essent, senatus populusque Romanus haud dubio auctore sciret, Romam misit. Is a Creusa — Thespiensium emporium est, in intimo sinu Corinthiaco retractum — Patras Achaiae petit, a Patris Corcyram usque Aetoliae atque Acarnaniae littora legit, atque ita ad Hydruntum Italiae traicit. Quinto die inde pedestri itinere Romam ingenti cursu pervenit. Ante lucem ingressus urbem a porta ad praetorem M. Iunium iter intendit. Is prima luce in senatum vocavit; quo L. Cornelius Scipio, aliquot diebus ante a consule dimissus, quum adveniens audisset praegressum Catonem in senatu esse, supervenit exponenti, quae gesta essent. Duo inde legati iussu senatus in concionem sunt producti, atque ibi eadem, quae in senatu de rebus in Aetolia gestis exposuerunt. Supplicatio in triduum decreta est, et ut quadraginta hostiis maioribus praetor, quibus diis ei videretur, sacrificaret. Per eosdem dies et M. Fulvius Nobilior, qui biennio ante praetor in Hispaniam erat profectus, ovans urbem est ingressus: argenti bigati prae se tulit centum triginta millia, et extra numeratum duodecim millia pondo argenti, auri pondo centum viginti septem.

XXII. Acilius consul ab Thermopylis Heracleam ad Aetolos praemisit, ut tunc saltem experti regiam

vanitatem resipiscerent, traditaque Heraclea cogitent de petenda ab senatu seu furoris sui seu erroris venia. Et ceteras Graeciae civitates defecisse eo bello ab optime meritis Romanis: sed quia post fugam regis, cuius fiducia officio decessissent, non addidissent pertinaciam culpae, in fidem receptas esse. Aetolos quoque, quamquam non secuti sint regem, sed arcessierint, et duces belli, non socii fuerint, si poenitere possint, posse et incolumes esse. Ad ea quum pacati nihil responderetur, appareretque armis rem gerendam et rege superato bellum Aetolicum integrum restare, castra ab Thermopylis ad Heracleam movit; eoque ipso die, ut situm nosceret urbis, ab omni parte equo moenia est circumvectus. Sita est Heraclea in radicibus Oetae montis, ipsa in campo, arceem imminentem loco alto et undique praecipiti habet. Contemplatus omnia, quae noscenda erant, quattuor simul locis aggredi urbem constituit. A flumine Asopo, qua et gymnasium est, L. Valerium operibus atque oppugnationi praeposuit; partem extra muros, quae frequentius prope quam urbs habitabatur, Ti. Sempronio Longo oppugnandam dedit; a sinu Maliaco, quae aditum haud facilem pars habebat, M. Baebium, ab altero amniculo, quem Melana vocant, adversus Dianae templum Ap. Claudium opposuit. Horum magno certamine intra paucos dies turres arietesque et alius omnis apparatus oppugnandarum urbium perficitur: et quum ager Heracleensis paluster omnis frequensque proceris arboribus benigne ad omne genus operum materiam suppeditabat; tum, quia refugerant intra moenia Aetoli, deserta, quae in vestibulo urbis erant, tecta in varios usus non tigna modo et tabulas sed laterem quoque et caementa et saxa variae magnitudinis praebant.

XXIII. Et Romani quidem operibus magis quam armis urbem oppugnabant, Aetoli contra armis se

tuebantur. Nam quum ariete quaterentur muri, non laqueis, ut solent, exceptos declinabant ictus, sed armati frequentes, quidam ignes etiam, quos aggeribus iniicerent, ferebant. Fornices quoque in muro erant apti ad excurrendum; et ipsi, quum pro dirutis reficerent muros, crebriores eos, ut pluribus erumperetur in hostem locis, faciebant. Hoc primis diebus, dum integrae vires erant, et frequentes et impigre fecerunt; in dies deinde pauciores et segnius. Etenim quum multis urgerentur rebus, nulla eos res aequae ac vigiliae conficiebant, Romanis in magna copia militum succedentibus aliis in stationem aliorum, Aetolos propter paucitatem eosdem dies noctesque assiduo labore urente. Per quattuor et viginti dies, ita ut nullum tempus vacuum dimicatione esset, adversus quattuor e partibus simul oppugnantem hostem nocturnus diurno continuatus labor est. Quum fatigatos iam Aetolos sciret consul et ex ratione temporis, et quod ita transfugae affirmabant, tale consilium iniit. Media nocte receptui signum dedit, et ab oppugnatione simul omnes milites deductos usque ad tertiam diei horam quietos in castris tenuit. Inde coepta oppugnatio ad mediam rursus noctem perducta est, intermissa deinde usque ad tertiam diei horam. Fatigationem rati causam esse Aetoli non continuandae oppugnationis, quae et ipsos affecerat, ubi Romanis datum receptui signum esset, velut ipsi quoque hoc revocati pro se quisque ex stationibus decedebant, nec ante tertiam diei horam armati in muris apparebant.

XXIV. Consul quum nocte media intermisisset oppugnationem, quarta vigilia rursus ab tribus partibus summa vi aggressus, una Ti. Sempronium tenere intentos milites signumque expectantes iussit, ad ea in nocturno tumultu, unde clamor exaudiretur, haud dubie ratus hostes concursuros. Aetoli pars sopiti affecta labore ac vigiliis corpora ex somno

moliebantur, pars vigilantes adhuc ad strepitum pugnantium in tenebris currunt. Hostes partim per ruinas iacentis muri transcendere conantur, partim scalis ascensus tentant; adversus quos undique ad opem ferendam occurrunt Aetoli. Pars una, in qua aedificia extra urbem erant, neque defenditur neque oppugnatur: sed qui oppugnarent, intenti signum expectabant; defensor nemo aderat. Iam dilucescebat, quum signum consul dedit; et sine ullo certamine partim per dirutos partim scalis integros muros transcendere. Simul clamor, index capti oppidi, est exauditus, undique Aetoli desertis stationibus in arcem fugiunt. Oppidum victores permissu consulis diripiunt, non tam ab ira nec ab odio, quam ut miles, coercitus in tot receptis ex potestate hostium urbibus, aliquo tandem loco fructum victoriae sentiret. Revocatos inde a medio ferme die milites quum in duas divisisset partes, unam radicibus montium circumduci ad rupem iussit, quae fastigio altitudinis par media valle velut abrupta ab arce erat, sed adeo prope geminata cacumina eorum montium sunt, ut ex vertice altero coniici tela in arcem possint; cum dimidia parte militum consul ab urbe escensurus in arcem, signum ab iis, qui ab tergo in rupem evasuri erant, expectabat. Non tulere, qui in arce erant, Aetoli primum eorum, qui rupem ceperant, clamorem, deinde impetum ab urbe Romanorum, et fractis iam animis, et nulla ibi praeparata re ad obsidionem diutius tolerandam, utpote congregatis feminis puerisque et imbelli alia turba in arcem, quae vix capere, nedum tueri multitudinem tantam posset: itaque ad primum impetum abiectis armis dederunt sese. Traditus inter ceteros princeps Aetolorum Damocritus est, qui principio belli decretum Aetolorum, quo arcessendum Antiochum censuerant, T. Quintio poscenti responderat in Italia daturum, quum castra ibi Aetoli posuissent.

Ob eam ferociam maius victoribus gaudium traditus fuit.

XXV. Eodem tempore, quo Romani Heracleam, Philippus Lamiam ex composito oppugnabant, circa Thermopylas cum consule redeunte ex Boeotia, ut victoriam ipsi populoque Romano gratularetur excusaretque, quod morbo impeditus bello non interfuisset, congressus. Inde diversi ad duas simul oppugnandas urbes profecti. Intersunt septem millia ferme passuum; et quia Lamia quum posita est in tumulo, tum regionem maxime Oetae spectat, oppido quam breve intervallum videtur, et omnia in conspectu sunt. Quum enixe, velut proposito certamine, Romani Macedonesque diem ac noctem aut in operibus aut in proeliis essent, hoc maior difficultas Macedonibus erat, quod Romani aggere et vineis et omnibus supra terram operibus, subtus Macedones cuniculis oppugnabant; et in asperis locis silex saepe impenetrabilis ferro occurrebat. Et quum parum procederet inceptum, per colloquia principum oppidanos tentabat rex, ut urbem dederent, haud dubius, quin, si prius Heraclea capta foret, Romanis se potius quam sibi dedituri essent, suamque gratiam consul in obsidione liberanda facturus esset. Nec eum opinio est frustrata: confestim enim ab Heraclea capta nuntius venit, ut oppugnatione absisteret; aequius esse Romanos milites, qui acie dimicassent cum Aetolis, praemia victoriae habere. Ita recessum ab Lamia est, et propinqua clade urbis ipsi, ne quid simile paterentur, effugerunt.

XXVI. Paucis priusquam Heraclea caperetur diebus Aetoli, concilio Hypatam coacto legatos ad Antiochum miserunt, inter quos et Thoas idem, qui et antea missus est; mandata erant, ut ab rege peterent, primum ut ipse coactis rursus terrestribus navalibusque copiis in Graeciam traiceret, deinde, si qua ipsum teneret res, ut pecuniam et auxilia

mitteret. Id quum ad dignitatem eius fidemque pertinere, non prodi socios, tum etiam ad incolumitatem regni, ne sineret Romanos vacuos omni cura, quum Aetolorum gentem sustulissent, omnibus copiis in Asiam traicere. Vera erant, quae dicebantur: eo magis regem moverunt. Itaque in praesentia pecuniam, quae ad usus belli necessaria erat, legatis dedit; auxilia terrestria navalique affirmavit missurum. Thoantem unum ex legatis retinuit, et ipsum haud invitum morantem, ut exactor praesens promissorum adesset.

XXVII. Ceterum Heraclea capta fregit tandem animos Aetolorum; et paucos post dies quam ad bellum renovandum acciendumque regem in Asiam miserant legatos, abiectis belli consiliis pacis petendae oratores ad consulem miserunt. Quos dicere exorsos consul interfatus, quum alia sibi praevertenda esse dixisset, redire Hypatam eos, datis dierum decem indutiis et L. Valerio Flacco cum iis misso, iussit: ei, quae secum acturi fuissent, exponere, et si qua vellent alia. Hypatam ut est ventum, principes Aetolorum apud Flaccum concilium habuerunt consultantes, quonam agendum modo apud consulem foret. His parantibus antiqua iura foederum ordiri meritaque in populum Romanum, absistere iis Flaccus iussit, quae ipsi violassent acrupissent. Confessionem iis culpa magis profuturam, et totam in preces orationem versam: nec enim in causa ipsorum sed in populi Romani clementia spem salutis positam esse. Et se suppliciter agentibus iis affuturum et apud consulem et Romae in senatu: eo quoque enim mittendos fore legatos. Haec una via omnibus ad salutem visa est, ut in fidem se permitterent Romanorum: ita enim et illis violandi supplices verecundiam se imposituros, et ipsos nihilo minus suae potestatis fore, si quid melius fortuna ostendisset.

XXVIII. Postquam ad consulem ventum est, Phaeneas legionis princeps longam orationem et varie ad mitigandam iram victoris compositam ita ad extremum finivit, ut diceret Aetolos se suaque omnia fidei populi Romani permittere. Id consul ubi audivit, „etiam atque etiam videte,“ inquit „Aetoli, ut ita permittatis.“ Tum decretum Phaeneas, in quo id diserte scriptum erat, ostendit. „Quando ergo“ inquit „ita permittitis, postulo, ut mihi Dicaearchum civem vestrum et Menestam Epirotam“ — Naupactum is cum praesidio ingressus ad defectionem compulerat — „et Amyndrum cum principibus Athamanum, quorum consilio ab nobis defecistis, sine mora dedatis.“ Prope dicentem interfatus Romanum „non in servitutem“ inquit „sed in fidem tuam nos tradidimus; et certum habeo te imprudentia labi, qui nobis imperes, quae moris Graecorum non sint.“ Ad ea consul „nec hercule“ inquit „magnopere nunc curo, quid Aetoli satis ex more Graecorum factum esse censeant, dum ego more Romano imperium inhibeam in deditos modo decreto suo, ante armis victos. Itaque ni prope fit, quod impero, vinciri vos iam iubeo.“ Afferrique catenas et circumstere lictores iussit. Tum fracta Phaeneae ferocia Aetolisque aliis est, et tandem, cuius conditionis essent, senserunt. Et Phaeneas se quidem, et qui assint Aetolorum, scire facienda esse, quae imperentur, dixit, sed ad decernenda ea concilio Aetolorum opus esse: ad id petere, ut decem dierum indutias daret. Petente Flacco pro Aetolis indutiae datae et Hypatam reditum est. Ubi quum in consilio delectorum, quos Apocletos vocant, Phaeneas et, quae imperarentur et quae ipsis prope accidissent, exposuisset, ingemuerunt quidem principes conditioni suae, parendum tamen victori censebant et ex omnibus oppidis convocandos Aetolos ad concilium.

XXIX. Postquam vero coacta omnis multitudo eadem illa audivit, adeo saevitia imperii atque indignitate exasperati animi sunt, ut, si in pace fuissent, illo impetu irae concitari potuerint ad bellum. Ad iram accedebat et difficultas eorum, quae imperarentur — quonam modo enim utique regem Amyndrum se tradere posse? — et spes forte oblata, quod Nicander eo ipso tempore ab rege Antiocho veniens implevit exspectatione vana multitudinem, terra marique ingens parari bellum. Duodecimo is die quam conscenderat navem, in Aetoliam perfecta legatione rediens Phalara in sinu Maliaco tenuit. Inde Lamiam pecuniam quum devexisset, ipse cum expeditis prima vespera inter Macedonum Romanae castra medio agro, dum Hypatam notis callibus petit, in stationem incidit Macedonum, deductusque ad regem est nondum convivio dimisso. Quod ubi nuntiatum est, velut hospitis, non hostis adventu motus Philippus accumbere eum epularique iussum, atque inde dimissis aliis solum retentum, ipsum quidem de se timere quicquam vetuit, Aetolorum prava consilia atque in ipsorum caput semper recidentia accusavit, qui primum Romanos, deinde Antiochum in Graeciam adduxissent. Sed praeteritorum, quae magis reprehendi quam corrigi possint, oblitum se non facturum, ut insultet adversis rebus eorum. Aetolos quoque finire tandem adversus se odia debere, et Nicandrum privatim eius diei, quo servatus a se foret, meminisse. Ita datis, qui in tutum eum prosequerentur, Hypatam Nicander consultantibus de pace Romana supervenit.

XXX. M. Acilius vendita aut concessa militi circa Heracliam praeda, postquam nec Hypatae pacata consilia esse, et Naupactum concurrisse Aetolos, ut inde totum impetum belli sustinerent, audivit, praemisso Ap. Claudio cum quattuor millibus militum ad occupanda iuga, qua difficiles transitus

montium erant, ipse Oetam escendit, Herculi que sacrificium fecit in eo loco, quem Pyram, quod ibi mortale corpus eius dei sit crematum, appellant. Inde toto exercitu profectus reliquum iter satis expedito agmine fecit. Ut ad Coracem est ventum — mons est altissimus inter Callipolin et Naupactum — ibi et iumenta multa ex agmine praecipitata cum ipsis oneribus sunt et homines vexati. Et facile apparebat, quam cum inerti hoste res esset, qui tam impeditum saltum nullo praesidio, ut clauderet transitum, insedisset. Tum quoque vexato exercitu ad Naupactum descendit, et uno castello adversus arcem posito ceteras partes urbis divisim copiis pro situ moenium circumsevit. Nec minus operis laborisque ea oppugnatio quam Heracleae habuit.

TITI LIVII

AB URBE CONDITA

LIB. XXXVII. CAP. 25—46.

E PERIOCHA lib. XXXVII. L. Cornelius Scipio cos. legato Scipione Africano fratre profectus ad bellum adversus Antiochum regem gerendum, primus omnium Romanorum ducum in Asiam traiecit. Regillus adversus regiam classem Antiochi feliciter pugnavit ad Myonnesum Rhodiis iuvantibus. Filius Africani captus ab Antiocho patri remissus est. Victo deinde Antiocho ab L. Cornelio Scipione adiuvante Eumene rege Pergami, Attali filio, pax data est ea conditione, ut omnibus provinciis citra Taurum montem cederet.

XXV. Magnam Romanis laetitiam prius victoriae nuntius, deinde adventus attulit Rhodiorum: et apparebat, si Rhodiis ea cura dempta fuisset, vacuos

eos tuta eius regionis maria praestatueros. Sed profectio Antiochi ab Sardibus, ne opprimerentur maritimae urbes, abscedere custodia Ioniae atque Aeolidis prohibuit. Pamphilidam cum quattuor navibus tectis ad eam classem, quae circa Patara erat, miserunt. Antiochus non civitatum modo, quae circa se erant, contrahebat praesidia; sed ad Prusiam Bithyniae regem legatos miserat litterasque, quibus transitum in Asiam Romanorum increpabat. Venire eos ad omnia regna tollenda, ut nullum usquam orbis terrarum nisi Romanum imperium esset. Philippum et Nabim expugnatos; se tertium peti. Ut quisque proximus ab oppresso sit, per omnes velut continens incendium pervasurum. Ab se gradum in Bithyniam fore, quando Eumenes in voluntariam servitutem concessisset. His motum Prusiam litterae Scipionis consulis, sed magis fratris eius Africani, ab suspicione tali averterunt; qui praeter consuetudinem perpetuam populi Romani augendi omni honore regum sociorum maiestatem, domesticis ipse exemplis Prusiam ad promerendam amicitiam suam compulit. Regulos se acceptos in fidem in Hispania reges reliquisse; Masinissam non in patrio modo locasse regno, sed in Syphacis, a quo ante expulsus fuisset, regnum imposuisse; et esse eum non Africae modo regum longe opulentissimum, sed toto in orbe terrarum cuius regum vel maiestate vel viribus parem; Philippum et Nabim, hostes et bello superatos ab T. Quintio, tamen in regno relictos. Philippo quidem anno priore etiam stipendium remissum et filium obsidem redditum, et quasdam civitates extra Macedoniam patientibus Romanis imperatoribus recepisse eum. In eadem dignitate et Nabim futurum fuisse, nisi eum suus primum furor, deinde fraus Aetolorum absumpsisset. Maxime confirmatus est animus regis, postquam ad eum C. Livius, qui praetor ante classi praefuerat, legatus ab

Roma venit, et edocuit, quanto et spes victoriae certior Romanis quam Antiocho et amicitia sanctorum firmitiorque apud Romanos futura esset.

XXVI. Antiochus postquam a spe societatis Prusiae decidit, Ephesum ab Sardibus est profectus ad classem, quae per aliquot menses instructa ac parata fuerat, visendam, magis quia terrestribus copiis exercitum Romanum et duos Scipiones imperatores videbat sustineri non posse, quam quod res navalis ipsa per se aut tentata sibi umquam feliciter aut tunc magnae et certae fiduciae esset. Erat tamen momentum in praesentia spei, quod et magnam partem Rhodiae classis circa Patara esse et Eumenem regem cum omnibus navibus suis consuli obviam in Hellespontum profectum audierat. Aliquid etiam inflabat animos classis Rhodia ad Samum per occasionem fraude praeparatam absumpta. His fretus, Polyxenida cum classe ad tentandam omni modo certaminis fortunam misso, ipse copias ad Notium ducit. Id oppidum Colophonium, mari imminens, abest a vetere Colophone duo ferme millia passuum. Et ipsam urbem suae potestatis esse volebat, adeo propinquam Epheso, ut nihil terra marive ageret, quod non subiectum oculis Colophoniorum ac per eos notum extemplo Romanis esset, quos audita obsidione non dubitabat ad opem sociae urbi ferendam classem ab Samo moturos: eam occasionem Polyxenidae ad rem gerendam fore. Igitur operibus oppugnare urbem aggressus, ad mare partibus duabus pariter munitionibus deductis, utrinque vineas et aggerem muro iniunxit et testudinibus arietes admovit. Quibus territi malis Colophonii oratores Samum ad L. Aemilium, fidem praetoris populique Romani implorantes, miserunt. Aemilium et Sami seignis diu mora offendebat, nihil minus opinantem quam Polyxenidam bis nequicquam ab se provocatum potestatem pugnae facturum esse; et turpe existimabat

Eumenis classem adiuvare constem ad traiciendas in Asiam legiones, se Colophonis obsessae auxilio, incertam finem habituro, alligari. Eudamus Rhodius, qui et tenuerat eum Sami cupientem proficisci in Hellespontum, cunctique instare et dicere, quanto satius esse vel socios obsidione eximere, vel vietam iam semel classem iterum vincere et totam maris possessionem hosti eripere, quam desertis sociis, tradita Antiocho Asia terra marique in Hellespontum, ubi satis esset Eumenis classis, ab sua parte belli discedere.

XXVII. Profecti ab Samo ad petendos comaeatus, consumptis iam omnibus, Chium parabant traicere. Id erat horreum Romanis, eoque omnes ex Italia missae onerariae dirigebant cursum. Circumvecti ab urbe ad aversa insulae — obiecta Aquiloni ad Chium et Erythras sunt — quum pararent traicere, litteris certior fit praetor frumenti vim magnam Chium ex Italia venisse, vinum portantes naves tempestatibus retentas esse. Simul allatum est Teios regiae classi benigne comaeatus praebuisse, quinque millia vasorum vini pollicitos esse. Teum ex medio cursu classem repente avertit, aut volentibus iis usurus comaeatu parato hostibus, aut ipsos pro hostibus habiturus. Quum direxissent ad terram pro-ras, quindecim ferme eis naves circa Myonnesum apparuerunt, quas primo ex classe regia praetor esse ratus institit sequi. Apparuit deinde piraticas celoces et lembos esse. Chiorum maritimam oram depopulati cum omnis generis praeda revertentes postquam videre ex alto classem, in fugam verterunt. Et celeritate superabant levioribus et ad id fabrefactis navigiis, et propiores terrae erant. Itaque priusquam appropinquaret classis, Myonnesum per-fugerunt; unde se e portu ratus abstracturum naves, ignarus loci sequebatur praetor. Myonnesus promontorium inter Teum Samumque est. Ipse collis

est in modum metae in acutum cacumen a fundo satis lato fastigatus: a continenti artae semitae aditum habet, a mari exesae fluctibus rupes claudunt, ita ut quibusdam locis superpendentia saxa plus in altum quam, quae in statione sunt, naves promineant. Circa ea appropinquare non ausae naves, ne sub ictu superstantium rupibus piratarum essent, diem trivere. Tandem sub noctem vano incepto quum abstitissent, Teum postero die accessere; et in portu, qui ab tergo urbis est — Geraesticum ipsi appellant —, navibus constitutis praetor ad depopulandum circa urbem agrum milites emisit.

XXVIII. Teii, quum in oculis populatio esset, oratores cum infulis et velamentis ad Romanum miserunt. Quibus purgantibus civitatem omnis facti diciturque hostilis adversus Romanos, et iuvisse eos omni commeatu classem hostium arguit, et quantum vini Polyxenidae promisissent; quae si eadem classi Romanae darent, revocaturum se a populatione militem, si minus, pro hostibus eos habiturum. Hoc tam triste responsum quum retulissent legati, vocatur in concionem a magistratibus populus, ut, quid agerent, consultarent. Eo forte die Polyxenidas cum regia classe a Colophone profectus postquam movisse a Samo Romanos audivit, et ad Myonnesum piratas persecutos Teiorum agrum depopulari, naves in Geraestico portu stare, ipse adversus Myonnesum in insula — Macrin nautici vocant — ancoras portu occulto iecit. Inde ex propinquo explorans, quid hostes agerent, primo in magna spe fuit, quem ad modum Rhodiam classem ad Samum circumsessis ad exitum faucibus portus expugnasset, sic et Romanam expugnaturum. Nec est dissimilis natura loci: promontoriis coeuntibus inter se ita clauditur portus, ut vix duae simul inde naves possint exire. Nocte occupare fauces Polyxenidas in animo habebat, et denis navibus ad promontoria stantibus, quae ab

utroque cornu in latera exeuntium navium pugnant, ex cetera classe, sicut ad Panormum fecerat, armatis in littora expositis terra marique simul hostes opprimere. Quod non vanum ei consilium fuisset, ni, quum Teii facturos se imperata promisissent, ad accipiendos commeatus aptius visum esset Romanis in eum portum, qui ante urbem est, classem transire. Dicitur et Eudamus Rhodius vitium alterius portus ostendisse, quum forte duae naves in arto ostio implicitos remos fregissent. Et inter alia id quoque movit praetorem, ut traduceret classem, quod ab terra periculum erat, haud procul inde Antiocho stativa habente.

XXIX. Traducta classe ad urbem, ignaris omnibus egressi milites nautaeque sunt ad commeatus et vinum maxime dividendum in naves, quum medio forte diei agrestis quidam ad praetorem adductus nuntiat alterum iam diem classem stare ad insulam Macrin, et paulo ante visas quasdam moveri tamquam ad profectionem naves. Re subita percussus praetor tubicines canere iubet, ut si, qui per agros palati essent, redirent; tribunos in urbem mittit ad cogendos milites nautasque in naves. Haud secus quam in repentino incendio aut capta urbe trepidatur, aliis in urbem currentibus ad suos revocandos, aliis ex urbe naves cursu repetentibus; incertisque clamoribus, quibus ipsis tubae obstreperent, turbatis imperiis tandem concursum ad naves est. Vix suam quisque noscere aut adire prae tumultu poterat; trepidatumque cum periculo et in mari et in terra foret, ni partibus divisus Aemilius cum praetoria nave primus e portu in altum evectus excipiens insequentem, suo quamque ordine in frontem instruxisset, Eudamus Rhodiaque classis substitissent ad terram, ut et sine trepidatione conscenderent, et ut quaeque parata esset, exiret navis. Ita et explicuere ordinem primae in conspectu praetoris, et coactum ag-

men ab Rhodiis est; instructaque acies, velut cernerent regios, in altum processit. Inter Myonnesum et Corycum promontorium erant, quum hostem conspexere. Et regia classis, binis in ordinem navibus longo agmine veniens, et ipsa aciem adversam explicuit laevo tantum evecta cornu, ut amplecti et circuire dextrum cornu Romanorum posset. Quod ubi Eudamus, qui cogebat agmen, vidit, non posse aequare ordinem Romanos et tantum non iam circumiri ab dextro cornu, concitat naves — et erant naves Rhodiae longe omnium celerrimae tota classe —, aequatoque cornu praetoriae navi, in qua Polyxenidas erat, suam obiecit.

XXX. Iam totis simul classibus ab omni parte pugna conserta erat. Ab Romanis octoginta naves pugnabant, ex quibus Rhodiae duae et viginti erant: hostium classis undenonaginta navium fuit, et maximae formae naves tres hexeres habebat, duas hepteres. Robore navium et virtute militum Romani longe regios praestabant, Rhodiae naves agilitate et arte gubernatorum et scientia remigum: maximo tamen hostibus terrori fuere, quae ignes prae se portabant; et quod unum iis ad Panormum circumventis saluti fuerat, id tum maximum momentum ad victoriam fuit. Nam metu ignis adversi regiae naves, ne prora concurrerent, quum declinassent, neque ipsae ferire rostro hostem poterant, et obliquas se ipsae ad ictus praebebant, et si qua concurrerat, obruebatur infuso igni, magisque ad incendium quam ad proelium trepidabant. Plurimum tamen, quae solet, militum virtus in bello valuit. Mediam namque aciem hostium Romani quum rupissent, circumvecti ab tergo pignantibus adversus Rhodios regis sese obiecere; momentoque temporis et media acies Antiochi et laevo cornu circumventae naves mergebantur. Dextra pars integra sociorum magis clade quam suo periculo terrebatur. Ceterum postquam alias circum-

ventas, praetoriam navem Polyxenidae relictis sociis vela dantem videre, sublatis raptim dolonibus — et erat secundus petentibus Ephesum ventus — capessunt fugam quadraginta duabus navibus in ea pugna amissis, quarum decem tres captae in potestatem hostium venerunt, ceterae incensae aut demersae. Romanorum duae naves fractae sunt, vulneratae aliquot: Rhodia una capta memorabili casu. Nam quum rostro percussisset Sidoniam navem, ancora ictu ipso excussa e nave sua unco dente, velut manu ferrea iniecta, alligavit alterius proram; inde tumultu iniecto quum divellere se ab hoste cupientes inhiberent Rhodii, tractum ancorale et implicitum remis latus alterum detersit; debilitatam ea ipsa, quae icta cohaeserat, navim cepit. Hoc maxime modo ad Myonnesum navali proelio pugnatum est.

XXXI. Quo territus Antiochus, quia possessione maris pulsus longinqua tueri diffidebat se posse, praesidium ab Lysimachia, ne opprimeretur ibi ab Romanis, deduci pravo, ut res ipsa postea docuit, consilio iussit. Non enim tueri solum Lysimachiam a primo impetu Romanorum facile erat, sed obsidionem etiam per totam hiemem tolerare, et obsidentis quoque ad ultimam inopiam adducere extrahendo tempus, et interim spem pacis per occasiones tentare. Nec Lysimachiam tantum hostibus tradidit post adversam navalem pugnam, sed etiam Colophonis obsidione abscessit et Sardes recepit se; atque inde in Cappadociam ad Ariarathen, qui auxilia arcesserent, et, quocumque alio poterat, ad copias contrahendas, in unum iam consilium, ut acie dimicaret, intentus misit. Regillus Aemilius post victoriam navalem profectus Ephesum, directis ante portum navibus, quum confessionem concessi maris ultimam hosti expressisset, Chium, quo ante navale proelium cursum ab Samo intenderat, navigat. Ibi naves in proelio quassatas quum refecisset, L. Aemi-

lium Scaurum cum triginta navibus Hellespontum ad exercitum traiciendum misit, Rhodios parte praedae et spoliis navalibus decoratos domum redire iubet. Rhodii impigre praevertere, ad traiciendasque copias consulis iere; atque eo quoque functi officio, tum demum Rhodum rediere. Classis Romana ab Chio Phocaeam traiecit. In sinu maris intimo posita haec urbs est, oblonga forma. Duum millium et quingentorum passuum spatium murus amplectitur; coit deinde ex utraque parte in artiores velut cuneum: Lamptera ipsi appellant. Mille et ducentos passus ibi latitudo patet; inde in altum lingua mille passuum excurrans medium fere sinum velut nota distinguit, ubi cohaeret faucibus angustis, duos in utramque regionem versos portus tutissimos habet. Qui in meridiem vergit, Naustathmon ab re appellant, quia ingentem vim navium capit; alter prope ipsum Lamptera est.

XXXII. Hos portus tutissimos quum occupasset Romana classis, priusquam aut scalis aut operibus moenia aggrediretur, mittendos censuit praetor, qui principum magistratuumque animos tentarent. Postquam obstinatos vidit, duobus simul locis oppugnare est adortus. Altera pars infrequens aedificiis erat; templa deum aliquantum tenebant loci: ea prius ariete admoto quatere muros turresque coepit; dein quum eo multitudo occurreret ad defendendum, altera quoque parte admotus aries: et iam utrimque sternebantur muri. Ad quorum casum quum impetum Romani milites per ipsam stragem ruinarum facerent, alii scalis etiam ascensum in muros tentarent, adeo obstinate restitere oppidani, ut facile appareret plus in armis et virtute quam in moenibus auxilii esse. Coactus ergo periculo militum praetor receptui cani iussit, ne obiceret incautos furentibus desperatione ac rabie. Dirempto proelio ne tum quidem ad quietem versi, sed undique omnes ad

munienda et obmolienda, quae ruinis strata erant, concurrerunt. Huic operi intentis supervenit Q. Antonius, a praetore missus, qui castigata pertinacia eorum maiorem curam Romanis quam illis ostenderet esse, ne in perniciem urbis pugnaretur. Si abistere furore vellent, potestatem iis dari eadem conditione, qua prius C. Livii in fidem venissent, se tradendi. Haec quum audissent, quinque dierum spatium ad deliberandum sumpto, tentata interim spe auxilii ab Antiocho, postquam legati missi ad regem nihil in eo esse praesidii retulerant, tum portas aperuerunt pacti, ne quid hostile paterentur. Quum signa in urbem inferrentur et pronuntiasset praetor parci se deditis velle, clamor undique est sublatus, indignum facinus esse Phocaeenses, numquam fidos socios, semper infestos hostes, impune eludere. Ab hac voce velut signo a praetore dato ad diripiendam urbem passim discurrunt. Aemilius primo resistere et revocare dicendo captas, non deditas diripi urbes, et in his tamen imperatoris, non militum esse. Postquam ira et avaritia imperio potentiora erant, praeconibus per urbem missis liberos omnes in forum ad se convenire iubet, ne violarentur, et in omnibus, quae ipsius potestatis fuerunt, fides constitit praetoris. Urbem agrosque et suas leges iis restituit; et quia iam hiems appetebat, Phocaeae portus ad hibernandum classi delegit.

XXXIII. Per idem fere tempus consuli, transgresso Aeniorum Marotinarumque fines, nuntiatur victam regiam classem ad Myonnesum relictamque a praesidio Lysimachiam esse. Id multo quam de navali victoria laetius fuit, utique postquam eo venerunt, refertaque urbs omnium rerum commeatibus velut in adventum exercitus praeparatis eos exceptit, ubi inopiam ultimam laboremque in obsidenda urbe proposuerant animis. Ibi paucos dies stativa habuere, impedimenta aegrique ut consequerentur,

qui passim per omnia Thraciae castella, fessi morbis ac longitudine viae, relictis erant. Receptis omnibus ingressi rursus iter per Chersonesum Hellespontum perveniunt. Ubi omnibus cura regis Eumenis ad traiciendum praeparatis velut in pacata littora, nullo prohibente, aliis alio delatis navibus sine tumultu traiecere. Ea vero res Romanis auxit animos, concessum sibi transire cernentibus tum in Asiam, quam rem magni certaminis futuram crederant. Stativa deinde ad Hellespontum aliquamdiu habuerunt, quia dies forte, quibus ancilia moventur, religiosi ad iter inciderant. Idem dies P. Scipionem propiore etiam religione, quia Salius erat, disiunxerant ab exercitu; causaque et is ipse morae erat, dum consequeretur.

XXXIV. Per eos forte dies legatus ab Antiocho in castra venerat Byzantius Heraclides, de pace afferens mandata; quam impetrabilem fore magnam ei spem attulit mora et cunctatio Romanorum, quos, simul Asiam attigissent, effuso agmine ad castra regia ituros crediderat. Statuit tamen non prius consulem adire quam P. Scipionem; et ita mandatum ab rege erat. In eo maximam spem habebat, praeterquam quod et magnitudo animi et satietas gloriae placabilem eum maxime faciebat, notumque erat gentibus, qui victor ille in Hispania, qui deinde in Africa fuisset, etiam quod filius eius captus in potestate regis erat. Is ubi et quando et quo casu captus sit, sicut pleraque alia, parum inter auctores constat. Alii principio belli, a Chalcide Oreum petentem, circumventum ab regis navibus tradunt; alii, postquam transitum in Asiam est, cum turma Fregellana missum exploratum ad regia castra, effuso obviam equitatu quum reciperet sese, in eo tumultu delapsam ex equo, cum duobus equitibus oppressum, ita ad regem deductum esse. Illud satis constat, si pax cum populo Romano maneret hospitiumque pri-

vatim regi cum Scipionibus esset, neque liberalius neque benignius haberi colique adolescentem, quam cultus est, potuisse. Ob haec quum adventum P. Scipionis legatus exspectasset, ubi is venit, consulem adit petitque, ut mandata audiret.

XXXV. Advocato frequenti consilio legati verba sunt audita. Is, multis ante legationibus nequicquam ultro citroque de pace missis, eam ipsam fiduciam impetrandi sibi esse dixit, quod priores legati nihil impetrassent. Smyrnam enim et Lampsacum et Alexandriam Troadem et Lysimachiam in Europa iactatas in illis disceptationibus esse. Quarum Lysimachia iam cessisse regem, ne quid habere eum in Europa dicerent; eas, quae in Asia sint, civitates tradere paratum esse, et si quas alias Romani, quod suarum partium fuerint, vindicare ab imperio regio velint. Impensae quoque in bellum factae partem dimidiam regem praestaturum populo Romano. Hae conditiones erant pacis: reliqua oratio fuit, ut memores rerum humanarum et suae fortunae moderarentur et alienam ne urgerent. Finirent Europa imperium; id quoque immensum esse. Et parari singula acquirendo facilius potuisse quam universa teneri posse: quodsi Asiae quoque partem aliquam abstrahere velint, dummodo non dubiis regionibus finiant, vinci suam temperantiam Romana cupiditate pacis et concordiae causa regem passurum. Ea, quae legato magna ad pacem impetrandam videbantur, parva Romanis visa: nam et impensam, quae in bellum facta esset, omnem praestare regem aequum censebant, cuius culpa bellum excitatum esset; et non Ionia modo atque Aeolide deduci debere regia praesidia, sed sicut Graecia omnis liberata esset, ita, quae in Asia sint, omnes liberari urbes. Id aliter fieri non posse, quam ut cis Taurum montem possessione Asiae Antiochus cedat.

XXXVI. Legatus postquam nihil aequi in consilio impetrare se censebat, privatim — sic enim im-

peratum erat — P. Scipionis tentare animum est conatus. Omnium primum filium ei sine pretio redditurum regem dixit; deinde ignarus et animi Scipionis et moris Romani, auri pondus ingens pollicitus est, et nomine tantum regio excepto societatem omnis regni, si per eum pacem impetrasset. Ad ea Scipio „quod Romanos omnes, quod me, ad quem missus es, ignoras, minus miror, quum te fortunam eius, a quo venis, ignorare cernam. Lysimachia tenenda erat, ne Chersonesum intraremus, aut ad Hellespontum obsistendum, ne in Asiam traiceremus, si pacem tamquam ab sollicitis de belli eventu petituri eratis. Concesso vero in Asiam transitu, et non solum frenis sed etiam iugo accepto, quae disceptatio ex aequo, quum imperium patiendum sit, relicta est? Ego ex munificentia regia maximum donum filium habebo; aliis, deos precor, ne unquam fortuna egeat mea; animus certe non egebit. Pro tanto in me munere gratum me in se esse sentiet, si privatam gratiam pro privato beneficio desiderabit: publice nec habebo quicquam ab illo nec dabo. Quod in praesentia dare possim, fidele consilium est. Abi, nuntia meis verbis, bello absistat, pacis conditionem nullam recuset.“ Nihil ea moverunt regem, tutam fore belli aleam ratum, quando perinde ac victo iam sibi leges dicerentur. Omissa igitur in praesentia mentione pacis totam curam in belli apparatus intendit.

XXXVII. Consul omnibus praeparatis ad proposita exsequenda quum ex stativis movisset, Dardanum primum, deinde Rhoeteum, utraque civitate obviam effusa, venit. Inde Ilium processit, castrisque in campo, qui est subiectus moenibus, positus in urbem arcemque quum escendisset, sacrificavit Minervae praesidi arcis et Iliensibus in omni rerum verborumque honore ab se oriundos Romanos praeferebantibus, et Romanis laetis origine sua. Inde

profecti sextis castris ad caput Caici amnis pervenerunt. Eo et Eumenes rex, primo conatus ab Hellesponto reducere classem in hiberna Elaeam, adversis deinde ventis cum aliquot diebus superare Lecton promontorium non potuisset, in terram egressus, ne deesset principiis rerum, qua proximum fuit, in castra Romana cum parva manu contendit. Ex castris Pergamum remissus ad comneatus expedandos, tradito frumento, quibus iusserat consul, in eadem stativa rediit. Inde plurium dierum praeparatis cibariis consilium erat ire ad hostem, priusquam hiems opprimeret. Regia castra circa Thyatiram erant. Ubi quum audisset Antiochus P. Scipionem aegrum Elaeam delatum, legatos, qui filium ad eum reducerent, misit. Non animo solum patrio gratum munus, sed corpori quoque salubre gaudium fuit; satiatusque tandem complexu filii: „renuntiate“ inquit „gratias regi me agere; referre gratiam aliam nunc non posse, quam ut suadeam, ne ante in aciem descendat, quam in castra me redisse audierit.“ Quanquam sexaginta duo millia peditum, plus duodecim millia equitum animos interdum ad spem certaminis faciebant, motus tamen Antiochus tanti auctoritate viri, in quo ad incertos belli eventus omnis fortunae posuerat subsidia, recepit se, et transgressus Phrygium amnem circa Magnesiam, quae ad Sipyllum est, posuit castra; et ne, si extrahere tempus vellet, munimenta Romani tentarent, fossam sex cubita altam, duodecim latam quum duxisset, extra duplex vallum fossae circumdedit: interiore labro murum cum turribus crebris obiecit, unde facile arceri transitu fossae hostis posset.

XXXVIII. Consul circa Thyatiram regem esse ratus, continuis itineribus quinto die ad Hyrcanum campum descendit. Inde quum profectum audisset, secutus vestigia citra Phrygium amnem, quattuor millia ab hoste, posuit castra. Eo mille ferme equites

— maxima pars Gallograeci erant, et Dahae quidam aliarumque gentium sagittarii equites intermixti — tumultuose anni traiecto in stationes impetum fecerunt. Primo turbaverunt incompósitos; deinde quum longius certamen fieret, Romanorum ex propinquis castris facili subsidio cresceret numerus, regii fessiam et plures non sustinentes, recipere se conati circa ripam amnis, priusquam flumen ingrederentur, ab instantibus tergo aliquot interfecti sunt. Biduum deinde silentium fuit neutris transgredientibus amnem. Tertio post die Romani simul omnes transgressi sunt, et duo millia fere et quingentos passus ab hoste posuerunt castra. Metantibus et muniendo occupatis tria millia delecta equitum peditumque regionum magno terrore ac tumultu advenere. Aliquanto pauciores in statione erant; hi tamen per se, nullo a munimento castrorum milite avvocato, et primo aequum proelium sustinuerunt, et crescente certamine pepulerunt hostes, centum ex his occisis, centum ferme captis. Per quadriduum insequens instructae utrimque acies pro vallo steterunt. Quinto die Romani processere in medium campi. Antiochus nihil promovit signa, ita ut extremi minus mille pedes a vallo abessent.

XXXIX. Consul postquam detrectari certamen vidit, postero die in consilium advocavit. Quid sibi faciendum esset, si Antiochus pugandi copiam non faceret? Instare hiemem: aut sub pellibus habendos milites fore, aut si concedere in hiberna vellet, differendum esse in aestatem bellum. Nullum unquam hostem Romani aequè contempserunt. Conclamatum undique est, duceret extemplo et uteretur ardore militum; qui tamquam non pugnandum cum tot millibus hostium sed par numerus pecorum trucidandus esset, per fossas, per vallum castra invadere parati erant, si in proelium hostis non exiret. Cn. Domitius ad explorandum iter, et qua parte adiri vallum hostium posset, missus, postquam omnia certa retu-

lit, postero die propius castra admoveri placuit; tertio signa in medium campi prolata et instrui acies coepta est. Nec Antiochus ultra tergiversandum ratus, ne et suorum animos minueret detrectando certamen et hostium spem auget, et ipse copias eduxit, tantum progressus a castris, ut dimicaturum appareret. Romana acies unius prope formae fuit et hominum et armorum genere. Duae legiones Romanae, duae socium ac Latini nominis erant; quina millia et quadringenos singulae habebant. Romani mediam aciem, cornua Latini tenuerunt: hastatorum prima signa, deinde principum erant; triarii postremos claudebant. Extra hanc veluti iustam aciem a parte dextra consul Achaeorum caetratis immixtos auxiliares Eumenis, tria millia ferme peditum, aequata fronte instruxit; ultra eos equitum minus tria millia opposuit, ex quibus Eumenis octingenti, reliquis omnis equitatus Romanus erat; extremos Tralles et Cretenses — quingentorum utriusque numerum explebant — statuit. Laevum cornu non videbatur egere talibus auxiliis, quia flumen ab ea parte ripaeque deruptae claudebant: quattuor tamen inde turmae equitum oppositae. Haec summa copiarum erat Romanis; et duo millia mixtorum Macedonum Thracumque, qui voluntate secuti erant, praesidio castris relictis sunt. Sedecim elephantos post triarios in subsidio locaverunt. Nam praeterquam quod multitudinem regionum elephantorum — erant autem quattuor et quinquaginta — sustinere non videbantur posse, ne pari quidem numero Indicis Africi resistunt, sive quia magnitudine — longe enim illi praestant — sive robore animorum vincuntur.

XL. Regia acies varia magis multis gentibus, dissimilitudine armorum auxiliorumque erat. Decem et sex millia peditum more Macedonum armati fuere, qui phalangitae appellabantur. Haec media

acies fuit, in fronte in decem partes divisa. Partes eas interpositis binis elephantis distinguebat. A fronte introrsus in duos et triginta ordines armatorum acies patebat. Hoc et roboris et regis copii erat, et perinde quum alia specie tum eminentibus tantum inter armatos elephantis magnum terrorem praebebat. Ingentes ipsi erant: addebant speciem frontalia et cristae et tergo impositae turres turribusque superstantes praeter rectorem quaterni armati. Ad latus dextrum phalangitarum mille et quingentos Gallograecorum equites opposuit. His tria millia equitum loricatorum — cataphractos ipsi appellant — adiunxit. Addita his ala mille ferme equitum: agema eam vocabant: Medi erant, lecti viri, et eiusdem regionis mixti multarum gentium equites. Continens his grex sedecim elephantorum est oppositus in subsidiis. Ab eadem parte, paulum producto cornu, regia cohors erat: argyraspides a genere armorum appellabantur. Dahae deinde, equites sagittarii, mille et ducenti. Tum levis armatura trium millium, pari ferme numero pars Cretenses pars Tralles. Duo millia et quingenti Mysi sagittarii his adiuncti erant. Extremum cornu claudebant quattuor millia mixti Cyrtaei funditores et Elymaei sagittarii. Ab laevo cornu phalangitis adiuncti erant Gallograeci equites mille et quingenti, similiter his armati duo millia Cappadocum: ab Ariarathe missi erant regi. Inde auxiliares mixti omnium generum duo millia septingenti, et tria millia cataphractorum equitum, et mille alii equites, regia ala levioribus tegumentis suis equorumque, alio haud dissimili habitu: Syri plerique erant Phrygibus et Lydis imixti. Ante hunc equitatum falcatae quadrigae et cameli, quos appellant dromadas. His insidebant Arabes sagittarii, gladios tenues habentes, longos quaterna cubita, ut ex tanta altitudine contingere hostem possent. Inde alia multitudo, par ei, quae

in dextro cornu erat, primi Tarentini, deinde Gallograecorum equitum duo millia et quingenti, inde Neocretes mille, et eodem armatu Cares et Cilices mille et quingenti, et totidem Tralles, et tria millia caetratorum: Pisidae erant et Pamphylii et Lyeii. Tum Cyrtaeorum et Elymaeorum paria in dextro cornu locatis auxilia, et sedecim elephantis modico intervallo distantes.

XLI. Rex ipse in dextro cornu erat; Seleucum filium et Antipatrum fratris filium in laevo praeposuit: media acies tribus permissa, Minnioni et Zeuxidi et Philippo magistro elephantorum. Nebula matutina, crescente die levata in nubes, caliginem dedit; humor inde, ab Austro velut, perfudit omnia. Quae nihil admodum Romanis, eadem perincommoda regis erant. Nam et obscuritas lucis in acie modica Romanis non adimebat in omnes partes conspectum, et humor toto fere gravi armatu nihil gladios aut pila hebetabat: regis tam lata acie ne ex medio quidem cornua sua circumspicere poterant, nedum extremi inter se conspicerentur, et humor arcus fundasque et iaculorum amenta emollierat. Falcatae quoque quadrigae, quibus se perturbaturum hostium aciem Antiochus crediderat, in suos terrorem verterunt. Armatae autem in hunc maxime modum erant: cuspides circa temonem ab iugo decem cubita exstantes velut cornua habebant, quibus, quidquid obvium daretur, transfigerent. Et in extremis iugis binae circa eminebant falces, aequata iugo altera, altera inferior in terram devexa: illa, ut, quidquid ab latere obiceretur, abscideret, haec, ut prolapsos subeuntesque contingeret. Item ab axibus rotarum utrimque binae eodem modo diversae deligabantur falces. Sic armatas quadrigas, quia si in extremo aut in medio locatae forent, per suos agendaerant, in prima acie, ut ante dictum est, locaverat rex. Quod ubi Eumenes vidit, haud igna-

rus pugnae, et quam anceps esset auxilii genus, si quis pavorem magis equis iniiceret quam iusta adoriretur pugna, Cretenses sagittarios funditoresque et iaculatores ** equitum non confertos, sed, quam maxime possent, dispersos excurrere iubet, et ex omnibus simul partibus tela ingerere. Haec velut procella partim vulneribus missilium undique conectorum partim clamoribus dissonis ita consternavit equos, ut repente velut effrenati passim incerto cursu ferrentur; quorum impetus et levis armatura et expediti funditores et velox Cretensis momento declinabant; et eques insequendo tumultum ac pavorem equis camelisque, et ipsis simul consternatis, augebat, clamore et ab alia circumstantium turba multiplici adiecto. Ita medio inter duas acies campo exiguntur quadrigae; amotoque inani ludibrio, tum demum ad iustum proelium signo utrimque dato concursum est.

XLII. Ceterum vana illa res verae mox cladis causa fuit. Auxilia enim subsidiaria, quae proxima locata erant, pavore et consternatione quadrigarum territa, et ipsa in fugam versa nudarunt omnia usque ad cataphractus equites. Ad quos quum dissipatis subsidiis pervenisset equitatus Romanus, ne primum quidem impetum pars eorum sustinuerunt: alii fusi sunt, alii propter gravitatem tegumentorum armorumque oppressi sunt. Totum deinde laevum cornu inclinavit; et turbatis auxiliariis, qui inter equitem et, quos appellant phalangitas erant, usque ad mediam aciem terror pervenit. Ibi simul perturbati ordines et impeditus intercurso suorum usus praelongarum hastarum — sarissas Macedones vocant —, intulere signa Romanae legionis, et pila in perturbatos coniecerunt. Ne interpositi quidem elephantum militem Romanum deterrabant, assuetum iam ab Africanis bellis et vitare impetum beluae, et ex transverso aut pilis incessere aut si propius subire posset, gladio nervos incidere.

Iam media acies fere omnis a fronte prostrata erat, et subsidia circumita ab tergo caedebantur, quum in parte alia fugam suorum et prope iam ad ipsa castra clamorem paventium acceperunt. Namque Antiochus a dextro cornu, quum ibi fiducia fluminis nulla subsidia cereret praeter quattuor turmas equitum, et eas, dum applicant se suis, ripam nudantes, impetum in eam partem cum auxiliis et cataphracto equitatu fecit. Nec a fronte tantum instabat, sed circumito a flumine cornu iam ab latere urgebat, donec fugati equites primum, deinde proximi pedatum effuso cursu ad castra compulsi sunt.

XLIII. Praeerat castris M. Aemilius tribunus militum, M. Lepidi filius, qui post paucos annos pontifex maximus factus est. Qua fugam cernebat suorum, cum praesidio omni occurrit; et stare primo, deinde redire in pugnam iubebat pavorem et turpem fugam increpans; minae exinde erant, in perniciem suam caecos ruere, ni dicto parerent: postremo datum signum suis, ut primos fugientium caedant, turbam insequentium ferro et vulneribus in hostem redigant. Hic maior timor minorem vicit. Ancipiti coacti metu primo constiterunt; deinde et ipsi redire in pugnam, et Aemilius cum suo praesidio — erant autem duo millia virorum fortium — effuse sequenti regi acriter obstitit. Et Attalus Eumenis frater ab dextro cornu, quo laevum hostium primo impetu fugatum fuerat, ut ab sinistro fugam suorum et tumultum circa castra vidit, in tempore cum ducentis equitibus advenit. Antiochus postquam et eos, quorum terga modo viderat, repetentes pugnam et aliam et a castris et ex acie affluentem turbam conspexit, in fugam vertit equum. Ita utroque cornu victores Romani per acervos corporum, quos in media maxime acie cumulaverant, ubi et robur fortissimorum virorum et arma gravitate fugam impedierant, pergunt ad castra diripienda. Equites primi omnium

Eumenis, deinde et alius equitatus toto passim campo sequuntur hostem, et postremos, ut quosque adepti sunt, caedunt. Ceterum fugientibus maior pestis intermixtis quadrigis elephantisque et camelis erat, et sua ipsorum turba, quum solutis ordinibus velut caeci super alios alii ruerent, et incursu beluarum obtererentur. In castris quoque ingens et maior prope quam in acie caedes est edita: nam et primorum fuga in castra maxime inclinavit, et huius fiducia multitudinis, qui in praesidio erant, pertinacius pro vallo pugnarunt. Retenti in portis valloque, quae se impetu ipso capturos crediderant, Romani postquam tandem perruperunt, ab ira gravio-rem ediderunt caedem.

XLIV. Ad quinquaginta millia peditum caesa eo die dicuntur, equitum tria millia; mille et quadringenti capti, et quindecim cum rectoribus elephantum. Romanorum aliquot vulnerati sunt; ceciderunt non plus trecenti pedites, quattuor et viginti equites; et de Eumenis exercitu quinque et viginti. Et illo quidem die victores direptis hostium castris cum magna praeda in sua reverterunt; postero die spoliabant caesorum corpora et captivos contrahebant. Legati ab Thyatira et Magnesia ad Sipylum ad dedendas urbes venerunt. Antiochus cum paucis fugiens, in ipso itinere pluribus congregantibus se, modica manu armatorum media ferme nocte Sardes contendit. Inde, quum audisset Seleucum filium et quosdam amicorum Apameam progressos, et ipse quarta vigilia cum coniuge ac filia petit Apameam Xenoni tradita custodia urbis, Timone Lydiae praeposito; quibus spretis consensu oppidanorum et militum, qui in arce erant, legati ad consulem missi sunt.

XLV. Sub idem fere tempus et ab Trallibus et a Magnesia, quae super Maeandrum est, et ab Epheso legati ad dedendas urbes venerunt. Reliquerat

Ephesum Polyxenidas audita pugna, et classe usque ad Patara Lyciae pervectus, metu stationis Rhodiarum navium, quae ad Megisten erant, in terram egressus cum paucis itinere pedestri Syriam petit. Asiae civitates in fidem consulis ditionemque populi Romani sese tradebant. Sardibus iam consul erat. Eo et P. Scipio ab Elaea, quum primum pati laborem viae potuit, venit. Sub idem fere tempus caduceator ab Antiocho per P. Scipionem a consule petit impetravitque, ut oratores mittere liceret regi. Paucos post dies Zeuxis, qui praefectus Lydiae fuerat, et Antipater fratris filius venerunt. Prius Eumene convento, quem propter vetera certamina aversum maxime a pace credebant esse, et placatiore eo et sua et regis spe invento, tum P. Scipionem et per eum consulem adierunt; praebitoque iis petentibus frequenti consilio ad mandata edenda, „non tam, quid ipsi dicamus, habemus“ inquit Zeuxis, „quam ut a vobis quaeramus, Romani, quo piculo expiare errorem regis, pacem veniamque impetrare a victoribus possimus. Maximo semper animo victis regibus populisque ignovistis. Quanto id maiore et placatiore animo decet vos facere in hac victoria, quae vos dominos orbis terrarum fecit? Positis iam adversus omnes mortales certaminibus, haud secus quam deos consulere et parcere vos generi humano oportet.“ Iam antequam legati venirent, decretum erat, quid responderetur. Respondere Africanum placuit. Is in hunc modum locutus fertur. „Romani ex iis, quae in deum immortalium potestate erant, ea habemus, quae dii dederunt: animos, qui nostrae mentis sunt, eosdem in omni fortuna gessimus gerimusque, neque eos secundae res extulerunt nec adversae minuerunt. Eius rei, ut alios omittam, Hannibalem vestrum vobis testem darem, nisi vos ipsos dare possem. Postquam traiecimus Hellespontum, priusquam castra

regia, priusquam aciem videremus, quum communis Mars et incertus belli eventus esset, de pace vobis agentibus, quas pares paribus ferebamus conditiones, easdem nunc victores victis ferimus. Europa abstinete; Asia omni, quae eis Taurum montem est, decedite. Pro impensis deinde in bellum factis quindecim milia talentum Euboicorum dabit, quingenta praesentia, duo millia et quingenta, quum senatus populusque Romanus pacem comprobaverint; millia deinde talentum per duodecim annos. Eumeni quoque reddi quadringenta talenta, et quod frumenti reliquum ex eo, quod patri debitum est, placet. Haec quum pepigerimus, facturos vos, ut pro certo habeamus, erit quidem aliquod pignus, si obsides viginti nostro arbitrato dabit: sed numquam satis liquebit nobis ibi pacem esse populo Romano, ubi Hannibal erit. Eum ante omnia deposcimus. Thoantem quoque Aetolum, concitorem Aetolici belli, qui et illorum fiducia vos et vestra illos in nos armavit, dedetis, et cum eo Mnasilochum Acarnana et Chalcidenses Philonem et Ebulidam. In deteriore sua fortuna pacem faciet rex, quia serius facit, quam facere potuit. Si nunc moratus fuerit, sciat regum maiestatem difficilius ab summo fastigio ad medium detrahi quam a mediis ad ima praecipitari. Cum iis mandatis ab rege missi erant legati, ut omnem pacis conditionem acciperent. Itaque Romam mitti legatos placuit. Consul in hiberna exercitum Magnesiam ad Maeandrum et Tralles Ephesumque divisit. Ephesum ad consulem paucos post dies obsides ab rege adducti sunt, et legati, qui Romam irent, venerunt. Eumenes quoque eodem tempore profectus est Romam, quo legati regis. Secutae eos sunt legationes omnium Asiae populorum.

TITI LIVII

AB URBE CONDITA

L I B. XXXVIII. C A P. 50—60.

E PERIOCHA lib. XXXVIII. Scipio Africanus die ei dicta, ut quidam tradunt, a Q. Petillio trib. pl., ut quidam, a Naevio, quod praeda ex Antiocho capta aerarium fraudasset, posteaquam is dies venit, evocatus in rostra „hac die“ inquit „Quirites, Carthaginem vici“ et prosequente populo Capitolium ascendit. Inde ne amplius tribuniciis iniuriis vexaretur, in voluntarium exsilium Linternum concessit. Incertum, ibi an Romae defunctus sit; nam monumentum eius utrobique fuit. L. Scipio Asiaticus frater Africani eodem crimine peculatus accusatus damnatusque quum in vincula et carcerem duceretur, Tib. Sempronius Gracchus trib. pl., qui antea Scipionibus inimicus erat, intercessit, et ob id beneficium Africani filiam duxit. Quum quaestores in bona eius publice possidenda missi essent, non modo in his ullum vestigium pecuniae regiae apparuit, sed nequaquam tantum redactum, quanta summae erat damnatus. Collatam a cognatis et amicis innumerabilem pecuniam accipere noluit; quae necessaria ei erant ad cultum, redempta.

L. Plus crimina eo die quam defensio valuisset, ni altercationem in serum perduxissent. Dimittitur senatus in ea opinione, ut negaturus triumphum fuisse videretur. Postero die et cognati amicique Cn. Manlii summis opibus annisi sunt, et auctoritas seniorum valuit negantium exemplum proditum memoriae esse, ut imperator, qui devictis perduellibus, confecta provincia exercitum reportasset, sine curru et laurea privatus inhonoratusque urbem iniret. Hic pudor malignitatem vicit, triumphumque frequentes decreverunt. Oppressit deinde mentionem memoriamque omnem contentionis huius maius et cum ma-

iore et clariore viro certamen ortum. P. Scipioni Africano, ut Valerius Antias auctor est, duo Q. Petillii diem dixerunt. Id, prout cuiusque ingenium erat, interpretabantur. Alii non tribunos plebis, sed universam civitatem, quae id pati posset, incusabant: duas maximas orbis terrarum urbes ingratas uno prope tempore in principes inventas, Romam ingratiorum, si quidem victa Carthago victum Hannibalem in exsilium expulisset, Roma victrix victorem Africanum expellat. Alii neminem unum tantum eminere civem debere, ut legibus interrogari non possit; nihil tam aequandae libertatis esse, quam potentissimum quemque posse dicere causam. Quid autem tuto cuiquam, nedum summam rem publicam, permitti, si ratio non sit reddenda? Qui ius aequum pati non possit, in eum vim haud iniustam esse. Haec agitata sermonibus, donec dies causae dicendae venit. Nec alius antea quisquam nec ille ipse Scipio consul censorve maiore omnis generis hominum frequentia, quam reus illo die in forum est deductus. Iussus dicere causam sine ulla criminum mentione orationem adeo magnificam de rebus ab se gestis est exorsus, ut satis constaret neminem unquam neque melius neque verius laudatum esse. Dicebantur enim ab eodem animo ingenioque, a quo gesta erant: et aurium fastidium aberat, quia pro periculo, non in gloriam referebantur.

LI. Tribuni plebis vetera luxuriae crimina Syracusanorum hibernorum et Locris Pleminianum tumultum quum ad fidem praesentium criminum retulissent, suspicionibus magis quam argumentis pecuniae captae reum accusarunt. Filium captum sine pretio redditum, omnibusque aliis rebus Scipionem, tamquam in eius unius manu pax Romana bellumque esset, ab Antiocho cultum. Dictatorem eum consuli, non legatum in provincia fuisse: nec ad aliam rem eo profectum, quam ut, id quod Hispa-

niae, Galliae, Siciliae, Africae iam pridem persuasum esset, hoc Graeciae Asiaeque et omnibus ad orientem versis regibus gentibusque appareret, unum hominem caput columenque imperii Romani esse, sub umbra Scipionis civitatem dominam orbis terrarum latere, nutum eius pro decretis patrum, pro populi iussis esse. Infamia intactum invidia, qua possunt, urgent, orationibus in noctem perductis producta dies est. Ubi ea venit, tribuni in Rostris prima luce consederunt. Citatus reus magno agmine amicorum clientiumque per mediam concionem ad Rostra subiit, silentioque facto „hoc“ inquit „die, tribuni plebis vosque Quirites, cum Hannibale et Carthaginensibus signis collatis in Africa bene ac feliciter pugnavi. Itaque, quum hodie litibus et iurgiis supersederi aequum sit, ego hinc extemplo in Capitolium ad Iovem optimum maximum Iunonemque et Minervam ceterosque deos, qui Capitolio atque arci praesident, salutandos ibo, hisque gratias agam, quod mihi et hoc ipso die et saepe alias egregie gerendae rei publicae mentem facultatemque dederunt. Vestrum quoque, quibus commodum est, ite mecum, Quirites, et orate deos, ut mei similes principes habeatis, ita, si ab annis septemdecim ad senectutem semper vos aetatem meam honoribus vestris anteistis, ego vestros honores rebus gerendis praecessi.“ Ab Rostris in Capitolium ascendit. Simul se universa concio avertit et secuta Scipionem est, adeo ut postremo scribae viatoresque tribunos relinquerent, nec eam iis praeter servilem comitatum et praeconem, qui reum ex Rostris citabat, quisquam esset. Scipio non in Capitolio modo, sed per totam urbem omnia templa deum cum populo Romano circumiit. Celebratio is prope dies favore hominum et aestimatione verae magnitudinis eius fuit, quam quo triumphans de Syphace rege et Carthaginensibus urbem est invectus.

LII. Hic speciosus ultimus dies P. Scipioni illuxit. Post quem quum invidiam et certamina cum tribunis prospiceret, die longiore producta in Literninum concessit certo consilio, ne ad causam dicendam adesset. Maior animus et natura erat ac maiori fortunae assuetus, quam ut reus esse inciperet et summittere se in humilitatem causam dicentium. Ubi dies venit citarique absens est coeptus, L. Scipio morbum causae esse, cur abesset, excusabat. Quam excusationem quum tribuni, qui diem dixerant, non acciperent, et ab eadem superbia non venire ad causam dicendam arguerent, qua iudicium et tribunos plebis et concionem reliquisset, et quibus ius sententiae de se dicendae et libertatem ademisset, his comitatus, velut captos trahens, triumphum de populo Romano egisset, secessionemque eo die in Capitolium a tribunis plebis fecisset — „habetis ergo temeritatis illius mercedem. Quo duce et auctore nos reliquistis, ab eo ipsi relictis estis; et tantum animorum in dies vobis decrescit, ut ad quem ante annos septemdecim, exercitum et classem habentem, tribunos plebis aedilemque mittere in Siciliam ausi sumus, qui prenderent eum et Romam reducerent, ad eum privatum ex villa sua extrahendum ad causam dicendam mittere non audeamus“ — tribuni plebis appellati ab L. Scipione ita decreverunt, si morbi causa excusaretur, sibi placere accipi eam causam diemque a collegis prodici. Tribunus plebis eo tempore Ti. Sempronius Gracchus erat, cui inimicitiae cum P. Scipione intercedebant. Is, quum vetuisset nomen suum decreto collegarum ascribi, tristioremq; omnes sententiam expectarent, ita decrevit, quum L. Scipio excusasset morbum esse causae fratri, satis id sibi videri. Se P. Scipionem, priusquam Romam redisset, accusari non passurum. Tum quoque, si se appellet, auxilio ei futurum, ne causam dicat. Ad id fasti-

rebus gestis, honoribus populi Romani P. Scipionem deorum hominumque consensu pervenisse, ut sub Rostris reum stare et praebere aures adolescentium conviciis populo Romano magis deforme quam ipsi sit.

LIII. Adiecit decreto indignationem. „Sub pedibus vestris stabit, tribuni, domitor ille Africae Scipio? Ideo quattuor nobilissimos duces Poenorum in Hispania, quattuor exercitus fudit fugavitque? Ideo Syphacem cepit, Hannibalem devicit, Carthaginem vectigalem nobis fecit, Antiochum — recepit enim fratrem consortem huius gloriae L. Scipio — ultra Tauri iuga emovit, ut duobus Petilliis succumberet, vos de P. Africano palmam peteretis? Nullisne meritis suis, nullis vestris honoribus umquam in arcem tutam et velut sanctam clari viri pervenient, ubi, si non venerabilis, inviolata saltem senectus eorum considat?“ Movit et decretum et adiecta oratio non ceteros modo, sed ipsos etiam accusatores; et deliberaturos se, quid sui iuris et officii esset, dixerunt. Senatus deinde concilio plebis dimisso haberi est coeptus. Ibi gratiae ingentes ab universo ordine, praecipue a consularibus senioribusque, Ti. Graccho actae sunt, quod rem publicam privatis simultatibus potiolem habuisset; et Petillii vexati sunt probris, quod splendere aliena invidia voluissent et spolia ex Africano triumpho peterent. Silentium deinde de Africano fuit. Vitam Literni egit sine desiderio urbis. Morientem rure eo ipso loco sepeliri se iussisse ferunt monumentumque ibi aedificari, ne funus sibi in ingrata patria fieret. Vir memorabilis: bellicis tamen quam pacis artibus memorabilior prima pars vitae quam postrema fuit, quia in iuventa bella assidue gesta, cum senecta res quoque defloruere, nec praebita est materia ingenio. Quid ad primum consulatum secundus, etiam si censuram adicias? Quid

Asiatica legatio, et valetudine adversa inutilis, et filii casu deformata, et post reditum necessitate aut subeundi iudicii aut simul eum patria deserendi? Punici tamen belli perpetrati, quo nullum neque maius neque periculosius Romani gessere, unus praecipuam gloriam tulit.

LIV. Morte Africani crevere inimicorum animi; quorum princeps fuit M. Porcius Cato, qui vivo quoque eo allatrare magnitudinem eius solitus erat. Hoc auctore existimantur Petillii et vivo Africano rem ingressi et mortuo rogationem promulgasse. Fuit autem rogatio talis „velitis iubeatis, Quirites, quae pecunia capta ablata coacta ab rege Antiocho est, quique sub imperio eius fuerunt, quod eius in publicum relatum non est, uti de ea re Ser. Sulpicius praetor urbanus ad senatum referat, quem eam rem velit senatus quaerere de iis, qui praetores nunc sunt.“ Huic rogationi primo Q. et L. Mummii intercedebant; senatum quaerere de pecunia non relata in publicum, ita ut antea semper factum esset, aequum censebant. Petillii nobilitatem et regnum in senatu Scipionum accusabant. L. Furius Purpureo consularis, qui in decem legatis in Asia fuerat, latius rogandum censebat, non quae ab Antiocho modo pecuniae captae forent, sed quae ab aliis regibus gentibusque, Cn. Manlium inimicum incessens. Et L. Scipio, quem magis pro se quam adversus legem dicturum apparebat, dissuasor processit. Is post mortem P. Africani fratris, viri omnium fortissimi clarissimique, eam exortam rogationem est conquestus. Parum enim fuisse non laudari pro Rostris P. Africanum post mortem, nisi etiam accusaretur. Et Carthaginenses exsilio Hannibalis contentos esse: populum Romanum ne morte quidem P. Scipionis exsatiari, nisi et ipsius fama sepulti laceretur et frater insuper, accessio invidiae, mactetur. M. Cato suasit rogationem — exstat oratio eius de pecunia

regis Antiochi —, et Mummios tribunos auctoritate deterruit, ne adversarentur rogationi. Remittentibus ergo his intercessionem omnes tribus uti rogassent iusserunt.

LV. Ser. Sulpicio deinde referente, quem rogatione Petillia quaerere vellent, Q. Terentium Culleonem patres iusserunt. Ad hunc praetorem, adeo amicum Corneliae familiae, ut, qui Romae mortuum elatumque P. Scipionem — est enim ea quoque fama — tradunt, pileatum, sicut in triumpho ierat, in funere quoque ante lectum isse memoriae prodiderint, et ad portam Capenam mulsum prosecutis funus dedisse, quod ab eo inter alios captivos in Africa ex hostibus receptus esset; aut adeo inimicum eundem, ut propter insignem simultatem ab ea factione, quae adversa Scipionibus erat, delectus sit potissimum ad quaestionem exercendam —; ceterum ad hunc nimis aequum aut iniquum praetorem reus extemplo factus L. Scipio. Simul et delata et recepta nomina legatorum eius, A. et L. Hostiliorum Catonum, et C. Furi Aculeonis quaestoris, et ut omnia contacta societate peculatus viderentur, scribae quoque duo et accensus. L. Hostilius et scribae et accensus, priusquam de Scipione iudicium fieret, absoluti sunt, Scipio et A. Hostilius legatus et C. Furius damnati: quo commodior pax Antiocho daretur, Scipionem sex millia pondo auri, quadringenta octoginta argenti plus accepisse, quam in aerarium retulerit; A. Hostilium octoginta pondo auri, et argenti quadringenta tria; Furium quaestorem auri pondo centum triginta, argenti ducenta. Has ego summas auri et argenti relatas apud Antiatem inveni. In L. Scipione malim equidem librarii mendum quam mendacium scriptoris esse in summa auri atque argenti. Similius enim veri est argenti quam auri maius pondus fuisse, et potius quadragies quam ducenties quadragies litem

aestimatam, eo magis quod tantae summae rationem etiam ab ipso P. Scipione requisitam esse in senatu tradunt, librumque rationis eius quum Lucium fratrem afferre iussisset, inspectante senatu suis ipsum manibus conperpsisse, indignantem, quod, quum bis millies in aerarium intulisset, quadragies ratio ab se posceretur. Ab eadem fiducia animi quum quaestores pecuniam ex aerario contra legem promere non auderent, poposcisse claves, et se aperturum aerarium dixisse, qui, ut clauderetur, effecisset.

LVI. Multa alia in Scipionis exitu maxime vitae dieque dicta, morte, funere, sepulero, in diversum trahunt, ut cui famae, quibus scriptis assentiar, non habeam. Non de accusatore convenit: alii M. Naevium, alii Petillios diem dixisse scribunt; non de tempore, quo dicta dies sit, non de anno, quo mortuus sit, non ubi mortuus aut elatus sit. Alii Romae, alii Literni et mortuum et sepultum. Utrobique monumenta ostenduntur et statuae: nam et Literni monumentum monumentoque statua superimposita fuit, quam tempestate disiectam nuper vidimus ipsi; et Romae extra portam Capenam in Scipionum monumento tres statucae sunt, quarum duae P. et L. Scipionum dicuntur esse, tertia poetæ Q. Ennii. Nec inter scriptores rerum discrepat solum, sed orationes quoque, si modo ipsorum sunt, quae feruntur, P. Scipionis et Ti. Gracchi abhorrent inter se. Index orationis P. Scipionis nomen M. Naevii tribuni plebis habet, ipsa oratio sine nomine est accusatoris; modo nebulonem, modo nugatorem appellat. Ne Gracchi quidem oratio aut Petilliorum accusatorum Africani aut diei dictæ Africano ullam mentionem habet. Alia tota serenda fabula est Gracchi orationi conveniens, et illi auctores sequendi sunt, qui, quum L. Scipio et accusatus et damnatus sit pecuniae captæ ab rege, legatum in Etruria

fuisse Africanum tradunt, quo post famam de casu fratris allatam relicta legatione cucurrisse eum Romam, et quum a porta recta ad forum se contulisset, quod in vincula duci fratrem dictum erat, repulisse a corpore eius viatorem, et tribunis retinentibus magis pie quam civiliter vim fecisse. Hinc enim ipse Ti. Gracchus queritur dissolutam esse a privato tribuniciam potestatem; et ad postremum, quum auxilium L. Scipioni pollicetur, adiicit tolerabilioris exempli esse a tribuno plebis potius quam a privato victam videri et tribuniciam potestatem et rem publicam esse. Sed ita hanc unam impotentem eius iniuriam invidia onerat, ut increpando, quod degenerarit tantum a se ipse, cumulas ei veteres laudes moderationis et temperantiae pro reprehensione praesenti reddat: castigatum enim quondam ab eo populum ait, quod eum perpetuum consulem et dictatorem vellet facere; prohibuisse statuas sibi in comitio, in Rostris, in curia, in Capitolio, in cella Iovis poni; prohibuisse, ne decerneretur, ut imago sua triumphali ornatu e templo Iovis optimi maximi exiret.

LVII. Haec vel in laudatione posita ingentem magnitudinem animi moderantis ad civilem habitum honoribus significarent, quae exprobrando inimicus fatetur. Huic Graccho minorem ex duabus filiis — nam maior P. Cornelio Nasicae haud dubie a patre collocata erat — nuptam fuisse convenit. Illud parum constat, utrum post mortem patris et desponsa sit et nupserit, an verae illae opiniones sint, Gracchum, quum L. Scipio in vincula duceretur nec quisquam collegarum auxilio esset, iurasse sibi inimicitias cum Scipionibus, quae fuissent, manere, nec se gratiae quaerendae causa quicquam facere: sed in quem carcerem reges et imperatores hostium ductentem vidisset P. Africanum, in eum se fratrem eius duci non passurum. Senatam eo die forte in

Capitolio coenantem consurrexisse et petisse, ut inter epulas Graccho filiam Africanus desponderet. Quibus ita inter publicum sollemne sponsalibus rite factis, quum se domum recepisset, Scipionem Aemiliae uxori dixisse filiam se minorem despondisse; quum illa muliebriter indignabunda nihil de communi filia secum consultatum, adiecisset non, si Ti. Graccho daret, expertem consilii debuisse matrem esse, laetum Scipionem tam concordi iudicio ei ipsi desponsam respondisse. Haec de tanto viro, quamquam et opinionibus et monumentis litterarum variarent, proponenda erant.

LVIII. Iudiciis a Q. Terentio praetore perfectis, Hostilius et Furius damnati praedes eodem die quaestoribus urbanis dederunt; Scipio, quum contenderet omnem, quam accepisset pecuniam, in aerario esse, nec se quicquam publici habere, in vincula duci est coeptus. P. Scipio Nasica tribunos appellavit, orationemque habuit plenam veris decoribus non communiter modo Corneliae gentis, sed propriae familiae suae. Parentes suos et P. Africani ac L. Scipionis, qui in carcerem duceretur, fuisse Cn. et P. Scipiones, clarissimos viros. Eos, quum per aliquot annos in terra Hispania adversus multos Poenorum Hispanorumque et duces et exercitus nominis Romani famam auxissent non bello solum, sed quod Romanae temperantiae fideique specimen illis gentibus dedissent, ad extremum ambo pro re publica morte occubuisse. Quum illorum tueri gloriam posteris satis esset, P. Africanum tantum paternas superavisse laudes, ut fidem fecerit non sanguine humano sed stirpe divina satum se esse. L. Scipionem, de quo agatur, ut quae in Hispania, quae in Africa, quum legatus fratris esset, gessisset, praetereantur, consulem et ab senatu dignum visum, cui extra sortem Asia provincia et bellum cum Antiocho rege decerneretur, et a fratre, cui post duos

consulatus censuramque et triumphum legatus in Asiam iret. Ibi ne magnitudo et splendor legati laudibus consulis officeret, forte ita incidisse, ut, quo die ad Magnesiam signis collatis L. Scipio Antiochum devicisset, aeger P. Scipio Elaeae dierum aliquot via abesset. Non fuisse minorem eum exercitum quam Hannibalis, cum quo in Africa esset pugnatum. Hannibalem eundem fuisse inter multos alios regios duces, qui imperator Punici belli fuerit. Et bellum quidem ita gestum esse, ut ne fortunam quidem quisquam criminari possit: in pace crimen quaeri; eam dici venisse. Hic decem legatos simul argui, quorum ex consilio data pax esset. Quamquam exstitisse ex decem legatis, qui Cn. Manlium accusarent: tamen non modo ad criminis fidem, sed ne ad moram quidem triumphum eam accusationem valuisse.

LIX. At hercule in Scipione leges ipsas pacis, ut nimium accommodatas Antiocho, suspectas esse: Integrum enim ei regnum relictum: omnia possidere eum victum, quae ante bellum eius fuerint; auri et argenti quum vim magnam habuisset, nihil in publicum relatum, omne in privatum versum. An non praeter omnium oculos tantum auri argentique in triumpho L. Scipionis, quantum non decem aliis triumphis, si omne in unum conferatur, sit latum? Nam quid de finibus regni dicam? Asiam omnem et proxima Europae tenuisse Antiochum. Ea quanta regio orbis terrarum sit, a Tauro monte in Aegaeum usque prominens mare, quot non urbes modo sed gentes amplectatur, omnes scire. Hanc regionem dierum plus triginta in longitudinem, decem inter duo maria in latitudinem patentem usque ad Tauri montis iuga Antiocho ademptam, expulso in ultimum angulum orbis terrarum. Quid, si gratuita pax esset, plus adimi ei potuisset? Philippo victo Macedonia, Nabidi Lacedaemonem relictam, nec Quin-

tio crimen quaesitum: non enim habuise eum Africanum fratrem: cuius quum gloria prodesse L. Scipioni debuisset, invidiam nocuisse. Tantum auri argenti-que iudicatum esse in domum L. Scipionis illatum, quantum venditis omnibus bonis redigi non posset. Id ubi ergo esse regium aurum, ubi tot hereditatis acceptas? In domo, quam sumptus non exhausterint, exstare debuisse novae fortunae cumulatum. At enim quod ex bonis redigi non possit, ex corpore et tergo per vexationem et contumelias L. Scipionis petituros inimicos, ut in carcere inter fures nocturnos et latrones vir clarissimus includatur, et in robore et tenebris expiret, deinde nudus ante carcerem proiciatur. Non id Corneliae magis familiae quam urbi Romanae fore erubescendum.

LX. Adversus ea Terentius praetor rogationem Petilliam et senatus consultum et iudicium de L. Scipione factum recitavit: se, ni referatur pecunia in publicum, quae iudicata sit, nihil habere quod faciat, nisi ut prenda damnatum et in vincula duci iubeat. Tribuni quum in consilium secessissent, paulo post C. Fannius ex sua collegarumque aliorum, praeter Gracchum, sententia pronuntiavit praetori non intercedere tribunos, quo minus sua potestate utatur. Ti. Gracchus ita decrevit, quo minus ex bonis L. Scipionis, quod iudicatum sit, redigatur, se non intercedere praetori: L. Scipionem, qui regem opulentissimum orbis terrarum devicerit, imperium populi Romani propagaverit in ultimos terrarum fines, regem Eumenem, Rhodios, alias tot Asiae urbes devinverit populi Romani beneficiis, plurimos duces hostium in triumpho ductos carcere incluserit, non passurum inter hostes populi Romani L. Scipionem in carcere et in vinculis esse, mittique eum se iubere. Tanto assensu auditum est decretum, adeo dimissum L. Scipionem laeti homines viderunt, ut vix in eadem civitate videretur factum iudicium. In

bona deinde L. Scipionis possessum publice quaestores praetor misit. Neque in iis non modo vestigium ullum comparuit pecuniae regiae, sed nequaquam tantum redactum est, quantae summae damnatus fuerat. Collata pecunia a cognatis amicisque et clientibus est L. Scipioni, ut si acciperet eam, locupletior aliquanto esset, quam ante calamitatem fuerat. Nihil accepit. Quae necessaria ad cultum erant, redempta ei a proximis cognatis sunt. Verteratque Scipionum invidia in praetorem et consilium eius et accusatores.

TITI LIVII

AB URBE CONDITA

LIBER XXXIX. CAP. 49—53.

E PERIOCHA lib. XXXIX. Scipio Literni decessit, et tanquam iungente Fortuna circa idem tempus duo funera maximorum virorum, Hannibal a Prusia, Bithyniae rege, ad quem victo Antiocho confugerat, quum dederetur Romanis, qui ad exposcendum cum T. Quintium Flaminium miserant, veneno sibi mortem conscivit. Philopoemen quoque, dux Achaeorum, vir maximus, a Messeniis occisus veneno, quum ab eis bello captus esset.

XLIX. Eventus memorabilis est, quod, quum bello superiores essent Achaei, Philopoemen praetor eorum capitur, ad praeoccupandam Coronam, quam hostes petebant, ** in valle iniqua cum equitibus paucis oppressus. Ipsum potuisse effugere

T. Livii libr. tom. II.

Thracum Cretensiumque auxilio tradunt: sed pudor relinquendi equites, nobilissimos gentis, ab ipso nuper electos, tenuit. Quibus dum locum ad evadendas angustias cogendo ipse agmen praebet, sustinens impetus hostium, prolapso equo et suo ipse casu et onere equi super eum ruentis haud multum astitit, quin exanimaretur, septuaginta annos iam natus, et diutino morbo, ex quo tum primum reficiebatur, viribus admodum attenuatis. Iacentem hostes superfusi oppreserunt; cognitumque primum a verecundia memoriaque meritorum haud secus quam ducem suum attollunt reficiuntque et ex valle devia in viam portant, vix sibimet ipsi prae necopinato gaudio credentes; pars nuntios Messenen praemittunt debellatum esse, Philopoemenem captum adduci. Primum adeo incredibilis visa res, ut non pro vano modo sed vix pro sano nuntius audiretur. Deinde ut super alium alius idem omnes affirmantes veniebant, tandem facta fides; et priusquam appropinquare urbi satis scirent, ad spectaculum omnes simul liberi ac servi, pueri quoque cum feminis, effunduntur. Itaque clauseram portam turba, dum pro se quisque, nisi ipse oculis suis credidisset, vix pro comperta tantam rem habiturus videretur. Aegre summoventes obvios intrare portam, qui adducebant Philopoemenem, potuerunt. Aequae conferta turba iter reliquum clauserat; et quum pars maxima exclusa a spectaculo esset, theatrum repente, quod propinquum viae erat, compleverunt, et ut eo in conspectum populi adduceretur, una voce omnes exposcebant. Magistratus et principes veriti, ne quem motum misericordia praesentis tanti viri faceret, quum alios verecundia pristinae maiestatis collata praesenti fortunae, alios recordatio ingentium meritorum motura esset, procul in conspectu eum statuerunt, deinde raptim ex oculis hominum abstraxerunt dicente praetore Dinocrate esse, quae

pertinentia ad summam belli percunctari eum magistratus vellent. Inde abducto eo in curiam et senatum vocato consultari coeptum.

L. Iam invesperascebat, et non modo cetera, sed ne in proximam quidem noctem, ubi satis tuto custodiretur, expediebant. Obstupuerant ad magnitudinem pristinae eius fortunae virtutisque, et neque ipsi domum recipere custodiendum audebant, nec cuiquam uni custodiam eius satis credebant. Admonent deinde quidam esse thesaurum publicum sub terra, saxo quadrato saeptum. Eo vinctus demittitur, et saxum ingens, quo operitur, machina superimpositum est. Ita loco potius quam homini cuiquam credendam custodiam rati, lucem insequentem exspectaverunt. Postero die multitudo quidem integra, memor pristinorum eius in civitatem meritorum, parcendum ac per eum remedia quaerenda esse praesentium malorum censebant: sed defectio- nis auctores, quorum in manu res publica erat, in secreto consultantes omnes ad necem eius consentiebant. Sed utrum maturarent an differrent, ambigebatur. Vicit pars avidior poenae, missusque, qui venenum ferret. Accepto poculo nihil aliud locutum ferunt quam quaesisse, si incolumis Lycortas — is alter imperator Achaeorum erat — equitesque evasissent. Postquam dictum est incolumes esse, „bene habet“ inquit, et poculo impavide exhausto haud ita multo post exspiravit. Non diuturnum mortis eius gaudium auctoribus crudelitatis fuit. Victa namque Messene bello exposcentibus Achaeis deditit noxios, ossaque reddita Philopoemenis sunt, et sepultus ab universo Achaico est concilio, adeo omnibus humanis congestis honoribus, ut ne divinis quidem abstineretur. Ab scriptoribus rerum Graecis Latinisque tantum huic viro tribuitur, ut a quibusdam eorum, velut ad insignem notam huius anni, memoriae mandatum sit tres claros imperatores eo

anno decessisse, Philopoemenem, Hannibalem, P. Scipionem. Adeo in aequo duarum potentissimarum gentium summis imperatoribus posuerunt.

LI. Ad Prusiam regem legatus T. Quintius Flamininus venit, quem suspectum Romanis et receptus post fugam Antiochi Hannibal et bellum adversus Eumenem motum faciebat. Ibi seu quia a Flaminino inter cetera obiectum Prusiae erat hominem omnium qui viverent infestissimum populo Romano apud eum esse, qui patriae suae primū, deinde fractis eius opibus Antiocho regi auctor belli adversus populum Romanum fuisset; seu quia ipse Prusias, ut gratificaretur praesenti Flaminino Romanisque, per se necandi aut tradendi eius in potestatem consilium cepit: a primo colloquio Flaminini milites extemplo ad domum Hannibalis custodiendam missi sunt. Semper talem exitum vitae suae Hannibal prospexerat animo et Romanorum inexpiabile odium in se cernens, et fidei regum nihil sane confisus: Prusiae vero levitatem etiam expertus erat: Flaminini quoque adventum velut fatalem sibi horruerat. Ad omnia undique infesta, ut iter semper aliquod praeparatum fugae haberet, septem exitus e domo fecerat, et ex iis quosdam occultos, ne custodia saepirentur. Sed grave imperium regum nihil exploratum, quod vestigari volunt, efficit. Totius circuitum domus ita custodiis complexi sunt, ut nemo inde elabi posset. Hannibal, postquam est nuntiatum milites regios in vestibulo esse, postico, quod devium maxime atque occultissimi exitus erat, fugere conatus, ut id quoque occursum militum obsaeptum sensit et omnia circa clausa custodiis dispositis esse, venenum, quod multo ante praeparatum ad tales habebat casus, poposcit. „Liberemus“ inquit „diuturna cura populum Romanum, quando mortem senis exspectare longum censent. Nec magnam nec memorabilem ex inermi proditoque Flamininus vi-

etoriam feret. Mores quidem populi Romani quantum mutaverint, vel hic dies argumento erit. Horum patres Pyrrho regi, hosti armato, exercitum in Italia habenti, ut a veneno caveret praedixerunt: hi legatum consularem, qui auctor esset Prusiae per scelus occidendi hospitis, miserunt.“ Exsecratus deinde in caput regnumque Prusiae, et hospitales deos violatae ab eo fidei testes invocans, poculum exhaustit. Hic vitae exitus fuit Hannibalis.

LII. Scipionem et Polybium et Rutilium hoc anno mortuum scribunt. Ego neque his neque Valerio assentior: his, quod censoribus M. Porcio L. Valerio principem senatus L. Valerium ipsum censorem lectum invenio, quum superioribus tribus lustris Africanus fuisset, quo vivo, nisi ut ille senatu moveretur, quam notam nemo memoriae prodidit, alius princeps in locum eius lectus non esset. Antiatem auctorem refellit tribunus plebis M. Naevius, adversus quem oratio inscripta P. Africani est. Hic Naevius in magistratum libris est tribunus plebis P. Claudio L. Porcio consulibus, sed iniit tribunatum Ap. Claudio M. Sempronio consulibus ante diem quartum Idus Decembres. Inde tres menses ad Idus Martias sunt, quibus P. Claudius L. Porcius consulatum inierunt. Ita et vixisse in tribunatu Naevii videtur, diesque ei dici ab eo potuisse, decessisse autem ante L. Valerii et M. Porcii censuram. Trium clarissimorum suae cuiusque gentis virorum non tempore magis congruente comparabilis mors videtur esse, quam quod nemo eorum satis dignum splendore vitae exitum habuit. Iam primum omnes non in patrio solo mortui nec sepulti sunt. Veneno absumpti Hannibal et Philopoemen; exsul Hannibal, proditus ab hospite, captus Philopoemen in carcere et in vinculis exspiravit: Scipio etsi non exsul neque damnatus, die tamen dicta, ad quam non affuerat reus, absens

citatus, voluntarium non sibimet ipse solum sed etiam funeri suo exsilium indixit.

TITILIVII

AB URBE CONDITA

LIBER XLIV. CAP. 32—46.

E PERIOCHA lib. XLIV. L. Aemilius Paulus in concione precatus, ut quidquid diri populo Romano immineret, in suam domum converteretur, et in Macedoniam profectus vicit Persen totamque Macedoniam in potestatem redegit. Antequam confingeret, praedixit exercitui, ne miraretur, quod luna nocte proxima defectura erat.

XXXII. Quibus diebus haec agebantur, Persens quoque in magno terrore erat propter adventum simul Aemilii novi consulis, quem cum ingentibus minis adventare audiebat, simul Octavii praetoris. Nec minus terroris a classe Romana et periculo maritimae orae habebat. Thessalonicae Eumenes et Athenagoras praecerant cum parvo praesidio duorum millium caetratorum. Eo et Androclen praefectum mittit, iussum sub ipsis navalibus castra habere. Aenean mille equites — praecerat Meno Antigonensis — misit ad tutandam maritimam oram, ut, quocumque littore applicuisse naves hostium audissent, extemplo ferrent agrestibus opem. Quinque millia Macedonum missa ad praesidium Pythii et Petrae, quibus praepositi erant Histiaeus et Theogenes et Midon. His profectis ripam munire Enipei fluminis aggressus est, quia sicco alveo transiri poterat. Huic ut omnis multitudo vacaret, feminae

ex propinquis urbibus cocta cibaria in castra afferbant: miles iussus ex propinquis silvis benigne . . .

XXXIII. Conferre, postremo sequi se utriusque ad mare, quod minus trecentos passus aberat, iussit, et in littore alius alibi modicis intervallis fodere. Montes ingentis altitudinis spem faciebant, eo magis quia nullos apertos evergerent rivos, occultos continere latices, quorum venae in mare permanentes undae miscerentur. Vix deducta summa arena erat, quum scaturigines turbidae primo et tenues emicare, dein liquidam multamque fundere aquam velut deum dono coeperunt. Aliquantum ea quoque res duci famae et auctoritatis apud milites adiecit. Iussis deinde militibus expedire arma, ipse cum tribunis primisque ordinibus ad contemplandos transitus est progressus, qua descensus faciles armatis, qua in ulteriorem ripam minime iniquus ascensus esset. His satis exploratis illa quoque primum, ut ordine ac sine tumultu omnia in agmine ad nutum imperiumque ducis fierent, providit. Ubi omnibus simul pronuntiaretur, quod fieret, neque omnes exaudirent, incerto imperio accepto alios, ab se adiicientes, plus eo quod imperatum sit, alios minus facere; clamores deinde dissonos oriri omnibus locis, et prius hostes quam ipsos, quid paretur, scire. Placere igitur tribunum militum primo pilo legionis secretum edere imperium; illum et deum singulos proximo cuique in ordine centurioni dicere, quid opus facto sit, sive a primis signis ad novissimum agmen, sive ab extremis ad primos perferendum imperium sit. Vigiles etiam novo more scutum in vigiliam ferre vetuit: non enim in pugnam vigilem ire, ut armis utatur, sed ad vigilandum, ut, quum senserit hostium adventum, recipiat se excitetque ad arma alios. Scuto prae se erecto stare galeatos; deinde ubi fessi sint, innixos pilo, capite super marginem scuti posito, sopitos stare, ut fulgentibus armis

procul conspici ab hoste possint, ipsi nihil provideant. Stationum quoque morem mutavit. Armati omnes, et frenatis equis equites, diem totum perstabant: id quum aestivis diebus urente assiduo sole fieret, tot horarum aestu et languore ipsos equosque fessos integri saepe adorti hostes vel pauci plures vexabant. Itaque ex matutina statione ad meridiem decedi, et in postmeridianam succedere alios iussit: ita numquam fatigatos recens hostes aggredi poterat.

XXXIV. Haec quum ita fieri placere concione advocata pronuntiasset, adiecit urbanae concioni convenientem orationem. Unum imperatorem in exercitu providere et consulere, quid agendum sit, debere nunc per se, nunc cum iis, quos advocarit in consilium; qui non sint advocati, eos nec palam nec secreto iactare consilia sua. Militem haec tria curare debere, corpus ut quam validissimum et pernicissimum habeat, arma apta, cibum paratum ad subita imperia: cetera scire de se diis immortalibus et imperatori suo curae esse. In quo exercitu milites consultant, imperator rumoribus vulgi circumagatur, ibi nihil salutare esse. Se, quod sit officium imperatoris, provisurum, ut bene gerendae rei occasionem iis praebet: illos nihil, quid futurum sit, quaerere debere; ubi datum signum sit, tum militarem operam navare. Ab his praeceptis concionem dimisit, vulgo etiam veteranis fatentibus se illo primum die, tamquam tirones, quid agendum esset, in re militari didicisse. Non sermonibus tantum his, cum quanto assensu audissent verba consulis, ostenderunt; sed rerum praesens effectus erat. Neminem totis mox castris quietum videres: acuere alii gladios, alii galeas bucculasque, scuta alii loricasque tergere, alii aptare corpori arma, experiri que sub his membrorum agilitatem, quater alii pila, alii micare gladiis mucronemque intueri, ut facile

quis cerneret, ubi primum conserendi manum cum hoste data occasio esset, aut victoria egregia aut morte memorabili finituros bellum. Perseus quoque quum adventu consulis simul et veris principio strepere omnia moverique apud hostes velut novo bello cerneret, mota a Phila castra in adversa ripa posita, nunc ad contemplanda opera sua circumire ducem, haud dubie transitus speculantem . . . .

. . . norum esse.

XXXV. Quae res Romanis auxit animos, Macedonibus regique eorum haud mediocrem attulit terrorem. Et primo supprimere in occulto famam eius rei est conatus missis, qui Pantauchum inde venientem appropinquare castris vetarent. Sed iam et pueri quidam visi ab suis erant inter obsides Illyrios ducti; et quo quaeque accuratius celantur, eo facilius loquacitate regionum ministrorum emanant. Sub idem tempus Rhodii legati in castra venerunt cum iisdem de pace mandatis, quae Romae ingentem iram patrum excitavere. Multo iniquioribus animis a castrensi consilio auditi sunt. Itaque quum alii praecipites sine responso agendos ** castris, pronuntiavit post diem quintum decimum se responsum daturum. Interim, ut appareret, quantum pacificantium Rhodiorum auctoritas valuisset, consultare de ratione belli gerendi coepit. Placebat quibusdam, et maxime maioribus natu, per Enipei ripam munitionesque vim facere: confertis et vim facientibus resistere Macedonas non posse, ex tot castellis aliquanto altioribus ac munitioribus, quae validis praesidiis insedissent, priore anno deiectos. Aliis placebat Octavium cum classe Thessalonicam petere et populatione maritimae orae distringere copias regias, ut altero ab tergo se ostendente bello circumactus ad interiorem partem regni tuendam nudare aliqua parte transitus Enipei cogeretur. Ipsi natura et operibus inexsuperabilis ripa videbatur,

et praeterquam quod tormenta ubique disposita essent, missilibus etiam melius et certiore ictu hostes uti audierat. Alio spectabat mens tota ducis; dimissoque consilio Perrhaebos mercatores Coenum et Menophilum, notae et fidei iam sibi et prudentiae homines, arcessitos secreto percunctatur, quales ad Perrhaebiam transitus sint. Quum loca non iniqua esse dicerent, praesidiis autem regiis obsideri, spem cepit, si nocte improvise valida manu aggressus necopinantes esset, deici praesidia posse: iacula enim et sagittas et cetera missilia in tenebris, ubi quid petatur, procul provideri nequeat, inutilia esse; gladio comminus geri rem in permixta turba, quo miles Romanus vincat. His ducibus usus, praetorem Octavium arcessitum exposito, quid pararet, Heracleum cum classe petere iubet, et mille hominibus decem dierum cocta cibaria habere. Ipse P. Scipionem Nasicam, Q. Fabium Maximum filium suum cum quinque delectis millibus Heracleum mittit, velut classem consensuros ad maritimam oram interioris Macedoniae, quod in consilio agitatum erat, vastandam. Secreto indicatum cibaria his praeparata ad classem esse, ne quid eos moraretur. Inde iussi duces itineris ita dividere viam, ut quarta vigilia tertio die Pythium adoriri possent. Ipse postero die, ut detineret regem ab circumspectu rerum aliarum, prima luce medio in alveo cum stationibus hostium proelium commisit. Pugnatumque utrimque est levi armatura. Nec gravioribus armis in tam inaequali alveo pugnari poterat. Descensus ripae utriusque in alveum trecentorum ferme passuum erat, medium spatium torrentis, alibi aliter cavati, paulo plus quam mille passus patebat. Ibi in medio spectantibus utrimque ex vallo castrorum hinc rege hinc consule cum suis legionibus pugnatum est. Missilibus procul regia auxilia melius pugnabant; comminus stabilior et tutior aut parma aut scuto Ligustino Roma-

nus erat. Meridie fere receptui cani suis consul iussit. Ita eo die diremptum proelium est haud paucis utrimque interfectis. Sole orte postero die irritatis certamine animis etiam acrius concursum est. Sed Romani non ab his tantum, cum quibus contractum certamen erat, sed multo magis ab ea multitudine, quae disposita in turribus stabat, omni genere missilium telorum ac saxis maxime vulnerabantur. Ubi propius ripam hostium subissent, tormentis missa etiam ad ultimos perveniebant. Multo pluribus eo die amissis consul paulo serius recepit suos. Tertio die proelio abstinuit, degressus ad imam partem castrorum, veluti per devexum brachium transitum tentaturus. Perseus, quod in oculis erat . . .

XXXVI. Anni post circumactum solstitium erat, hora diei iam ad meridiem vergebat, iter multo pulvere et incalescente sole factum erat. Lassitudo et sitis iam sentiebatur, et meridiano aestu magis accessurum utrumque mox apparebat. Statuit sic affectos recenti atque integro hosti non obicere: sed tantus ardor in animis ad dimicandum utrimque erat, ut consuli non minore arte ad suos eludendos quam ad hostes opus esset. Nondum omnibus instructis instabat tribunis militum, ut maturarent instruere, circumibat ipse ordines, animos militum hortando in pugnam accendebat. Ibi primo alacres signum posebant; deinde quantum incresceret aestus, et vultus minus vigentes et voces segniore erant, et quidam incumbentes scutis nixique pilis stabant. Tum iam aperte primis ordinibus imperat, metarentur frontem castrorum et impedimenta constituerent. Quod ubi fieri milites sensere, alii gaudere palam, quod fessos viae labore flagrantissimo aestu non coëgisset pugnare. Legati circa imperatorem ducesque externi erant, inter quos et Attalus, omnes approbantes, quum pugnaturum consulem credebant — neque enim ne his quidem cunctationem aperuerat

suam: tunc mutatione consilii subita quum alii silerent, Nasica unus ex omnibus ausus est monere consulem, ne hostem ludificatum priores imperatores fugiendo certamen manibus emitteret: vereri ne nocte abeat, sequendus maximo labore ac periculo in intima Macedoniae sit illaesusque, sicut prioribus ducebatur, per calles saltusque Macedonicorum montium vagando circumagatur. Se magnopere suadere, dum in campo patenti hostem habeat, aggrediatur, nec oblatam occasionem vincendi amittat. Consul nihil offensus libera admonitione tam clari adolescentis „et ego“ inquit „animum istum habui, Nasica, quem tu nunc habes; et quem ego nunc habeo, tu habebis. Multis belli casibus didici, quando pugnandum, quando abstinendum pugna sit. Non operae sit stanti nunc in acie docere, quibus de causis hodie quiesse melius sit. Rationes alias reposecito: nunc auctoritate veteris imperatoris contentus eris.“ Conticuit adolescens: haud dubie videre aliqua impedimenta pugnae consulem, quae sibi non apparerent.

XXXVII. Paulus postquam metata castra impedimenta collocata animadvertit, ex postrema acie triarios primos subducit, deinde principes, stantibus in prima acie hastatis, si quid hostis moveret, postremo hastatos, ab dextro primum cornu singulorum paulatim signorum milites subtrahens. Ita pedites equitibus cum levi armatura ante aciem hosti oppositis sine tumultu abducti, nec ante, quam prima frons valli ac fossa perducta est, ex statione equites revocati sunt. Rex quoque quum sine detrectatione paratus pugnare eo die fuisset, contentus, quod per hostem moram fuisse pugnae scirent, et ipse in castra copias reduxit. Castris permunitis C. Sulpicius Gallus tribunus militum secundae legionis, qui praetor superiore anno fuerat, consulis permissu ad concionem militibus vocatis pronuntiavit nocte proxima, ne quis id pro portento acciperet, ab hora secunda usque ad quartam horam

noctis lunam defecturam esse. Id quia naturali ordine statis temporibus fiat, et sciri ante et praedici posse. Itaque quem ad modum, quia certi solis lunaeque et ortus et occasus sint, nunc pleno orbe nunc senescentem exiguo cornu fulgere lunam non mirarentur, ita ne obscurari quidem, quum condatur umbra terrae, trahere in prodigium debere. Nocte, quam pridie Nonas Septembres insecuta est dies, edita hora quum luna defecisset, Romanis militibus Galli sapientia prope divina videri: Macedonas ut triste prodigium, occasum regni perniciemque gentis portendens novit; nec aliter vates. Clamor ululatusque in castris Macedonum fuit, donec luna in suam lucem emersit. Postero die — tantus utriusque ardor exercitui ad concurrendum fuerat, ut et regem et consulem suorum quidam, quod sine proelio discessum esset, accusarent — regi prompta defensio erat, non eo solum, quod hostis prior, aperte pugnam detrectans, in castra copias reduxisset, sed etiam quod eo loco signa constitueret, quo phalanx, quam inutilem vel mediocrem iniquitas loci efficeret, promoveri non posset. Consul ad id quod pridie praetermissis pugnandi occasionem videbatur, et locum dedisse hosti, si nocte abire vellet, tunc quoque per speciem immolandi terere videbatur tempus, quum luce prima signum propositum pugnae ad exeundum in aciem fuisset. Tertia demum hora sacrificio rite perpetrato ad consilium vocavit; atque ibi, quod rei gerendae tempus esset, loquendo et intempestive consultando videbatur quibusdam extrahere. Post sermones tamen consul orationem habuit.

XXXVIII. „P. Nasica, egregius adolescens, ex omnibus unus, quibus hesterno die pugnari placuit, denudavit mihi suum consilium, idem postea ita, ut transisse in sententiam meam videri posset, tacuit. Quibusdam aliis absentem carpere imperatorem quam

praesentem monere melius visum est. Et tibi, P. Nasica, et quicumque idem quod tu occultius senserunt, non gravabor reddere dilatae pugnae rationem. Nam tantum abest ut me hesternae quietis poeniteat, ut servatum a me exercitum eo consilio credam. In qua me opinione esse ne quis sine causa vestrum credat, recognoscat, agedum, mecum, si videtur, quam multa pro hoste et adversus nos fuerint. Iam omnium primum, quantum numero nos praesentent, neminem vestrum nec ante ignorasse, et hesterno die explicatam intuentes aciem animadvertisse, certum habeo. Ex hac nostra paucitate quarta pars militum praesidio impedimentis relicta erat; nec ignavissimum quemque relinqui ad custodiam sarcinarum scitis. Sed fuerimus omnes. Parvum hoc tandem esse credimus, quod ex his castris, in quibus hac nocte mansimus, exituri in aciem hodierno aut summum crastino die, si ita videbitur, diis bene iuvantibus, sumus? nihilne interest, utrum militem, quem neque viae labor hodie neque operis fatigaverit, requietum, integrum in tentorio suo arma capere iubeas, atque in aciem plenum virium, vigentem et corpore et animo educas, an longo itinere fatigatum et onere fessum, madentem sudore ardentibus siti faucibus, ore atque oculis repletis pulvere, torrente meridiano sole, hosti obiicias recenti, requieto, qui nulla re ante consumptas vires ad proelium afferat? quis, pro deum fidem, ita comparatus, vel iners atque imbellis, fortissimum virum non vicerit? Quid quod hostes per summum otium instruxerant aciem, praeparaverant animos, stabant compositi suis quisque ordinibus, nobis tunc repente trepidandum in acie instruenda erat et incompositis concurrendum?

XXXIX. At hercule aciem quidem inconditam inordinatamque habuissemus, castra munita, provisam aquationem, tutum ad eam iter praesidiis im-

positis, explorata circa omnia: an nihil nostri habentes praeter nudum campum, in quo pugnaremus? Maiores vestri castra munita portum ad omnes casus exercitus ducebant esse, unde ad pugnam exirent, quo iactati tempestate pugnae receptum haberent. Ideo quum munimentis ea saepsissent, praesidio quoque valido firmabant, quod, qui castris exutus erat, etiamsi pugnando acie vicisset, pro victo haberetur. Castra sunt victori receptaculum, victo perfugium. Quam multi exercitus, quibus minus prospera pugnae fortuna fuit, intra vallum compulsi, tempore suo, interdum momento post, eruptione facta victorem hostem pepulerunt? Patria altera est militaris haec sedes, vallumque pro moenibus, et tentorium suum cuique militi domus ac penates sunt. Sine ulla sede vagi dimicassetis, ut quo victores nos reciperemus? His difficultatibus et impedimentis pugnae illud opponitur. Quid si hostis hac interposita nocte abisset? Quantum rursus sequendo eo penitus in ultimam Macedoniam exhauriendum laboris erat! Ego autem neque mansurum eum neque in aciem copias educiturum fuisse certum habeo, si cedere hinc statuisset. Quanto enim facilius abire fuit, quum procul abessemus, quam nunc, quum in cervicibus sumus? Nec falleret nos interdiu aut nocte abeundo. Quid autem est nobis optatius quam ut, quorum castra praealta fluminis ripa tuta, vallo insuper saepta ac crebris turribus, oppugnare adorti sumus, eos relictis munimentis, agmine effuso abeuntes in patentibus campis ab tergo adoriatur? Hae dilatae pugnae ex hesterno die in hodiernum causae fuerunt. Pugnare enim et ipsi mihi placet; et ideo, quia per Enipeum amnem saepta ad hostem via erat, alio saltu, deiectis hostium praesidiis, novum iter aperui; neque prius, quam debellavero, absistam.

XL. Post hanc orationem silentium fuit, partim traductis in sententiam eius, partim verentibus ne-

quicquam offendere in eo, quod utcumque praetermissum revocari non posset. Ac ne illo ipso quidem die aut consuli aut regi pugnare placuit: regi, quod nec fessos, ut pridie, ex via neque trepidantes in acie instruenda et vixdum compositos aggressus erat: consuli, quod in novis castris non ligna, non pabulum convectum erat, ad quae petenda ex propinquis agris magna pars militum e castris exierat. Neutro imperatorum volente fortuna, quae plus consiliis humanis pollet, contraxit certamen. Flumen erat haud magnum propius hostium castris, ex quo et Macedones et Romani aquabantur praesidiis ex utraque ripa positis, ut id facere tuto possent. Duae cohortes a parte Romanorum erant, Marrucina et Peligna, duae turmae Samnitium equitum, quibus praeerat M'. Sergius Silus legatus; et aliud pro castris stativum erat praesidium sub C. Cluvio legato, tres cohortes, Firmiana, Vestina, Cremonensis, duae turmae equitum, Placentina et Aesernina. Quum otium ad flumen esset neutris lacessentibus, hora circiter nona iumentum e manibus curantium elapsum in ulteriorem ripam effugit. Quod quum per aquam ferme genu tenuis altam tres milites sequerentur, Thraces duo id iumentum ex medio alveo in suam ripam trahentes * altero eorum occiso receptoque iumento ad stationem suorum se recipiebant. Octingentorum Thracum praesidium in hostium ripa erat. Ex his pauci primo, aegre passi popularem in suo conspectu caesum, ad persequendos interfectores fluvium transgressi sunt, dein plures, postremo omnes, et cum praesidio.

XLI. . . . Proelium ducit. Movebat imperii maiestas, gloria viri, ante omnia aetas, quod maior sexaginta annis iuvenum munia in parte praecipua laboris periculique capesbat. Intervallum, quod inter caetratos et phalanges erat, implevit legio, atque aciem

hostium interrupit. A tergo caetratis erat, frontem adversus clipeatos habebat: chalcaspides appellabantur. Secundam legionem L. Albinus consularis ducere adversus leucaspidem phalangem iussus: ea media acies hostium fuit. In dextrum cornu, unde circa fluvium commissum proelium erat, elephantos inducit et alas sociorum; et hinc primum fuga Macedonum est orta. Nam sicut pleraque nova commenta mortalium in verbis vim habent, experiendo, quum agi, non quem ad modum agantur, edisseri oportet, sine ullo effectu evanescent, ita tum elephantum in acie nomen tantum sine usu fuerunt. Elephantorum impetum subsecuti sunt socii nominis Latini, pepuleruntque laevum cornu. In medio secunda legio immissa dissipavit phalangem. Neque ulla evidentior causa victoriae fuit, quam quod multa passim proelia erant, quae fluctuantem turbarent primo, deinde disiecerunt phalangem, cuius confertae et intentis horrentis hastis intolerabiles vires sunt: si carptim aggrediendo circumagere immobilem longitudine et gravitate hastam cogas, confusa strue implicantur: si vero aut ab latere aut ab tergo aliquid tumultus increpuit, ruinae modo turbantur sicut tum adversus catervatim incurrentes Romanos, et interrupta multifariam acie obviam ire cogebantur. Et Romani, quacumque data intervalla essent, insinuabant ordines suos. Qui si universa acie in frontem adversus instructam phalangem concurrissent, quod Pelignis principio pugnae incaute congressis adversus caetratos evenit, induissent se hastis, nec confertam aciem sustinuissent.

XLII. Ceterum sicut peditum passim caedes fiebant, nisi qui abiectis armis fugerunt, sic equitatus prope integer pugna excessit. Princeps fugae rex ipse erat. Iam a Pydna cum sacris alis equitum Pellam petebat; confestim eos Cotys sequebatur Odrysarumque equitatus. Ceterae quoque Macedonum alae in-

tigris abibant ordinibus, quia interiecta peditum acies, cuius caedes victores tenebat, immemores fecerat sequendi equites. Diu phalanx a fronte, a lateribus, ab tergo caesa est. Postremo, qui ex hostium manibus elapsi erant, inermes ad mare fugientes, quidam aquam etiam ingressi, manus ad eos, qui in classe erant, tendentes, suppliciter vitam orabant. Et quum scaphas concurrere undique ab navibus cernerent, ad excipiendos sese venire rati, ut caperent potius quam occiderent, longius in aquam, quidam etiam natantes, progressi sunt. Sed quum hostiliter e scaphis caederentur, retro, qui poterant, nando repetentes terram in aliam foediorem pestem incidebant: elephanti enim ab rectoribus ad litus acti exeuntes obterebant elidebantque. Facile conveniebat Romanis nunquam una acie tantum Macedonum interfectum. Caesa enim ad viginti millia hominum sunt; ad sex millia, qui Pydnam ex acie perfrugerant, vivi in potestatem pervenerunt, et vagi ex fuga quinque millia hominum capta. Ex victoribus ceciderunt non plus centum, et eorum multo maior pars Peligni. Vulnerati aliquanto plures sunt, quod si maturius pugnari coeptum esset, ut satis diei victoribus ad persequendum superesset, deletae omnes copiae forent: nunc imminens nox et fugientes textit et Romanis pigritiam ad sequendum locis ignotis fecit.

XLIII. Perseus ad Piëriam silvam via militari, frequenti agmine equitum et regio comitatu fugit. Simul in silvam ventum est, ubi plures diversae semitae erant, et nox appropinquabat, cum perpauca maxime fidis via devertit. Equites sine duce relictii alii alia in civitates suas dilapsi sunt; perpauca inde Pellam celerius quam ipse Perseus, quia recta expedita via ierant, pervenerunt. Rex ad mediam ferme noctem terrore et variis difficultatibus viae vexatus in regiam ingressus est. Ac Perseo, qui Pellae prae-

erant Euleus Euctusque et regii pueri praesto erant. Contra ea amicorum, qui alii alio casu servati ex proelio Pellam venerant, quum saepe accessiti essent, nemo ad eum venit. Tres erant tantum cum eo fugae comites, Euander Cretensis, Neo Boeotius et Archidamus Aetolus. Cum iis, iam metuens, ne, qui venire ad se abnuerent, maius aliquid mox auderent, quarta vigilia profugit. Secuti eum sunt admodum quingenti Cretenses. Petebat Amphipolim; sed nocte a Pella exierat, properans ante lucem Axium amnem traicere, eum finem sequendi propter difficultatem transitus fore ratus Romanis.

XLIV. Consulem, quum se in castra victor recepisset, ne sincero gaudio frueretur, cura de minore filio stimulabat. P. Scipio is erat, Africanus et ipse postea deleta Carthagine appellatus, naturalis consulis Pauli filius, adoptione Africani nepos. Is septimum decimum tunc annum agens, quod ipsum curam augebat, dum effuse sequitur hostes, in partem aliam turba ablatum erat; et serius quum redisset, tunc demum, recepto sospite filio, victoriae tantae gaudium consul sensit. Amphipolim quum iam fama pugnae pervenisset, concursusque matronarum in templum Dianae, quam Tauropolon vocant, ad opem exposcendam fieret, Diodorus, qui praeerat urbi, metuens, ne Thraces, quorum duo millia in praesidio erant, urbem in tumultu diriperent, ab subornato ab se per fallaciam in tabellarii speciem litteras in foro medio accepit. Scriptum in iis erat ad Emathiam classem Romanam appulsam esse, agrosque circa vexari; orare praefectos Emathiae, ut praesidium adversus populatores mittat. His lectis hortatur Thracas, ut ad tuendam Emathiae oram proficiscantur: magnam eos caedem praedamque palatis passim per agros Romanis facturos. Simul elevat famam adversae pugnae: quae si vera foret, alium super alium recentes ex fuga venturos fuisse. Per hanc

causam Thracibus ablegatis, simul transgressos eos Strymonem vidit, portas clausit.

XLV. Tertio die Perseus quam pugnatum erat Amphipolim venit. Inde oratores cum caduceo ad Paulum misit. Interim Hippias et Midon et Pantauchus, principes amicorum regis, Beroeam, quo ex acie confugerant, ipsi ad consulem profecti Romanis dedunt. Hoc idem et aliae deinceps metu percussae parabant facere. Consul nuntiis victoriae Q. Fabio filio et L. Lentulo et Q. Metello cum litteris Romam missis spolia iacentis hostium exercitus peditibus concessit, equitibus praedam circumiecti agri, dum ne amplius duabus noctibus ab castris abessent. Ipse propius mare ad Pydnam castra movit. Beroea primum, deinde Thessalonica et Pella et deinceps omnis ferme Macedonia intra biduum dedita. Pydnaei, qui proximi erant, nondum miserat legatos: multitudo incondita plurium simul gentium turbaque, quae ex acie fuga in unum compulsa erat, consilium et consensum civitatis impediabat; nec clausae modo portae, sed etiam inaedificatae erant. Missi Midon et Pantauchus sub muros ad colloquium Solonis, qui in praesidio erat: per eum emittitur militaris turba. Oppidum deditum militibus datur diripiendum, Perseus, una tantum spe Bisaltarum auxilii tentata, ad quos nequicquam miserat legatos, in concionem processit Philippum secum filium habens, ut et ipsos Amphipolitanos, et equitum peditumque, qui aut semper secuti aut fuga eodem delati erant, adhortando animos confirmaret. Sed aliquoties dicere incipientem quum lacrimae praepedissent, quia ipse dicere nequit, Euandro Cretensi editis, quae agi cum multitudine vellet, de templo descendit. Multitudo sicut ad conspectum regis fletumque tam miserabilem et ipsa ingemuerat lacrimaveratque, ita Euandri orationem aspernabatur; et quidam ausi sunt media ex concione succlamare

„abite hinc, ne, qui pauci supersumus, propter vos pereamus.“ Horum ferocia vocem Euandri clausit. Rex inde domum se recepit, pecuniaque et auro argentoque in lembos, qui in Strymone stabant, delatis et ipse ad flumen descendit. Thraces navibus se committere non ausi domos dilapsi, et aliae militaris generis turbae: Cretenses spem pecuniae secuti. Et quoniam in dividendo plus offensionum quam gratiae erat, quinquaginta talenta iis posita sunt in ripa diripienda. Ab hac direptione quum per tumultum naves conscenderent, lembum unum in ostio amnis multitudine gravatum merserunt. Galepsum eo die, postero Samothracam, quam petebant, perveniunt: ad duo millia talentum pervecta eo dicuntur.

XLVI. Paulus per omnes deditas civitates dimissis, qui praecessent, ne qua iniuria in nova pace victis fieret, retentisque apud se caduceatoribus regis P. Nasicam, ignarus fugae regis, Amphipolim misit cum modica peditum equitumque manu, simul ut Sinticen evastaret et ad omnes conatus regis impedimento esset. Inter haec Meliboea a Cn. Octavio capitur diripiturque; ad Aeginium, ad quod oppugnandum Cn. Anicius legatus missus erat, ducenti eruptione ex oppido facta amissi sunt ignaris Aeginiensibus debellatum esse. Consul a Pydna profectus cum toto exercitu die altero Pellam pervenit; et quum castra mille passus inde posuisset, per aliquot dies ibi stativa habuit, situm urbis undique aspiciens, quam non sine causa delectam esse regiam advertit. Sita est in tumulo vergente in occidentem hibernum: cingunt paludes inexsuperabilis altitudinis aestate et hieme, quas restagnantes faciunt lacus. In ipsa palude, quo proxima urbi est, velut insula eminent arx aggeri operis ingentis imposita, qui et murum sustineat et humore circumfusae paludis nihil laedatur. Muro urbis coniuncta

procul videtur: divisa est intermurali amni et eadem ponte iuncta, ut nec oppugnante externo aditum ab ulla parte habeat, nec, si quem ibi rex includat, ullum nisi per facillinae custodiae pontem effugium. Et gaza regia in eo loco erat: sed tum nihil praeter trecenta talenta, quae missa Gentio regi, deinde retenta fuerant, inventum est. Per quos dies ad Pellam stativa fuerunt, legationes frequentes, quae ad gratulandum convenerant, maxime ex Thessalia, auditae sunt. Nuntio deinde accepto Persea Samothracam traiecisit, profectus a Pella consul quartis castris Amphipolim pervenit. Effusa omnis obviam turba cuius indicio erat non bono ac iusto rege orba**...

TITI LIVII

AB URBE CONDITA

L I B. XLV. C A P. 4—10, 35—42.

E PERIOCHA lib. XLV. Perseus ab Aemilio Paulo in Samothrace captus est . . . . . Macedonia in provinciae formam redacta Aemilius Paulus repugnantibus militibus ipsius propter minorem praedam et contradicente Servio Sulpicio Galba triumphavit, et Persen cum tribus filiis duxit ante currum. Cuius triumphus laetitia ne solida ei contingeret, duorum filiorum funeribus insignita est, quorum alterius mors triumphum patris praecessit, alterius secuta est.

IV. Paulus Aemilius consul quum castra, ut supra dictum est, ad Siras terrae Odomanticae haberet, et litteras ad rege Perseo per ignobiles tres legatos

cerneret, et ipse illacrimasse dicitur sorti humanae, quod, qui paulo ante non contentus regno Macedoniae Dardanos Illyriosque oppugnasset, Bastarnarum excivisset auxilia, is tum amisso exercitu, extorris regno, in parvam insulam compulsus, supplex, fani religione, non viribus suis tutus esset. Sed postquam „regem Persea consuli Paulo salutem“ legit, miserationem omnem stultitia ignorantis fortunam suam exemit. Itaque quamquam in reliqua parte litterarum minime regiae preces erant, tamen sine responso ac sine litteris ea legatio dimissa est. Sensit Perseus, cuius nominis obliviscendum victo esset: itaque alterae litterae cum privati nominis titulo missae et petiere et impetravere, ut aliqui ad eum mitterentur, cum quibus loqui de statu et conditione suae fortunae posset. Missi sunt tres legati, P. Lentulus, A. Postumius Albinus, A. Antonius. Nihil ea legatione perfectum est Perseo regium nomen omni vi amplectente: Paulo, ut se suaque omnia in fidem et clementiam populi Romani permitteret, contendente.

V. Dum haec aguntur, classis Cn. Octavii Samothracam est appulsa. Is quoque praesenti admoto terrore modo minis modo spe perlicere, ut se traderet, quum conaretur, adiuvit in hoc eum res seu casu contracta seu consilio. L. Atilius illustris adolescens quum in concione esse populum Samothracum animum advertisset, a magistratibus petiit, ut sibi paucis alloquendi populi potestatem facerent. Permisso, „utrum nos, hospites Samothraces, vere accepimus an falso, sacram hanc insulam et augusti totam atque inviolati soli esse?“ Quum creditae sanctitati assentirentur omnes, „cur igitur“ inquit „pollui eam homicida ** sanguine regis Eumenis violavit: et quum omnis praefatio sacrorum eos, quibus non sint purae manus, sacris arceat, vos penetrabilia vestra contaminari cruento latronis corpore

sinetis?" Nobilis fama erat apud omnes Graeciae civitates Eumenis regis per Euandrum Delphis prope perpetrata caedes. Itaque praeterquam quod in potestate Romanorum sese insulamque totam et templum cernebant esse, ne immerito quidem ea sibi exprobari rati, Theondan, qui summus magistratus apud eos erat — regem ipsi appellant —, ad Persea mittunt, qui nuntiaret argui caedis Euandrum Cretensem, esse autem iudicia apud sese more maiorum comparata de iis, qui incestas marus intulisse intra terminos sacros templi dicantur. Si confideret Euander innoxium se rei capitalis argui, veniret ad causam dicendam: si committere se iudicio non auderet, liberaret religione templum ac sibimet ipse consuleret. Perseus sevocato Euandro iudicium subeundi nullo pacto auctor esse: nec causa nec gratia parem fore. Suberat et ille metus, ne damnatus auctorem se nefandi facinoris protraheret. Reliqui quid esse, nisi ut fortiter moriatur? Nihil palam abnuere Euander; sed quum veneno se malle mori quam ferro dixisset, occulte fugam parabat. Quod quum renuntiatum regi esset, metuens ne tamquam a se subtracto poenae reo iram Samothracum in se converteret, interfici Euandrum iussit. Qua perpetrata temere caede subit extemplo animum in se nimirum receptam labem, quae Euandri fuisset; ab illo Delphis vulneratum Eumenem, ab se Samothracae Euandrum occisum; ita duo sanctissima in terris templa se uno auctore sanguine humano violata. Huius rei crimen corrupto pecunia Theonda avertitur, ut renuntiaret populo Euandrum sibi ipsum mortem conscisse.

VI. Ceterum tanto facinore in unicum relictum amicum commisso, per tot casus expertum, proditurque, quia non prodiderat, omnium ab se abalienavit animos. Pro se quisque transire ad Romanos; fugaeque consilium capere solum prope relic-

tum coegerunt, Oroandemque Cretensem, cui nota Thraciae ora erat, quia mercaturas in ea regione fecerat, appellat, ut se sublatum in lembum ad Cotym deveheret. Demetrium est portus in promontorio quodam Samothracae: ibi lembus stabat. Sub occasum solis deferuntur, quae ad usum necessaria erant; defertur et pecunia, quanta clam deferri poterat. Rex ipse nocte media cum tribus conscis fugae per posticum aedium in propinquum cubiculo hortum, atque inde maceriam aegre transgressus ad mare pervenit. Oroandes tantum moratus, dum pecunia deferretur, primis tenebris solverat navem ac per altum Cretam petebat. Postquam in portu navis non inventa est, vagatus Perseus aliquamdiu in litore, postremo timens lucem iam appropinquantem, in hospitium redire non ausus, in latere templi prope angulum obscurum delituit. Pueri regii apud Macedonas vocabantur principum liberi ad ministerium electi regis: ea cohors persecuta regem fugientem ne tum quidem abscedebat, donec iussu Cn. Octavii pronuntiatum est per praeconem regis pueros Macedonasque alios, qui Samothracae essent, si transirent ad Romanos, incolumitatem libertatemque et sua omnia servaturos, quae aut secum haberent aut in Macedonia reliquissent. Ad hanc vocem transitio omnium facta est, nominaque dabant ad C. Postonium tribunum militum. Liberos quoque parvos regios Ion Thessalonicensis Octavio tradidit; nec quisquam praeter Philippum maximum natu ex filiis, cum rege relictus. Tum sese filiumque Octavio tradidit, fortunam deosque, quorum templum erat, nulla ope supplicem iuvantes accusans. In praetoriam navem imponi iussus, eodem et pecunia, quae superfuit, delata est; extemploque classis Amphipolim repetit. Inde Octavius regem in castra ad consulem misit praemissis litteris, ut in potestate eum esse et adduci sciret.

VII. Secundam eam Paulus, sicut erat, victoriam ratus victimas cecidit eo nuntio; et consilio advocato litteras praetoris quum recitasset, Q. Aelium Tuberonem obviam regi misit, ceteros manere in praetorio frequentes iussit. Non alias ad ullum spectaculum tanta multitudo occurrit. Patrum aetate Syphax rex captus in castra Romana adductus erat; praeterquam quod nec sua nec gentis fama comparandus, tunc accessio Punici belli fuerat, sicut Gentius Macedonici: Perseus caput belli erat, nec ipsius tantum patris avique, quos sanguine ac genere contingebat, fama conspectum eum efficiebat, sed effulgebant Philippus ac magnus Alexander, qui summum imperium in orbe terrarum Macedonum fecerant. Pullo amictus * * illo Perseus ingressus et castra nullo suorum alio comite, qui socius calamitatis miserabiliorem eum faceret. Progredi prae turba occurrentium ad spectaculum non poterat, donec a consule lictores missi essent, qui summoto iter ad praetorium facerent. Consurrexit consul, et iussis sedere aliis progressusque paulum introeunti regi dextram porrexit. Summittentemque se ad pedes sustulit, nec attingere genua passus introductum in tabernaculum adversus advocatos in consilium considerare iussit.

VIII. Prima percontatio fuit, qua subactus iniuria contra populum Romanum bellum tam infesto animo suscepisset, quo se regnumque suum ad ultimum discrimen adduceret. Quum responsum expectantibus cunctis terram intuens diu tacitus fieret, rursum consul „si iuvenis regnum accepisses, minus equidem mirarer ignorasse te, quam gravis aut amicus aut inimicus esset populus Romanus: nunc vero, quum et bello patris tui, quod nobiscum gessit, interfuisses, et pacis postea, quam cum summa fide adversus eum coluimus, meminisses, quod consilium, quorum et vim bello et fidem in pace expertus

esses, cum iis tibi bellum esse quam pacem malle? Nec interrogatus nec accusatus quum responderet, „utcumque tamen haec, sive errore humano seu casu seu necessitate inciderunt, bonum animum habe. Multorum regum populorum casibus cognita populi Romani clementia non nodo spem tibi, sed prope certam fiduciam salutis praebet.“ Haec Graeco sermone Perseo: Latine deinde suis „exemplum insigne cernitis“ inquit „mutationis rerum humanarum. Vobis hoc praecipue dico, iuvenes. Ideo in secundis rebus nihil in quemquam superbe ac violenter consulere decet, nec praesenti credere fortunae, quum, quid vesper ferat, incertum sit. Is demum vir erit, cuius animum neque prospera flatu suo efferet nec adversa infringet.“ Consilio dimisso tuendi cura regis Q. Aelio mandatur. Eo die et invitatus ad consulem Perseus et alius omnis ei honos habitus est, qui haberi in tali fortuna poterat. Exercitus deinde in hiberna dimissus est.

IX. Maximam partem copiarum Amphipolis, reliquas propinquaes urbes acceperunt. Hic finis belli, quum quadriennium continuum bellatum esset, inter Romanos ac Persea fuit, idemque finis incluti per Europae plerumque atque Asiam omnem regni. Vicesimum ab Carano, qui primus regnabat, Persea numerabant. Perseus Q. Fulvio L. Manlio consulibus regnum accepit, a senatu rex est appellatus M. Iunio A. Manlio consulibus, regnavit undecim annos. Macedonum regnum obscura admodum fama usque ad Philippum Amyntae filium fuit. Inde ac per eum crescere quum coepisset, Europae se tamen finibus continuit, Graeciam omnem et partem Thraciae atque Illyrici amplexum. Superfudit deinde se in Asiam, et tredecim annis, quibus Alexander regnavit, primum omnia, qua Persarum prope immenso spatio imperium fuerat, suae ditionis fecit, Arabas hinc Indiamque, qua terrarum ultimos fines Rubrum mare amplecti-

tur, peragravit. Tum maximum in terris Macedonum regnum nomenque, inde morte Alexandri distractum in multa regna, dum ad se quisque opes rapiunt, lacerantes suis viribus, a summo culmine fortunae ad ultimum finem centum quinquaginta annos stetit.

XXXV. Romam primum reges captivi, Perseus et Gentius, in custodiam cum liberis abducti, dein turba alia captivorum, tum quibus Macedonum denuntiatio erat, ut Romam venirent, principumque Graeciae: nam ii quoque non solum praesentes exciti erant, sed etiam, si qui apud reges esse dicebantur, litteris arcessiti sunt. Paulus ipse post dies paucos regia nave ingentis magnitudinis, quam sexdecim versus remorum agebant, ornata Macedonicis spoliis, non insignium tantum armorum sed etiam regionum textilium, adverso Tiberi ad urbem est subvectus, completis ripis obviam effusa multitudo. Paucos post dies Anicius et Octavius classe sua advecti. Tribus iis omnibus decretus est ab senatu triumphus; mandatumque Q. Cassio praetori, cum tribunis plebis ageret, ex auctoritate patrum rogationem ad plebem ferrent, ut iis, quo die urbem triumphantes inveherentur, imperium esset. Intacta invidia media sunt: ad summa ferme tendit. Nec de Anicii nec de Octavii triumpho dubitatum est: Paulum, cui ipsi quoque se comparare erubuissent, obtrectatio carpsit. Antiqua disciplina milites habuerat; de praeda parcius quam speraverant ex tantis regiis opibus, dederat nihil relicturis, si aviditati indulgeretur, quod in aerarium deferret. Totus Macedonicus exercitus imperatori erat negligenter affuturus comitiis ferendae legis. Sed eos Ser. Sulpicius Galba, qui tribunus militum secundae legionis in Macedonia fuerat, privatim imperatori inimicus, prensando ipse et per suae legionis milites sollicitando stimulaverat, ut frequentes ad suffragium

adessent. Imperiosum ducem et malignum antiquando rogationem, quae de triumpho eius ferretur, ulciscerentur. Plebem urbanam secuturam esse militum iudicia. Pecuniam illum dare non potuisse: militem honorem dare posse. Ne speraret ibi fructum gratia, ubi non meruisset.

XXXVI. Iis incitatis, quum in Capitolio rogationem eam Ti. Sempronius tribunus plebis ferret, et privatis de lege dicendi locus esset, nec ad suadendum ut in re minime dubia haud quisquam procederet: Ser. Galba repente processit et a tribunis postulavit, ut, quoniam hora iam octava diei esset, nec satis temporis ad demonstrandum haberet, cur L. Aemilius non iuberent triumphare, in posterum diem differrent et mane eam rem agerent: integro sibi die ad causam eam orandam opus esse. Quum tribunus dicere eo die, si quid vellet, iuberet, in noctem rem dicendo extraxit, referendo admonendoque exacta acerbe munia militiae; plus laboris, plus periculi quam desiderasset res iniunctum; contra in praemiis, in honoribus omnia artata; militumque, si talibus succedat ducibus, horridiorem asperioresque bellantibus, eandem victoribus inopem atque inhonoratam futuram. Macedonas in meliore fortuna quam milites Romanos esse. Si frequentes postero die ad legem antiquandam adessent, intellecturos potentes viros non omnia in ducis, aliquid et in militum manu esse. His vocibus incitati postero die milites tanta frequentia Capitolium compleverunt, ut aditus nulli praeterea ad suffragium ferendum esset. Intro vocatae primae tribus quum antiquarent, concursus in Capitolium principum civitatis factus est, indignum facinus esse clamitantium, L. Paulum tanti belli victorem despoliari triumpho: obnoxios imperatores tradi licentiae atque avaritiae militari. Nunc nimis saepe per ambitionem peccari: quid, si domini milites impe-

ratoribus imponantur? In Galbam pro se quisque probra ingerere. Tandem hoc tumultu sedato M. Servilius, qui consul et magister equitum fuerat, ut de integro eam rem agerent ab tribunis petere, dicendique sibi ad populum potestatem facerent. Tribuni quum ad deliberandum secessissent, victi auctoritatibus principum de integro agere coeperunt, revocaturusque se easdem tribus renuntiarunt, si M. Servilius alique privati, qui dicere vellent, dixissent.

XXXVII. Tum Servilius „quantus imperator L. Aemilius fuerit, Quirites, si ex alia re nulla aestimari possit, vel hoc satis erat, quod, quum tam seditiosos et leves milites, tam nobilem, tam temerarium, tam eloquentem ad instigandam multitudinem inimicum in castris haberet, nullam in exercitu seditionem habuit. Eadem severitas imperii, quam nunc oderunt, tunc eos continuit. Itaque antiqua disciplina habiti ** neque fecerunt. Ser. quidem Galba, si in L. Paulo accusando tirocinium ponere et documentum eloquentiae dare voluit, non triumphum impedire debuit, quem, si nihil aliud, senatus iustum esse iudicaverat, sed postero die quam triumphatum est, privatum quum visurus esset, nomen deferret et legibus interrogaret, aut serius paulo, quum primum magistratus ipse cepisset, diem diceret, inimicum ad populum accusaret. Ita et pretium recte facti triumphum haberet L. Paulus pro egregie bello gesto, et poenam, si quid et vetere gloria sua et nova indignum fecisset. Sed videlicet, cui crimen nullum, nullum probrum dicere poterat, eius obtrectare laudes voluit. Diem integrum hesterno die ad accusandum L. Paulum petiit; quattuor horas, quantum supererat diei, dicendo absumpsit. Quis umquam tam nocens reus fuit, cuius vitia vitae tot horis expromi non possent? Quid interim obiecit, quod L. Paulus, si causam dicat, negatum

velit? Duas mihi aliquis conciones parumper faciat, unam militum Macedonicorum, puram alteram integrioris iudicii et a favore et odio, universo iudicante populo Romano: apud concionem togatam et urbanam prius res agatur. Quid apud Quirites Romanos, Ser. Galba, diceres? Illa enim tibi tota abscisa oratio esset „in statione severius et intentius instituti; vigiliae acerbius et diligentius circumitae sunt; operis plus quam antea fecisti, quum ipse imperator ut exactor circumiret; eodem die et iter fecisti et in aciem ex itinere ductus es. Ne victorem quidem te acquiescere passus est: statim ad persequendos hostes duxit. Quum te praeda partienda locupletem facere posset, pecuniam regiam translaturus in triumpho est et in aerarium laturus.“ Haec sicut ad militum animos stimulandos aliquem aculeum habent, qui parum licentiae, parum avaritiae suae inservitum censeat, ita ad populum Romanum nihil valuissent, qui ut vetera atque audita a parentibus suis non repetat, quae ambitione imperatorum clades acceptae sint, quae severitate imperii victoriae partae, proximo certe Punico bello quid inter M. Minucium magistrum equitum et Q. Fabium dictatorem interfuerit, meminit. Itaque accusatorem id scire potuisse, et supervacaneam defensionem Pauli fuisse. Transeat ad alteram concionem; nec Quirites vos sed milites videor appellaturus, si nomen hoc saltem ruborem incutere et verecundiam aliquam imperatoris violandi afferre possit.“

XXXVIII. „Equidem ipse aliter affectus animo sum, qui apud exercitum mihi loqui videar, quam paulo ante eram, quum ad plebem urbanam spectabat oratio. Quid etiam dicitis, milites? Aliquis est Romae, praeter Persea, qui triumphari de Macedonibus nolit: et eum non iisdem manibus discerpitis, quibus Macedonas vicistis? Vincere vos prohibuis-

set, si potuisset, qui triumphantes urbem inire prohibet. Erratis, milites, si triumphum imperatoris tantum et non militum quoque et universi populi Romani esse decus censetis. Non unius in hoc Pauli; multi etiam, qui ab senatu non impetrarunt triumphum, in monte Albano triumpharunt; nemo L. Paulo magis eripere decus perfecti belli Macedonici potest quam C. Lutatio primi Punici belli, quam P. Cornelio secundi, quam illis qui ** triumphaverunt; nec L. Paulum minorem aut maiorem imperatorem triumphus faciet —: militum magis in hoc universique populi Romani fama agitur; primum ne invidiae et ingrati animi adversus clarissimum quemque civem opinionem habeat, et imitari in hoc populum Atheniensem, lacerantem invidia principes suos, videatur. Satis peccatum in Camillo a maioribus vestris est, quem tamen ante receptam per eum a Gallis urbem violarunt; satis insuper a vobis in P. Africano. Literni domicilium et sedem fuisse domitoris Africae! Literni sepulcrum ostendi! Erubescamus, gloria si par illis viris L. Paulus iniuria vestra exaequetur. Haec igitur primum infamia deleatur, foeda apud alias gentes, damnosa apud nostros. Quis enim aut Africani aut Pauli similis esse in ingrata et inimica bonis civitate velit? Si infamia nulla esset et de gloria tantum ageretur qui tandem triumphus non communem nominis Romani gloriam habet? Tot de Gallis triumphi, tot de Hispanis, tot de Poenis ipsorum tantum imperatorum an populi Romani dicuntur? Quemadmodum non de Pyrrho modo nec de Hannibale nec Philippo sed de Epirotis Carthaginiensibusque et Macedonibus triumphus acti sunt, sic non M. Curius tantum nec P. Cornelius nec T. Quintius, sed Romani triumpharunt. Militum quidem propria est causa, qui et ipsi laureati et quisque donis, quibus donati sunt, insignes triumphum nomine cient, suas-

que et imperatoris laudes canentes per urbem incedunt. Si quando non deportati ex provincia milites ad triumphum sint, fremunt, et tamen tum quoque se absentes, quod suis manibus parta victoria sit, triumphare credunt. Si quis vos interroget, milites, ad quam rem in Italiam deportati et non statim confecta provincia dimissi sitis, quid Romam frequentes sub signis veneritis, quid moremini hic et non diversi domos quisque abeat vestras, quid aliud respondeatis, quam vos triumphantes videri velle? Vos certe victores conspici velle debebatis. Triumphatum nuper de Philippo patre huius et de Antiocho est."

XXXIX. „Ambo regnabant, quum de iis triumphatum est. De Perseo capto, in urbem cum liberis abducto non triumphabitur? Quodsi in curru scandentes Capitolium, auratos purpuratosque, ex inferiore loco L. Paulus in turba togatorum unus privatus interroget „L. Anici, Cn. Octavi, utrum vos digniores triumpho esse an me censetis?“ Currum ei cessuri et prae pudore videntur insignia ipsi sua tradituri. Et vos gentium quam Persea duci in triumpho mavultis, Quirites, et de accessione potius belli quam de bello triumphari? Et legiones ex Illyrico laureatae urbem inibunt et navales socii: Macedonicae legiones suo abrogato triumphos alienos spectabunt? Quid deinde tam opimae praedae, tam opulentae victoriae spoliis fiet? Quoniam abdentur illa tot millia armorum detracta corporibus hostium? An in Macedoniam remittentur? Quo signa aurea, marmorea, eburnea, tabulae pictae, textilia, tantum argenti caelati, tantum auri, tanta pecunia regia? An noctu, tamquam furtiva, in aerarium deportabuntur? Quid? Illud spectaculum maximum, nobilissimum opulentissimumque rex captus, ubi victori populo ostendetur? Quos Syphax rex captus, accessio Punici belli, concursus fecerit,

plerique meminimus. Perseus rex captus, Philippus et Alexander filii regis, tanta nomina, subtrahentur civitatis oculis? Ipsum L. Paulum, bis consulem, domitorem Graeciae, omnium oculi conspiciere urbem curru ingredientem avent: ad hoc fecimus consulem, ut bellum per quadriennium ingenti etiam pudore nostro tractum perficeret. Cui sortito provinciam, cui proficiscenti praesagentibus animis victoriam triumphumque destinavimus, ei victori triumphum negaturi? Et quidem non homines tantum sed deos etiam suo honore fraudaturi? Diis quoque enim, non solum hominibus debetur triumphus. Maiores vestri omnium magnarum rerum et principia exorsi ab diis sunt et finem statuerunt. Consul proficiscens praetorve paludatis lictoribus in provinciam et ad bellum vota in Capitolio nuncupat: victor perpetrato eodem in Capitolio triumphans ad eosdem deos, quibus vota nuncupavit, merita dona populi Romani tansvehens redit. Pars non minima triumpho est victimae praecedentes, ut appareat diis grates agentem imperatorem ob rem publicam bene gestam redire. Omnes illas victimas, quas traducendo in triumpho dedicavit, alias alio caedente mactabitis? Quid? Illas epulas senatus, quae nec privato loco nec publico profano, sed in Capitolio eduntur — utrum hominum voluptatis causa an deorum hominumque — auctore Ser. Galba turbaturi estis? L. Pauli triumpho portae claudentur? Rex Macedonum Perseus cum liberis et turba alia captivorum, spolia Macedonum, citra flumen relinquentur? L. Paulus privatus tamquam rure rediens, a porta domum ibit? et tu, centurio, miles, quid de imperatore Paulo senatus decrevit potius, quam quid Ser. Galba fabuletur, audi; et hoc dicere me potius quam illum audi. Ille nihil praeterquam loqui, et id ipsum maledice ac maligne, didicit: ego ter et vicies cum hoste per provocationem pugnavi; ex

omnibus, cum quibus manum conserui, spolia retuli; insigne corpus honestis cicatricibus, omnibus adverso corpore exceptis, habeo.“ Nudasse deinde se dicitur, et quo quaeque bello vulnera accepta essent, retulisse. Quae dum ostentat, ego hoc, inquit ferro saepe vexatum corpus vetus miles adolescentibus militibus ostendi: Galba nitens et integrum denudet. Revocate, si videtur, tribuni, ad suffragium tribus; ego ad vos, milites.

XL. Summam omnis captivi auri argentique translata * * millies ducenties fuisse Valerius Antias tradit; quae haud dubie maior aliquanto summa ex numero plaustrorum ponderibusque auri argenti generatim ab ipso scriptis efficitur. Alterum tantum aut in bellum proximum absumptum aut in fuga, quum Samothracen peteret, dissipatum tradunt; eoque id mirabilius erat, quod tantum pecuniae intra triginta annos post bellum Philippi cum Romanis partim ex fructu metallorum, partim ex vectigalibus aliis coacervatum fuerat. Itaque admodum inops pecuniae Philippus, Perseus contra praedives bellare cum Romanis coepit. Ipse postremo Paulus in curru, magnam quum dignitate alia corporis tum senecta ipsa maiestatem prae se ferens; post currum inter alios illustres viros filii duo, Q. Maximus et P. Scipio; deinde equites turmatim et cohortes peditum suis quaeque ordinibus. Pediti in singulos dati denarii centeni, duplex centurioni, triplex equiti. Tantum pediti daturum fuisse credunt, et pro rata aliis, si aut non refragati honori eius fuissent, aut benigne hac ipsa summa pronuntiata acclamassent. Sed non Perseus tantum per illos dies documentum humanorum casuum fuit, in catenis ante currum victoris ducis per urbem hostium ductus, sed etiam victor Paulus, auro purpuraque fulgens. Nam duobus e filiis, quos duobus datis in adoptionem solos nominis sacrorum familiaeque heredes retinuerat domi, minor, ferme

duodecim annos natus, quinque diebus ante triumphum, maior quattuordecim annorum triduo post triumphum decessit; quos praetextatos curru veli cum patre, sibi ipsos similes praedestinantibus triumphos, oportuerat. Paucis post diebus, data a M. Antonio tribuno plebis concione, quum de suis rebus gestis more ceterorum imperatorum disseruisset, memorabilis eius oratio et digna Romano principe fuit.

XLII. „Quamquam et quanta felicitate rem publicam administraverim, et quae duo fulmina domum meam per hos dies perculerint, non ignorare vos Quirites arbitror, quum spectaculo vobis nunc triumphus meus, nunc funera liberorum meorum fuerint, tamen paucis quaeso sinatis me cum publica felicitate comparare eo, quo debeo animo, privatam meam fortunam. Profectus ex Italia classem a Brundisio sole orto solvi, nona diei hora cum omnibus meis navibus Corcyram tenui. Inde quinto die Delphis Apollini pro me exercitibusque et classibus vestris sacrificavi. A Delphis quinto die in castra perveni; ubi exercitu accepto, mutatis quibusdam, quae magna impedimenta victoriae erant, progressus inde, quia inexpugnabilia castra hostium erant neque cogi pugnare poterat rex, inter praesidia eius saltum ad Petram evasi, et ad pugnam rege coacto acie vici, Macedoniam in potestatem populi Romani redegei, et quod bellum per quadriennium quattuor ante me consules ita gesserunt, ut semper successorum traderent gravius, id ego quindecim diebus perfecit. Aliarum deinde secundarum rerum velut proventus secutus: civitates omnes Macedoniae se dederunt; gaza regia in potestatem venit; rex ipse tradentibus prope ipsis diis in templo Samothracum cum liberis est captus. Mihi quoque ipsi nimia iam fortuna mea videri, eoque suspecta esse. Maris pericula timere coepi in tanta pecunia regia in Italiam

traicienda et victore exercitu transportando. Postquam omnia secunde navium cursu in Italiam pervenerunt, neque erat, quod ultra precarer, illud optavi, ut, quum ex summo retro volvi fortuna consuesset, mutationem eius domus mea potius quam res publica sentiret. Itaque defunctam esse fortunam publicam meam tam insigni calamitate spero, quod triumphus meus, velut ad ludibrium casuum humanorum, duobus funeribus liberorum meorum est interpositus. Et quum ego et Perseus nunc nobilia maxime sortis mortalium exempla spectemur: ille, qui ante se captivos captivus ipse duci liberos vidit, incolumes tamen eos habet: ego, qui de illo triumphavi, ab alterius funere filii curru [in Capitolium, ab altero] ex Capitolio prope iam exspirantem veni; neque ex tanta stirpe liberum superest, qui L. Aemilii Pauli nomen ferat. Duos enim tamquam ex magna progenie liberorum in adoptionem datos Cornelia et Fabia gens habent: Pauli in domo praeter senem nemo superest. Sed hanc cladem domus meae vestra felicitas et secunda fortuna publica consolatur.“ Haec tanto dicta animo magis confudere audientium animos, quam si miserabiliter orbitatem suam deflendo locutus esset.

Quae typographus vitiose descripsit, ex iis haec
graviora corrigi velim,

In volumine priori:

<i>Delendum:</i>	<i>Scribendum:</i>
p. IV, v. 14 a decade	e decade
" VI, " 19 hos periochas	has periochas
" VI, " 20 simul cum Fulgentio	una cum Julii Obsequentis prodigiorum libro
" V, " 13 lectio aliqua recepta	lectionem aliquam receptam
" VII, " 28 conditio	condicio
" XIV, " 37 Thomasinus	Tomasinus
" 3, " 16 adfirmare	affirmare, (quae quidem assimulatio aliquoties est resituenda)
" 14, " 17 ne	nec
" 20, " 36 caelo	coelo
" 25, " 17 cum	quum
" 26, " 30 in	ni
" 46, " 7 qui quid	quicquid
" 49, " 26 populi voluntate, patrum	populi, voluntate patrum
" 78, " 33 consilio	concilio
" 87, in titulo paginae 509	507
" 99, v. 33 dilectum	delectum
" 122, " 11 reveniunt	reveniunt
" 125, in titulo paginae c. 21	c. 26
" 126, ibidem c. 21, 22	c. 26, 27
" 132, v. 33 prensarent, homines	prensarent homines
" 142, " 30 unicio	bunicio
" 144, " 33 processu mest	processum est
" 154, " 5 supe-rerat	super-erat
" 156, " 6 Diullius	Duellius
" 177, " 6 suspici	suscipi
" 180, " 23 et si	etsi
" 201, " 27 praeponerat	praeponerant
" 223, " 36 Aequis	Aequis
" 243, " 34 fateri	fateri
" 243, " 35 oblataequei	oblataeque
" 255, " 34 Camillus	Camillus
" 291, " 37 quum	cum
" 335, " 35 quum sibi	eum sibi
" 338, " 31 consulationes	consultationes

In volumine altero:

<i>Delendum:</i>	<i>Scribendum:</i>
p. 5, in titulo paginae, c. 5, 6	c. 5
" 80, v. 36 Terracina, quod bis terve positum	Tarracina
" 39, " 23 obstandum milites	obstandum, milites
" 41, " 37 descendimut	descendimus
" 62, " 15 devotutus	devolutus
" 88, " 32 Solo	solo
" 99, " 3 qudeim	quidem
" 116, " 9 hostis	hostes
" 137, " 1 omnis	omnes
" 144, " 5 defectionem	defectione
" 180, " 37 stantconer	constanter
" 163, " 23 credentes se	credentes e
" 172, " 1 ac suis	a suis
" 172, " 25 capnae, quae Vulturnum fart	Capuae, quae V. fert
" 189, " 1 Laelum	Laelium
" 232, " 35 gaesturos	gesturos
" 235, " 35 discriperunt	descriperunt
" 288, " 22 Hypatem	Hypatam

Praeterea saepissime peccatum est in divisione syllabarum, quae fit in extrema versiculi parte. Namque binae vel ternae litterae consonantes, a quibus *vocabulum* latinum incipere potest, *syllabarum* quoque initio una sunt collocandae; scribendum est igitur *scripsi, castra, co-gnovi, pu-blica* etc. At a quibus consonantibus *vocabulum* latinum incipere nequit, eas in *syllabarum* quoque divisione cum Madvigio aliisque grammaticis statuo esse separandas; quapropter ubique scripsi *omnia, ac-tus, ag-men* etc. Quamquam obstinatus esse nolim in repudianda aliorum illa scribendi ratione, quae ad Graecorum vocabulorum scripturam est accommodata; haec enim in editionibus veterum scriptorum novissimis aliquanto est vulgatar, neque veterum ipsorum grammaticorum prorsus caret commendatione.